تیۆری دەستوور
و
هەنگاونان بەرەو نووسینەوەی دەستووری کوردستان

(توێژینەوەیەکی یاسایی سیاسییە، باس لەو ڕێکار و یاسا دەستوورییانە دەکات کە بۆ نووسینەوەی دەستوورێکی توکمە و هەمیشەیی بۆ هەرێمی کوردستان یاخود هەر وڵاتێك پێویستن)

مافپەروەر: جەواد مستەفا ستوپەیی

لە بڵاوکراوەکانی دەستەی ئینسکلۆپیدیای پارتی دیموکراتی کوردستان

٢٠٢٢

نـاوی کتێـب: تیـۆری دەسـتوور و هەنگاونـان بـەرەو نووسـینەوەی دەسـتووری کوردسـتان

نووسینی: جەواد مستەفا ستوپەیی

پێداچوونەوەی: دەستەی ئینسکلۆپیدیای (پ.د.ک.)

دیزاینی بەرگ و ناوەڕۆک: دیار سەعید پیرانی

سەرپەرشتی چاپ: مستەفا نەجم فەیلی

نۆرەی چاپ: یەکەم

ساڵی چاپ و شوێن: ٢٠٢٢- هەولێر

چاپخانە: دانیشفەڕ

تیراژ: ١٠٠٠

لـە بەڕێوەبەرایەتـی گشـتی کتێبخانـە گشـتییەکان/ هەرێمـی کوردسـتان ژمـارەی سـپاردنی (٢٦٤) سـاڵی ٢٠٢٢ی پێـدراوە.

ناوەڕۆك		
ز	بابەت	لاپەڕە
١	پێشەکی	٥
٢	پێکهاتەی دەستوور	١١
٣	جۆرەکانی دەستوور لە ڕووی نووسینەوەوە	٢١
٤	جۆرەکانی دەستوور لە ڕووی هەموارکردنەوەوە	٢٧
٥	بنەمای سەروەری دەستوور	٣٥
٦	دەستووری کاتی و دەستووری هەمیشەیی	٤١
٧	چەمکی حکومەت	٤٧
٨	بنەمای لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان	٦١
٩	سەرچاوەکانی یاسای دەستووری	٦٩
١٠	چاودێریکردنی دەستووریبوونی یاساکان	٨١
١١	دەوڵەتی فیدراڵی (Federation)	٩١
١٢	چۆنیەتی دابەشبوونی دەسەڵاتەکان لە نێوان حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکاندا	٩٩
١٣	جیاکەرەوەکانی دەوڵەتی فیدراڵی	١٠٥
١٤	بنەمای سەربەخۆی ناوخۆیی لە دەوڵەتی فیدراڵیدا (مبدأ استقلال الذاتی)	١٢٧
١٥	جیاکەرەوەکانی دەستووری هەمیشەیی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٥	١٣٩
١٦	دابەشبوونی دەسەڵاتەکان بەپێی دەستووری هەمیشەی عێراقی ساڵی ٢٠٠٥	١٤٧
١٧	پاڵنەرەکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی	١٥٧
١٨	سیستەمی فیدراڵی و کۆمەڵگا فرەپێکهاتەکان (نمونەی عێراق)	١٦٧

١٩	هۆکارەکانی سەرکەوتنی سیستەمی فیدراڵی	١٧٣
٢٠	ڕەگەزی یەکگرتن لە دەوڵەتی فیدراڵیدا	١٧٩
٢١	کۆتاییهێنان بەدەستوور	١٩٣
٢٢	کاریگەرییە نەرێنییەکانی نەبوونی دەستوور بۆ هەرێمی کوردستان	٢٠٧
٢٣	شێوازی هەموارکردنی دەستووری عێراق، وەك نمونەیەك بۆ گەرەنتیکردنی مافی هەرێمەکان	٢١٩
٢٤	سەرچاوەکان	٢٢٩

پێشەکی

بـە گشـتی مـرۆڤ بوونەوەرێـکی زینـدووی سیاسـی کۆمەڵایەتییـە و هەمیشـە مرۆڤـەکان پێویسـتییان بـە یەکـترە بـۆ پڕکردنـەوەی پێداویسـتیەکانی یەکـتر، کـە واتـە کـەس ناتوانێـت بـە تەنیـا بژیـت بەبـێ هەڵسـوکەوتکردن لەگـەڵ دەوروبـەری خـۆی. لـە ئەنجامـی بەریـەك کەوتنـی مرۆڤەکانـدا، دژایـەتی دروسـت دەبێـت، بـۆ کـەم کردنـەوەی ئـەم دژایەتییـە و ڕێکخسـتنی پەیوەنـدی نێوانیـان پێویسـتی بـە بـوونی یاسـایە، چ یاسـای ئاسـمانی یـان یاسـای دانـراو بێت، بـۆ ئـەوەی مرۆڤەکان بتوانـن پێـش بکـەون و بەردەوامـی بـە پەیوەندییەکانـی ژیـانی ئاسـایی خۆیـان بـدەن.

دەسـتوور یاسـای بنەڕەتـی هـەر وڵاتێکـە و پەیوەنـدی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئابـووری لـە نێـوان تـاك و تـاك، هەروەهـا لـە نێـوان تـاك و دەسـەڵات ڕێـك دەخـات. باشـترین زەمینـەی پراکتیزەکردنی دەسـتوور و یاسـاکانیش حکومـەت و حیزبەکانـن. ئەگـەر سـەیری حکومـەتی هەرێمـی کوردسـتان بکەین، باشـووری کوردسـتان هەرێمێکی فیدراڵییـە لە دەوڵەتی عێـراق، هەمیشـە سیسـتەمی فیدراڵـی لـە ڕێگـەی دەسـتووری حکومـەتی فیدراڵییـەوە هاوسـەنگی لـە نێـوان دەسـەڵاتی فیدراڵـی و دەسـەڵاتی هەرێمەکان دەپارێزێت و پەیوەندی نێوان ئەم دەسـەڵاتانە دیاری دەکات و ڕێکدەخـات، لـە هەمـان کاتـدا هەرێمەکانیـش بەشـدارییەکی فراوانیـان هەیـە لـە دەزگا دەسـتوورییەکانی حکومـەتی فیدراڵـی، دوور لـە حوکمـی

تاکڕەوی ناوەنـدی. کەواتـە ڕێکخسـتنی ئـەم پەیوەندییە دەسـتوورییە، بە شـێوەیەکی نـووسراو و ڕوون و ئاشـکرا، گرنگترین هـۆکار و گەرەنتییـە بـۆ سەرخسـتنی سیسـتەمی فیدراڵـی لەهـەر وڵاتێکـدا. سیسـتەمی فیدراڵـی یەکێکە لە باشـترین سیسـتەمەکانی حوکمـڕانی بۆ بەڕێوەبـردنی کاروبارەکانی وڵات، بـە تایبـەتی بـۆ ئـەو وڵاتانـەی ڕووبەرێـکی خـاکی فراوانیـان هەیـە، یاخـود لـە پێکهاتـەی جۆراوجـۆری دانیشـتوان پێکهاتوون، لەبـەر جیاوازی بارودۆخـی سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئابووری هەر پێکهاتەیـەك، بۆ ئەوەی هـەر پێکهاتەیەك کار نەکاتە سـەر ماف و ئازادییـەکانی پێکهاتەکانی دیکە.

وڵاتـان هـەر لـە سـەرەتای دروسـتبوونییەوە واتـە لەسـەدەی پازدەیەم بـەدواوە وڵاتی ئاسـایی و ناوەندی(مرکـزی) بـوون، هـەر بڕیارێکیـان دەرکردبـا، لـە ناوەنـدەوە دەردەچـوو، بەبـێ بەشـداریکردنی لایـەن و پێکهاتەکانـی دیکـەی وڵات، بـەم شـێوەیەش پێداویسـتییەکانی هەمـوو چیـن و توێـژ و پێکهاتـە جیـاوازەکانی وڵات بـە جیـاوازی نەتـەوە و ئایین و مەزهـەب و ڕەگەزەکانـەوە بـە بڕیـاری ناوەنـد دەسـتەبەر ناکرێـت. دواتر بـۆ چارەسـەرکردنی ئـەم کێشـەیە وڵاتـان ڕوویان لـە لامەرکـەزی کارگێڕی و سیاسـی کـرد، بـۆ ئـەوەی هـەر پێکهاتەیـەکی جیـاوازی وڵات ببێتـە خـاوەن دەسـەڵاتە سـەرەکییەکانی یاسادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری و بـە ئـازادی و ئارەزوومەندانـە کاروبـارەکانی سیاسـی و ئابـووری و کۆمەڵایـەتی هەرێمەکـەی سـەربەخۆ بەڕێوەببـات، بەبـێ ئـەوەی هیـچ کار لـە هەرێم و پێکهاتەکانـی دیکـە بـکات. بـەم شـێوازە دەگوترێت سیسـتەمی فیدراڵی کـە لـە سـاڵی ١٧٨٧ بـۆ یەکـەم جـار لـە ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریکا وەکـو سیسـتەمێکی حوکمـڕانی تایبـەت لـە بـواری پراکتیکـدا پەیـڕەو کـرا.

دواتریش ئەم سیستەمە خێرا گەشەی کرد و پێشکەوت و زۆر وڵاتە جۆراوجۆرەکانی جیهانی گرتەوە، چونکە سیستەمێکی زۆر گونجاوە بۆ گەشەکردن و پتەوکردنی پەیوەندی نێوان پێکهاتە جیاوازەکانی کۆمەڵگا.

هەر هەرێمێك لە ڕووی دەسەڵاتی کارگێڕی و سیاسی و حوکمڕانی سەربەخۆیە لە هەرێمێکی دیکە، بەڵام هەموو هەرێمەکان لە ڕێگەی دەستووری فیدراڵی بە حکومەتی فیدراڵییەوە بەستراونەتەوە. دەکرێت دەستووری هەر هەرێمێك ناکۆك بێت لەگەڵ دەستووری هەرێمێکی دیکە، بەڵام ناکرێت دەستووری هیچ هەرێمێك ناکۆك بێت لەگەڵ دەستووری فیدراڵی.

ئامانج لە هەڵبژاردنی ئەم بابەتە ئێستا لەم بارودۆخە ناجێگیرەی کوردستان و عێراق، هەرێمی کوردستان زۆر پێویستی بە بوونی دەستوورێکی تایبەت بەخۆی هەیە کە مافێکی دەستوورییە بەپێی سیستەمی فیدراڵی لە چوارچێوەی یاسای گشتیدا، هەروەها بەپێی مادەی ١٢٠ی دەستووری ساڵی ٢٠٠٥ی عێراق. دەستووری هەرێم دەسەڵاتە سەرەکییەکانی هەرێم و پەیوەندی نێوانیان دیاری دەکات، هەروەها پەیوەندی نێوان تاك و تاك، هەروەها تاك و دەسەڵات دیاری دەکات و ماف و ئازادی تاکەکانی ئەم هەرێمە دیاری دەکات، بەڵام نابێت ئەم دەستوورە ناکۆك بێت لەگەڵ دەستووری عێراق. ئەم توێژینەوە یاساییە باس لە زۆر لەو ڕێکار و بنەما یاسا دەستوورییانە دەکات کە پێویستن بۆ نووسینەوەی دەستوورێکی توکمە و هەمیشەیی بۆ هەرێمی کوردستان لە پێناو چەسپاندنی زیاتری یاسا و بەرقەرارکردنی یەکسانی و دادپەروەری لەم هەرێمەدا، بۆ ئەوەی یاسا لە کوردستان

سـەروەر بێـت و نەبێتـە تـەونی جاڵجاڵۆکـە، لاوازەکان پێـدا بکـەون و بەهێزەکانیـش دەربازبـن، هەروەهـا ئـەم توێژینـەوە بەرچاوڕوونییـەك دەداتە هاووڵاتیان لە بارەی گرنگیبوونی دەسـتوور بۆ هەرێمی کوردسـتان. لەلایەکـی دیکەشـەوە، بـۆ ئـەوەی کەلێنێکی بچـوك لەکتێبخانەی یاسـایی کـوردی پڕبکاتـەوە.

پەرلەمـانی کوردسـتان لـە ١٩٩٢/١٠/٤ بڕیاری فیدراڵی دا کە کوردسـتان هەرێمێـکی فیدراڵـی بێـت لـە دەوڵەتی عێـراق. هەروەها لـە دوای ڕوخانی ڕژێمـی سـەدام لـە سـاڵی ٢٠٠٣ و دامەزرانـدنی ئەنجومـەنی حوکـم لـە عێـراق، دووبـارە جەخـت لـە سیسـتەمی فیدراڵـی کرایـەوە بۆ عێـراق و لە ئەنجامـدا لـە دەسـتووری ٢٠٠٥ی هەمیشـەیی عێراقـدا جێگیـر کـرا کە لە مـادەی یەکەمی دەسـتووردا هاتـووە: (کۆماری عێراق وڵاتێـکی یەکگرتووی سـەربەخۆیە و سـەروەری تەواوی هەیـە،....).

پەیڕەوکـردنی سیسـتەمی فیدراڵـی دوو ئامانـج دەپێکێـت یەکەمیـان وڵات بـە یەکگرتوویـی خـاك و گـەل دەهێڵێتـەوە . دووەم سـەربەخۆیی ناوخۆیـی هـەر هەرێمێـك بـە پێکهاتـە جیاوازەکانـەوە بەرقـەرار دەکات و پێداویسـتی و مـاف و ئازادییەکانیـان دەسـتەبەر دەکات. هەروەهـا دەسـتووری وڵاتـانی فیدراڵـی دوو بابـەتی جیـاواز کۆدەکاتـەوە. یەکەمیـان بەرگـری لەبەرژەوەنـدی گشـتی هەمـوو هەرێمـەکان دەکات، ئەویتریـش دان بـە بەرژەوەنـدی و سـەربەخۆیی ناوخۆیـی هەر هەرێمێـك دادەنێت. بنەمـاکانی یاسـای دەسـتووریی بنەمـای کۆمەڵایەتیـن، چونکـە دەسـتوور گرێبەسـتێکی کۆمەڵایەتییـە و پەیوەنـدی نێـوان وڵات و هاووڵاتییـەکانی ڕێکدەخـات، لەهەمـان کاتیشـدا بنەمـای گشـتی و مولزەمـن.

بـە گشـتی ئـەم توێژینەوەیـە بریتییـە لـە ٢٢ بابـەتی سـەرەکی یاسـای دەسـتووری، کـە لـە پێڕسـتەکەیدا دیارن. لەکاتی نووسـینەوەی دەسـتووری هەرێمـی کوردسـتان، پێویسـتە ڕەچـاوی هەمـوو ئـەم بنەمـا یاسـاییانە بکرێـت و لـە لایەکی دیکەوە ئـەم توێژینەوەیە ببێتـە بەرچاوڕوونییەك بۆ هـەر تاکێـکی ئاسـایی ئـەم هەرێمـە بۆ تێگەیشـتن لـە بنەماکانی دەسـتوور. بیسـت لـەم بابەتانـە لـە تەمـووزی سـاڵی ٢٠١٩ تـا کۆتایـی هەمـان سـاڵ، بـە بیسـت ئەلقـەی جیـاواز لـە ڕۆژنامـەی خەبـات بڵاوبوونـەوە لـە ژێـر ناونیشـانی (هەنگاونان بەرەو نووسـینەوەی دەسـتووری کوردسـتان)، بەڵام ئێسـتا هەندێـك دەسـتکاری ئـەم بابەتانـەم کـردووە.

جواد مستەفا ستوپەیی

١٩ \٥ \٢٠٢١

١
پێکهاتەی دەستوور[١]:

دەستووری هەر وڵاتێك چ ئەم وڵاتە دیموکراتی یان دیکتاتوری یاخود سیستەمی دەسەڵات تێدا کۆماری یان پاشایەتی بێت بریتییە لە کۆمەڵێك بنەمای یاسای بنەڕەتی وڵات کە شێوازی دەوڵەت دیاری دەکات و گەرەنتی بنەڕەتی بۆ مافی تاکەکان دەستەبەر دەکات و دەسەڵاتە گشتییەکان (دەسەڵاتەکانی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری) ڕێکدەخات لەگەڵ دیاریکردنی پەیوەندی نێوان ئەم دەسەڵاتانە.

دکتۆر عەبدولکەریم علوان بەم شێوەیە پێناسەی یاسای دەستووری دەکات: (بریتییە لە کۆمەڵێك یاسای بنەڕەتی کە شێوازی دەوڵەت دیاری دەکات، هەروەها بنەماکانی دەسەڵات(حکم) وێنا دەکات و گەرەنتی بۆ مافە بنەڕەتییەکانی تاك دادەنێت و دەسەڵاتە گشتییەکان ڕێکدەخات، لەگەڵ دیاریکردنی پسپۆرییەکانی ئەم دەسەڵاتانە)[٢].

کەواتە دەستوور بریتییە لە یاسای بنەڕەتی وڵات، کە زۆر لە وڵاتان بەدەستووری وڵاتەکەیان دەڵێن یاسای بنەڕەتی وەك یەکەم دەستووری

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە (٥٧٩٠) لە ٢٠١٩\٧\١٦ بڵاو بوویتەوە.

(٢) عبدالكريم علوان. النظم السياسيه في القانون الدستورى. الطبعه الاولى الاصدار الثالث. دار الثقافه والنشر والتوزيع.٢٠٠٦. ص ٢٥٥. ئەویش سوودی لە د. سليمان محمد الطماوي. النظم السياسيه والقانون الدستوري. بدون ناشر. ١٩٨٨. ص١١. وەرگیراوە.

پاشـایەتی دەوڵەتـی عێراق کە لە سـاڵی ١٩٢٥ نووسراوە و تـا ١٩٥٨ کارابوو و دەسـتووری کۆمـاری ئیسـلامی ئێـران کـە لە سـاڵی ١٩٧٩ نـووسراوە پێی دەڵێـن (قانون اساسي) واتە یاسـای بنەڕەتی.

لـە ڕووی مێژوویـیـەوە دەسـتوور زاراوەیـەکی فارسـییە و لـە ڕێگـەی دەوڵەتـی عوسـمانییەوە هاتـووە نـاو وڵاتانی عـەرەبی و ئیسـلامی و جیهانی، کـە بـە ئینگلیـزی پێـی دەڵێـن (constitution) لـە سـەدەی هەژدەیـەم وڵاتـانی بەریتانیـا و فەڕەنسـا و ئەمریـکا ئـەم زاراوەیـان بەکارهێنـاوە[1].

دەسـتوور لـە ڕووی یاسـاییەوە سـەروەری تـەواوی هەیـە بـە سـەر هەمـوو یاسـاکانی دیکـەی وڵات کە نابێت هیچ یاسـایەك کە لە دەسـەڵاتی یاسـادانانەوە دەردەچێـت، ناکـۆك یـان پێچەوانـەی بنەمـاکانی دەسـتوور بێـت. هەروەهـا لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا نابێـت بنەمـاکانی دەسـتووری هەریـەك لـە هەرێمـەکان ناکـۆك یـان پێچەوانـە بێـت لەگـەڵ بنەمـاکانی دەسـتووری فیدراڵـی. ئەگـەر هـەر مادە یـان بڕگەیەکی دەسـتووری یەکێك لـە هەرێمـەکان پێچەوانـەی بنەمـاکانی دەسـتووری فیدراڵـی بێـت کار بەدەسـتووری فیدراڵـی دەکرێـت و کار بـەم مادەیـە ناکرێـت، چونکـە نادەسـتوورییە و دەبێـت پوچـەڵ بکرێتـەوە، هەروەهـا بـە گشـتی هـەر یاسـایەك لە دەسـەڵاتی یاسـادانان دەرچێت پێچەوانەی بنەماکانی دەستوور بێـت ئـەم یاسـایە نادەسـتوورییە و نابێـت کار پـێ بکرێـت. کـە واتـە دەبێـت لـە کاتی نووسـینەوەی دەسـتووری هەرێمـی کوردسـتاندا ڕەچاوی

(١) جـواد مسـتەفا. بنەمـاکانی یاسـای دەسـتووری. خانـەی موکریانی بـۆ چـاپ و بڵاوکردنەوە. چاپـي یەکـەم. هەولێـر. ٢٠١٥. لا ٩. سـوود لـە د. عبدالکریـم العلـوان. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا٢٥٥ وەرگـیراوە.

دەستووری فیدراڵی عێراق بکرێت کە لە ساڵی ٢٠٠٥ دا نووسراوەتەوە، نابێت هیچ بنەمایەکی یاسایی یان دەستووری هەرێمی کوردستان پێچەوانەی دەستووری فیدراڵی بێت.

هەروەها خاڵێکی دیکەی زۆر گرنگ هەیە پێویستە ئاماژەی پێ بکەم لە هەموو وڵاتانی جیهاندا لە دەوڵەتی فیدراڵیدا پێویستە دەستووری فیدراڵی و دەستووری هەرێمەکان لە ڕووی نووسینەوە دەستووری نووسراو و بەستەڵەك بێت نەك دەستووری نەرم، بۆ ئەوەی ئەو پارتەی لە هەڵبژاردنەکان دەبێتە زۆرینەی پەرلەمان نەتوانێت دەستووری وڵات بەپێی بەرژەوەندی حیزبی خۆی هەموار بکات یان بیگۆڕێت و مافی تاك و لایەنەکانی دیکە پێشێل بکات، یان ئەو یاسایانەی لەبەرژەوەندی گشتی وڵاتدا نین جێبەجێ بکات. چونکە هەموارکردنی دەستووری بەستەڵەك بە ڕێوشوێنی سەختدا تێدەپەڕێت کە ئەم مەرجانەی هەموارکردن یان کۆتایی بەدەستوور هێنان لە ناو خودی دەستووردا دیاری کراون، چونکە پەرلەمان کە دەسەڵاتی یاسادانانە ناتوانێت دەستوری بەستەڵەك هەموار بکات، بەڵام دەتوانێت دەستوری نەرم هەموار بکات.

هەر وڵاتێك بەپێی بارودۆخی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی خۆی دەستوور دەنووسرێتەوە، واتە شێوازی نووسینەوەی دەستوور لە وڵاتێکەوە بو وڵاتێکی دیکە جیاوازە. بۆیە لە خوارەوە بە کورتی باسی شێوازەکانی نووسینەوەی دەستوور دەکەین:

شێوازی نووسینەوەی دەستوور:

بـە گشـتی دەسـتووری هـەر وڵاتێـك بـە یەکێـك لـەم چـوار ڕێگایانەی خـوارەوە دەنووسرێتـەوە(1):

یەکـەم: ڕێـگای پاداشـت. /**دووەم**: ڕێـگای گرێبەسـت. /**سـێیەم:** ڕێـگای کۆمەڵـەی دامەزرێنـەر. /**چـوارەم:** ڕێـگای ڕاپـرسی گـەل. کـە هـەردوو ڕێـگای یەکـەم و دووەم ڕێـگای نادیموکراتیـن و هـەردوو ڕێـگای کۆتایـی واتـە سـێیەم و چـوارەم ڕێـگای دیموکراتیـن، چونکـە لـە هـەردوو ڕێـگای یەکەمدا دەسـتوور بە ویسـتی سـەرۆکی وڵات یان پاشـا و دەسەڵاتدارەکان دەنووسرێتـەوە بەبـێ ویسـتی گـەل. بـەڵام لـە هـەردوو ڕێـگای کۆتایدا بە ویسـتی گـەل دەنووسرێنـەوە بەبـێ ویسـتی سـەرۆکی وڵات.

یەکەم: شێوازی پاداشت:

بەپێـی ئـەم ڕێگایـە سـەرۆك یـان پادشـای وڵات بـە ویسـتی خـۆی دەسـتووری وڵات دەینووسـێتەوە بەبـێ ئـەوەی پـرس بەگـەل بـکات یـان ڕای گـەل لەگەڵیـدا بێـت، بەڵکـو پاشـا بـە ویسـتی خـۆی دەینووسـێتەوە و دواتـر وەکـو پاداشـت پێشـکەش بـە گـەل دەکات و منەتیـش بـە سـەر گەلـەوە دەکات کـە دەسـتووری وڵاتی نووسـیوە، لـە ڕواڵەتـدا وا پیشـان دەدات کـە هەمـوو تاکـەکان لـە مـاف و ئەرکەکاندا یەکسـانن و سـتەم لە کـەس ناکرێـت. بـەڵام لە بنەڕەتدا نووسـینەوەی دەسـتوور مـافی گەلە نەك

(1) د. حميـد حنـون خالـد. القانـون الدسـتورى وتطـور النظـام السـياسي في العـراق. الطبعـه الاولى. ٢٠١١. مكتبـه السـنهوري. بغـداد. ص (١٢٦- ١٣٠). وە د. محمـد محمـد عبـده امـام. المبـادئ الدسـتوريه العامـه في ضـوء الشريعـه الاسـلاميه. الطبعـه الاولى ٢٠١٣. مكتبـه الوفـاء القانونيـه. الاسـكندريه. ص(١٠- ١٨).

مافی پاشا یان سەرۆکی وڵات، چونکە دەبێت گەل دەستوور بە ویستی خۆی و بەپێی بەرژەوەندی گشتی وڵات بنووسێتەوە تا مافەکانی تاك لە هەموو ڕوویێکەوە و لە هەموو جومگەکاندا پارێزراو بن لە ستەمی پاشا و هەموو دەسەڵاتدارەکان.

نمونەی ئەو دەستوورانەی کە بە ڕێگای پاداشت نووسراون وەك: دەستووری فەڕەنسا لە ساڵی ١٨١٤ و دەستووری ئیتاڵیا لە ساڵی ١٨٤٨ و دەستووری ڕوسیا لە ساڵی ١٩٠٦ و دەستووری میسر لە ساڵی ١٩٢٣.

دووەم: شێوازی گرێبەست:

ئەم شێوازە هەندێك لە شێوازی پاداشت باشترە چونکە تا ڕادەیەکی کەم ڕای گەلی لەگەڵدایە. لەم شێوازەدا پاشا لەگەڵ گەل ڕێکدەکەوێت کە بە هاوبەشی دەستووری وڵات بنووسنەوە، واتە چەند کەسێك لە نوێنەرانی گەل لەگەڵ پاشا یاخود سەرۆکی وڵات بە ڕێککەوتن لە گەل ئەم نوێنەرانە بە هاوبەشی دەستووری وڵات دەنووسنەوە. لە هەمان کاتدا ناکرێت ئەم دەستوورە هەموار یان پوچەڵ بکرێتەوە تا بەڕەزامەندی هەردوو لایەن نەبێت[1]، بەڵام کاتێك پاشا لایەن بێت لەم گرێبەستەدا، ئەمە پێچەوانەیە لەگەڵ بنەمای سەروەری گەل. بۆ نمونە بەریتانیا بە یەکەم وڵات دەژمێردرێت کە دەستووری وڵاتەکەی بە شێوەی گرێبەست نووسیبێت، لە دوای ئەوەی پیاوانی کەنیسە و پیاوماقوڵان ڕووبەڕووی پاشا وەستان، تا پاشا جۆن ناچاری کرد دەست لە هەندێك لە دەسەڵاتەکانی خۆی بەردات و لە ساڵی ١٢١٥ پەیمانی

(١) د. محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ١٥. و عبدالکریم علوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٢٦٢.

گەورە (Magna Corta)ی نووسییەوە لەم پەیمانەدا پاشا ڕێزی لە پیاوانی کەنیسە و پیاو ماقوڵان گرت و ئەم پەیمانەیان نووسییەوە. ئێستاش ئەم پەیمانە بەشێکە لە دەستووری نەریتی بەریتانیا.

سێیەم: شێوازی کۆمەڵەی دامەزرێنەر:

ئەم شێوازە بریتییە لە هەڵبژاردنی کۆمەڵەی دامەزرێنەر لە لایەن گەل کە بە زۆری ئەم کۆمەڵەیە پێکدێت لە لێژنەیەکی پسپۆر لە بواری یاسای دەستووری و سیاسەتوانە بە ئەزموونەکان و کەسانی پسپۆر لە بەڕێوەبردنی وڵاتدا، ئەم کۆمەڵەیە کە نوێنەری گەلە، دەستووری وڵات دەنووسنەوە و لە کۆتایدا لەسەر کۆی بابەتەکان ڕێك دەکەون و ئەو بابەتانەی ناکۆکیان لە سەر هەیە لە نێو خۆیاندا دەیخەنە دەنگدانەوە و بڕیاری کۆتایی لەسەر دەدرێت و دواتر ڕاستەوخۆ دەچێتە واری جێبەجێکردنەوە، بەبێ ئەوەی بدرێتە ڕاپرسی گەل، یان چاوەڕوانی ڕەزامەندی سەرۆك یان پاشا بکەن[1]. لە زۆربەی وڵاتان کۆمەڵەی دامەزرێنەر لە دوای نووسینەوەی دەستوور و چونە واری جێبەجێکردنەوە، ئەم کۆمەڵەیە ڕاستەوخۆ هەڵدەوەشێتەوە.

ئەم شێوازەی کۆمەڵەی دامەزرێنەر یەکەم جار لە ئەمریکا جێبەجێ کرا کە یەکەم دەستووری فیدراڵی ئەمریکی لە ساڵی ١٧٨٧ لە کۆبوونەوەی فیلادلفیا بە ڕێگەی کۆمەڵەی دامەزرێنەر نووسراوە. دواتر هەر لە ئەمریکا ئەم شێوازە گواستراوە بۆ فەڕەنسا[2]، دەستووری

(١) د. احسان حمید المفرجي. النظریە العامە في القانون الدستوری والنظام الدستوری في العراق. مکتبە القانونیە بغداد ومکتبە العاتك بیروت. ص٢٣٤.

(٢) د. حمید حنون خالد . هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ١٣٠. و د. احسان حمید

فەڕەنسای ٢ی ئەیلولی ١٧٩١ بەم ڕێگایە نووسراوە، هەروەها دەستووری بەلجیکای ساڵی ١٨٣١ بەهەمان ڕێگا نووسراوە. لە سەدەی ڕابردووش دەستووری فایمەری ئەڵمانیا لە ساڵی ١٩١٩ و دەستووری نەمسا لە ساڵی ١٩٢٠ و دەستووری ئیسپانیا لە ساڵی ١٩٣١ و دەستووری ئیتاڵیا لە ساڵی ١٩٤٧ و دەستووری هیند لە ساڵی ١٩٥٠ و دەستووری پاکستان لە ساڵی ١٩٥٦ هەموو ئەمانە بە ڕێگەی کۆمەڵەی دامەزرێنەر نووسراون[١].

ئەوەی شایانی ئاماژەپێکردنە، جیاوازی کۆمەڵەی دامەزرێنەر لە نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و فەڕەنسا بریتییە لەوەی لە ئەمریکا کاتێك کۆمەڵەی دامەزرێنەر، دەستووری نووسییەوە و چووە واری جێبەجێکردن ئەم کۆمەڵەیە ڕاستەوخۆ هەڵدەوەشێتەوە. بەڵام لە فەڕەنسا لە دوای دانانی دەستووریش ئەم کۆمەڵەیە هەڵناوەشێتەوە، بەڵکو وەکو دامەزراوەیەکی یاسایی دەستووری دەمێنێتەوە، کە پێی دەڵێن کۆمەڵەی نیشتیمانی فەڕەنسی، کە یەکێك لە ئەرکەکانی بریتییە لە نووسینەوە و هەموارکردنی دەستووری فەڕەنسا، ئەم کۆمەڵەیە لە ساڵی ١٨٤٨ و ١٨٧١ و ١٩٤٥ و ١٩٤٩ بەم جۆرە کاری کردووە[٢].

چوارەم: شێوازی ڕاپرسی گەل:

زاناکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە ئەم شێوازە لە هەموو شێوازەکانی دیکە دیموکراتیترە، هەر چەندە شێوازێکی نیمچە دیموکراتییە، چونکە

المفرجی. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٣٥.

(١) د. احسان حمید المفرجی. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ١٣٥.

(٢) -پ. د. سەرهەنگ حەمید بەرزنجی. گشتگیری لە تیۆری دەستور. چاپی دووەم. ٢٠١٩. لە بڵاوکراوەکانی کتێبخانەی تەبایی. لا٧٧.

گـەل ڕاسـتەوخۆ یـان ناڕاسـتەوخۆ بەشـداری لـە دانـانی دەسـتوور دەکات، بـە یەکێـك لـە ڕێـگاکان کۆمەڵـەی دامەزرێنـەر هەڵدەبژێردرێـت، لـە شـێوازی ڕاپرسـی گەلدا ڕەشنووسـی دەستوور بەهامان شـێوەیی کۆمەڵەی دامەزرێنـەر دەنووسرێتـەوە، هەروەهـا دەکرێـت لـە لایـەن پەرلەمان یان لێژنەیـەکی هونـەری یـان حکومەت ڕەشنووسـی دەسـتوور بنووسرێتەوە[1]، لـە دوای تـەواو نووسـینەوەی ڕەشنووسـی دەسـتوور و دوابڕیـاردان لـە سـەری ناچێتـە واری جێبەجێکردنـەوە تـا نەدرێتە ڕاپرسی گـەل. کە واتە لە دوای ئـەوەی کـە بڕیـاری کۆتایی لە سـەر درا لـە لایەن هەمـان کۆمەڵەوە بـە هەماهەنگـی لەگـەڵ حکومەت ڕۆژێك بۆ ئەنجامدانی ڕاپرسـی لە سـەر دەسـتوور دیـاری دەکرێـت، بـەڵام دەبێـت ماوەیـەکی دیاریکـراو و گونجاو هەبێـت لـە نێـوان ڕۆژی ڕاگەیاندنی ڕاپرسـی و ئەنجامدانی ڕاپـرسی، چونکە دەبێـت پێشـتر هاووڵاتیان لە ڕێگەی کۆڕ و سـمینارەوە هۆشـیار بکرێنەوە لـە نـاوەڕۆکی دەسـتوور کـە ئایا ئەم دەسـتوورە گونجاوە بـۆ وڵات یان نە تا لـە ڕۆژی ڕاپرسـی هاووڵاتیـان بتوانـن بـە هۆشـیارییەوە دەنگـی خۆیان بە بەڵێ یان نەخێر لە سـەر بدن، کە ئەم دەسـتوورە گونجاوە یان ناگونجاوە. ئـەم ڕێگایـە لـە هەمـوو ڕێگاکانـی پێشـتر دیموکراتیـترە، چونکـە گـەل ڕاسـتەوخۆ بەشـداری دەکات لـە نووسـینەوەی دەسـتوور، بـەڵام ئەگەر لە ڕاپرسـی گشـتی دەرنەچـوو واتـە دەنگی بەڵێی تـەواوی بەدەسـت نەهێنا، پێویسـتە ئـەم کۆمەڵـەی دامەزرێنەرە هەڵوەشـێتەوە و کۆمەڵەیەکی دیکە لـە لایـەن خەڵکـەوە هەڵبژێردرێـت، هاوشـێوەی دەسـتووری فەڕەنسـای سـاڵی ١٩٤٦ لـە دوای ئـەوەی ڕاپرسـی لـە سـەر پـرۆژەی دەسـتوور کـرا و

(١) د. عبدالكريـم علـوان هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا(٢٦٣ -٢٦٤). و د. حميـد حنـون خالـد . هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا ١٣٠.

دەنگی پێویستی نەهێنا، دواتر لە هەمان ساڵدا ئەنجومەنێکی دیکەی دامەزرێنەری هەڵبژارد و ڕەشنووسێکی دیکەی دەستووری نووسییەوە و لە ڕۆژی ١٣\ ١٠\ ١٩٤٦ لە ڕاپرسییەکی گشتیدا گەل ڕەزامەندی لە سەر درا[١]. وا باشە دەستووری هەرێمی کوردستانیش بە هەمان ئەم ڕێگایە بنووسرێتەوە.

بەڵام لە کاتی ئەنجامدانی ڕاپرسی لە سەر دەستوور پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانە بکرێت[٢]:

- پێویستە ڕاپرسییەکە لە کەشێکی دیموکراتیدا ئەنجام بدرێت، دوور لە پاڵەپەستۆی لایەنە سیاسییەکان.
- پێویستە پێشتر هۆشیاری بۆ هاووڵاتیان دروست کرابێت، بۆ ئەوەی لە کاتی دەنگدان لە سەری زانیاری لە سەر خاڵە ئەرێنی و نەرێنیەکانی دەستوور هەبێت.

نمونەی ئەو دەستوورانەی بەم ڕێگایە نووسراون وەك: دەستووری فەڕەنسای ساڵی ١٧٩٣ و دەستووری ئێستای فەڕەنسای ساڵی ١٩٥٨ و دەستووری ئیتاڵیای ساڵی ١٩٤٧ و دەستووری ئێستای عێراقی ساڵی ٢٠٠٥.

---

(١) د. محمد احمد ابراهيم المسلماني. القانون الدستوری والنظم السياسيه. الطبعه الاولى. دار الفكر الجامعي. الاسكندريه. ٢٠١٥. ص١٢٥.

(٢) د.احسان حميد المفرجي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٣٦. و د. محمد احمد ابراهيم المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا(١٢٥-١٢٦).

٢

جۆرەکانی دەستوور لە ڕووی نووسینەوەوە[١]

دەستوور لە ڕووی نووسینەوەوە دوو جۆرە، دەستووری نووسراو و دەستووری نەنووسراو (دەستووری نەریتی)، بەڵام لە ڕاستیدا مانای ئەوە نییە دەستووری نووسراو هیچ نەریتێکی دەستووری تێدا نەبێت، هەروەها بە پێچەوانەشەوە دەکرێت دەستووری نەریتیش هەندێك بەڵگەنامەی نووسراوی هەبێت، وەك دەستووری بەریتانیا کە بە یەکەم و پێشکەوتووترین دەستووری نەریتی لە جیهان دەژمێردرێت، ئەم دەستوورە نەنووسراوە زیاتر لە چەندین بەڵگەنامەی نووسراوی هەیە و هاوشێوەی دەقەکانی دەستوور کاریان پێ دەکرێت. وەك[٢]:

١. بەڵگەنامەی بەڵێننامەی گەورە(العهد الأعظم) لە ساڵی١٢١٥.

٢. (عريضة الحقوق) لە ساڵی ١٦٢٨.

٣. یاسای ماف لە ساڵی ١٦٨٩.

٤. یاسای (توارث على العرش) لە ساڵی١٧٠١.

٥. یاسای پەرلەمان لە ساڵی ١٩١١.

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە (٥٧٩٥) لە ٢٠١٩\٧\٢٣ بڵاو بوویتەوە.

(٢) نزيه رعد. القانون الدستورى العام المباديء العامه والنظم السياسيه. الطبعه الاولى. ٢٠١١. لبنان. ص٧٦. و د. محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٧٥. و حميد حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا (١٤٢-١٤٣).

٦. یاسای (الوصایة علی العرش) لە ساڵی ١٩٣٧.

٧. یاسای سنووردارکردنی پسپۆرییەکانی ئەنجومەنی لۆردەکان لە ساڵی ١٩٤٩.

٨. بەڵگەنامەی چوونەناویەکی بەریتانیا و ئێرلەندا لە ساڵی ١٨٠٠.

٩. یاسای پێدانی ماف بە ئافرەتان کە ببێتە ئەندامی پەرلەمان (ئەنجومەنی لۆردەکان) لە ساڵی ١٩٥٨.

سەرەتا باسی دەستووری نووسراو دەکەین.

دەستووری نووسراو:

دەستووری نووسراو: بریتییە لە بەڵگەنامەیەك یان چەند بەڵگەنامەیەکی نووسراو لە لایەن کۆمەڵەی دامەزرێنەرەوە دەنووسرێنەوە، کە تایبەت بۆ نووسینەوەی دەستوور دامەزراوە. بە گشتی دەستوور لە لوتکەی سەرەوەی هەرەمی یاساکانی وڵات و نەریتی دەستوورییدایە و هێزی یاسایی دەستووری خۆی هەیە، لە دەستووری هەر وڵاتێکدا ئەرك و ماف و ئازادییەکانی تاك زامن دەکات بۆ ئەوەی دوور بێت لە ستەم و زۆرداری دەسەڵاتداران، لە هەمان کاتدا دەستوور شێوازی حکومەت و پسپۆری و دەسەڵاتە سەرەکییەکان و پەیوەندی نێوانیان دیاری دەکات.

لە دوای سەربەخۆبوونی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە ساڵی ١٧٨٧، ئەم وڵاتە یەکەم وڵات بوو کە دەستووری وڵاتەکەیانی نووسییەوە و بوو بە خاوەن دەستووری نووسراو. لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی فەڕەنسی لە ساڵی ١٧٨٩ ئەم وڵاتەش لە دوای دوو ساڵ واتە

لـە سـاڵی ١٧٩١ یەکـەم دەسـتووریان بـو وڵاتەکەیـان نووسـییەوە.

دوابـەدوای ئـەم دوو وڵاتـە بزاڤـی نووسـینەوەی دەسـتوور پـەرەی سـەند و لـە وڵاتـانی ئەوڕووپا خێـرا بـڵاو بوویـەوە، بـۆ نموونـە بەلجیـکا لـە سـاڵی ١٨٣١ دەسـتووری بـۆ وڵاتەکەیـان نووسـییەوە و ئیتاڵیـا لـە سـاڵی ١٨٣٨ و سویسـرا لـە سـاڵی ١٨٤٨ و هوڵەنـدا لـە سـاڵی ١٨٨٧[1].

زۆربـەی بیرمەنـدەکانی سـەدەی هەژدەیـەم لـە ئەوڕووپـا لـەو بڕوایەدابـوون کـە دەسـتووری نـووسراو زۆر باشـترە لـە دەسـتووری نەنـووسراو، چونکـە دەقـەکانی زۆر ورد و ڕوون و ئاشـکران، هەریـەك لـە تـاك و دەسـەڵاتدار زۆر بـە ئاسـانی مـاف و سـنووری دەسـەڵاتی خۆیـان دەزانـن، لـە هەمـان کاتـدا دەسـتووری نـووسراو ڕێکارێکـە بـۆ گەشـەکردنی هـزری سیاسـی تـاك و لـە هەمـان کاتـدا تـاك لـە سـایەی دەسـتووری نـووسراودا زیاتـر هەسـت بـە هاووڵاتیبـوونی خـۆی دەکات[2].

هەروەهـا لـە دوای جەنگـی جیهـانی یەکـەم ئـەو وڵاتانـەی شکسـتیان لـە جەنگـی جیهانیـدا خواردبـوو، بـە هەڵیـان زانی کار بەدەسـتووری نـووسراو بکـەن، بـۆ پاراسـتنی مـاف و ئازادییـەکانی تـاك و خـۆ ڕزگارکـردن لـە سـتەمی سـەرکردەکانیان، زۆرێـك لـەم وڵاتانـە هەوڵیانـدا دەسـتووری وڵاتەکانیـان بەپێـی بەرژەوەنـدی گشـتی وڵات و بـە شـێوەیەکی پێشـکەوتوو بینووسـنەوە وەك: دەسـتووری ڕوسـیای سـاڵی ١٩١٨ و دەسـتووری نەمسـای سـاڵی ١٩٢٠ و دەسـتووری تورکیـای سـاڵی ١٩٢٤.

(١) د. حمید حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا (١٤٣- ١٤٤).
(٢) د. احسان حمید المفرجي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٩٦.

دەستووری نووسراو بەوە جیادەکرێتەوە کە بە زۆری دەستووری جێگیرە و دەقەکانی ڕوون و ئاشکرایە و هاووڵاتیان بە ئاسانی دەتوانن شارەزای ماف و ئەرکەکانی خۆیان بن، هەر لەبەر ئەمەش دەستووری نووسراو بریتییە لە پەروەردەی سیاسی، چونکە تاك بە ئاسانی شارەزای مافەکانی خۆی دەبێت و دەست پێوەدەگرێت، هەر لەبەر ئەم هۆکارەش دەستووری نووسراو پیرۆزییەکی زیاتری هەیە بە تایبەتی لە دوای پێشکەوتنی باری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و لە سەردەمی دیموکراتی و دروستبوونی دەوڵەتی نوێ[1]. دەستووری نووسراو لە ڕووی هەموارکردنەوەوە دەکرێت دەستوور بەستەڵەك یان نەرم بێت.

دەستووری نەنووسراو (دەستووری نەریتی):

دەستووری نەریتی: بریتییە لەو بنەما دەستوورییانەی لە نەریتەوە هاتوون و لە هیچ بەڵگەنامەیەکی فەرمیدا نەنووسراونەتەوە، واتە بریتییە لەو نەریتانەی بە درێژایی کات دووبارە دەبنەوە و مەرجە ئەم نەریتانە لە لایەن خەڵکێکەوە پەسەند بێت. ئەو وڵاتانەی دەستووری نەریتییان هەیە سەرچاوەی دەستوورەکەیان بریتییە لە نەریت و پێشینەی دادگاکان. دەستووری نەریتی لە ڕووی هەموارکردنەوەوە دەستوورێکی نەرمە و دەسەڵاتی یاسادانان دەتوانێت هاوشێوەی دەرکردنی یاسا ئاساییەکان دەستووری نەریتی هەموار بکات. بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە پێویستە جیاوازی بدەینە نێوان دەستووری نەریتی و نەریتی دەستووری.

---

(١) د. عبدالکریم العلوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٣٠٣.

دەسـتووری نەریتـی: بریتییـە لـەو بنەمـا یاسـاییانەی لـە نەریتـەوە هاتـوون و لـە هیـچ بەڵگەنامەیـەکی دەسـتووریدا نەنووسراونەتـەوە، بـەڵام نەریتـی دەستووری بریتییـە لـەو بنەمـا یاسـاییانەی لـە نەریتـەوە هاتـوون، بـەڵام لـە بەڵگەنامـەی دەسـتووریدا نووسراونەتـەوە[1]. یاخـود ئـەو بەڵگەنامـە کۆنانـەی هاوتـای دەسـتوور کاریـان پێدەکرێـت. بـۆ نمونـە لـە سـێیەم دەسـتووری فەرەنسـادا مـافی هەڵوەشـاندنەوەی پەرلەمـان درابوویـە سـەرۆك کۆمـار، دەکـرا ئـەم مافـە بـە پێـی نەریـت پراکتیـزە بکرێـت، بـەڵام ئـەم مافـە دەسـتورییە سـووتا و نەمـا لەبـەر جێبەجێنەکـردنی بـۆ ماوەیـەکی درێـژ، چونکـە نەریـت بریتییـە لـەو ڕووداوانـەی مـاوە مـاوە دووبـارە دەکرێنـەوە.

لـە کۆنـەوە زۆربـەی وڵاتـان پەیـڕەوی دەسـتووری نەریتییـان دەکـرد، بـەڵام لـە دوای پێشـکەوتنی بـاری سیاسـی و ئابـووری و کۆمەڵایـەتی وڵاتـان، دواتـر هەمـوو وڵاتانی جیهـان دەسـتووری وڵاتەکانیان نووسـییەوە و پەیـڕەوی دەسـتووری نووسراویـان کـرد بێجگـە لەبەریتانیـا، ئێسـتا لـەم سـەردەمەدا پێشـکەوتووترین دەسـتووری نەریتـی بریتییـە لە دەسـتووری بەریتانیـا، لـە هەمـان کاتـدا لـەم وڵاتـەدا نەریتـی دەسـتووریش هەیـە، سـەرەڕای بـوونی زۆر بنەمـای یاسـایی جێگیـر لـەم وڵاتـەدا و ئـەم بنەمایانـە نـووسراو نیـن، بـەڵام هـەن. سـەرچاوەی سـەرەکی دەسـتوور لـەم وڵاتـەدا بریتیـە لـەو نەریتـە کۆنانـەی بـەردەوام دووبـارە دەبنـەوە و پێشـینەی دادگاکانیـش سـەرچاوەیەکی سـەرەکی یاسـای دەسـتووری ئـەم وڵاتەیـە، هەروەهـا کۆمەڵێـك بەڵگەنامـەی کـۆنی نووسراویشـیان هەیـە و

---

(١) نزیە رعد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٧٦.

وەك دەقەكانی دەستوور كاریان پێ دەكرێت، هەروەك لە سەرەتای ئەم بابەتەدا ئاماژەمان پێكرد.

مەرجەكانی نەریتی دەستووری دەتوانین لەم خاڵانەی خوارەوەدا كورت بكەینەوە[1]:

- بەردەوام دووبارەبوونەوەی ڕووداو.
- ئەم ڕووداوە نەریتییانەی دووبارە دەبنەوە، دەبێت لە لای خەڵكێک پەسەند بێت و هاووڵاتیان گلەییان لێ نەبێت.
- دەبێت ماوەیەكی دیاریكراو لە نێوان ڕوودانی ڕووداوە نەریتییەكاندا هەبێت.
- دەبێت دووبارەبوونەوەی ئەم ڕووداوە نەریتییانە بەردەوام و جێگیر بێت.
- دەبێت ئەم ڕووداوانە ڕوون و ئاشكرا بێت و پێویستییان بە ڕاڤە(تفسیر) كردن نەبێت.

(١) نزيه رعد. هەمان سەرچاوەی سەرەوە. لا(٧٧-٧٨).

٣

جۆرەکانی دەستوور لە ڕووی هەموارکردنەوەوە[1]:

دەکرێـت دەسـتووری هـەر وڵاتێـك بەپێـی گۆڕانـکاری سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئابوورییـەکان و بەپێـی بەرژەوەنـدی گشـتی وڵات هەموار بکرێـت، بـەڵام هـەر وڵاتێـك بـە ڕێـگای جیـاواز. بـە گشـتی جـۆرەکانی دەسـتوور لـە ڕووی هەموارکردنـەوەوە دابـەش دەکرێـن بـۆ دوو جـۆر، دەسـتووری نـەرم و دەسـتووری بەسـتەڵەك. ئـەو دەسـتوورانەی شـێوازی هەموارکردنیـان سـەختە دەسـتووری بەسـتەڵەکن، هەروەهـا ئـەو دەسـتوورانەی شـێوازی هەموارکردنیـان ئاسـانە دەسـتووری نەرمـن. لـە دەسـتووری هـەر وڵاتێکـدا چۆنیـەتی شـێوازی هەموارکـردن و ئـەو دەسـەڵاتەی دەسـتوور هەمـوار دەکات دیـاری کـراون.

دەسـتووری هەندێـك وڵات دەسـەڵاتی هەموارکـردنی دەسـتووری دایتە دەسـەڵاتی یاسـادانان یـان دایتـە ئەنجومـەنی دامەزرێنـەری دەسـتوور یـان ڕاپـرسی گـەل. کـە لـە هەریەکێـك لـەم شـێوازانەدا بـە ڕێوشـوێنی جیـاواز و تایبـەت ئەنجـام دەدرێـت.

دەسـتوور لـە ڕووی نووسـینەوەوە دوو جـۆرە دەسـتووری نـووسراو و دەسـتووری نەنـووسراو (نەریتـی)، بـە زۆری دەسـتوورە نـووسراوەکان دەسـتووری بەسـتەڵەکن، بـەڵام دەسـتووری نەنووسراو(نەریتـی) هەموویـان دەسـتووری نەرمـن، دەسـەڵاتی یاسـادانان دەتوانێـت بـە

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمار (٥٧٨٠٠) لە ٢٠١٩\٧\٣٠ بڵاو بوویتەوە.

هەمـان شـێوازی دەرکـردنی یاسـا ئاسـاییەکان دەسـتووری نـەرم هەمـوار بـکات. هەروەهـا دەکرێـت دەسـتووری نەریتـی بـە نەریتێکـی دیکـەی دەسـتووری هەمـوار بکرێـت[1]. لەبـەر گرنگـی بابەتەکـە لـە ڕووی هەرموارکردنـەوە بـاسی هـەردوو جـۆری دەسـتووری نـەرم و بەسـتەڵەك دەکەیـن:

یەکەم: دەستووری نەرم:

دەسـتووری نـەرم بریتییـە لـەو دەسـتوورانەی مـادە و بڕگـەکانی بـە هەمـان ڕێـگای هەموارکـردنی یاسـا ئاسـاییەکان هەمـوار دەکرێـن یـان لادەبرێـن، کەواتـە دەسـەڵاتی هەموارکـردنی دەسـتووری نـەرم بەپێـی بنەمـاکانی دەسـتوور بریتییـە لـە دەسـەڵاتی یاسـادانان. دەسـتووری نەریتیـش بریتییـە لـە دەسـتووری نـەرم، بـۆ نمونـە وڵاتی بەریتانیـا کـە پێشـکەوتووترین دەسـتووری نەریتییـان هەیـە دەسـەڵاتی هەموارکـردنی بنەمـا نەریتییەکانـی دایتـە پەرلەمـان[2]. کەواتە نـەك تەنیا دەسـتوورەکانی نەریتـی، بەڵکـو دەسـتووری نووسراویـش ئەوانـەی مەرجـی توندیـان بـۆ هەموارکـردن و کۆتایـی پێهێنـان دانەنـراون دەسـتووری نەرمـن، واتـە پەرلەمـان هاوشـێوەی دەرکـردنی یاسـا ئاسـاییەکان دەتوانێـت دەسـتووری نـەرم هەمـوار بـکات. بـۆ نمونـە وەك دەسـتووری ئیتاڵیـای سـاڵی ١٩٤٨، و دەسـتووری یەکێتـی سـۆڤیەتی سـاڵی ١٩١٨، و دەسـتووری ئیرلەنـدای سـاڵی ١٩٢٢ و دەسـتووری فەڕەنسـای سـاڵی ١٨١٤ . لەبـەر ئـەوەی

(١) د. احسان حمید المفرجي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٢١٠.

(٢) د. نزیـە رعـد. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا٨٤. و محمـد محمـد عبـدە امـام. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا٧٦.

دەســتووری نــەرم بــە دەرکــردنی یاســای ئاســایی هەمــوار دەکرێــت، کەواتــە یاســای ئاســایی هەمــان هێــزی یاســایی دەســتووری نەرمــی هەیــە[1]، بــە پێچەوانەشــەوە دەســتووری نەرمیــش هەمــان هێــزی یاســا ئاســاییەکانی هەیــە.

هەندێــك لــە زانــاکان پێیــان وایــە دەســتووری نــەرم زۆر باشــترە، چونکــە بــە ئاســانی هەمــوار دەکرێــت بەبــێ ئەنجامــدانی ڕێوشــوێنی ســەخت و وڵاتیــش لــە شــۆڕش و کودەتــا دەپارێزێــت، بــەڵام ڕای زۆربــەی زانــاکان پێچەوانــەی ئــەم ڕایەیــە و ئــەوان دەســتووری بەســتەڵەکیان پــێ باشــتر و گونجاوتــرە، چونکــە هــەر پارتێــك زۆرینــەی ئەندامــانی پەرلەمــانی بەدەســتهێنا ناتوانێــت بەبــێ لەبەرچاوگرتنــی بەرژەوەنــدی گشــتی و بەپێــی بەرژەوەنــدی حیــزبی خــۆی دەســتووری بەســتەڵەك هەمــوار بــکات.

ســەرەڕای ئــەوەی دەســتووری وڵاتــانی فیدراڵــی و دەســتووری هەرێمــەکان دەبێــت بەســتەڵەك بێــت. ئەگــەر ســەیری بارودۆخــی سیاســی و کۆمەڵایــەتی هەرێمــی کوردســتان بکەیــن نابێــت دەســتووری هەرێمــی کوردســتان دەســتووری نــەرم بێــت، لەبــەر چەنــد هۆکارێــك: چونکــە لــە هەمــوو وڵاتــانی فیدراڵــی دەبێــت دەســتووری فیدراڵــی و هەرێمــەکان دەســتووری بەســتەڵەك بێــت، لەبــەر ئــەوەی دەســتووری نــەرم دەکەوێتــە ژێــر ڕەحمــەتی ململانێــی لایەنــە سیاســییەکان لەبــەر بەرژەوەنــدی حیزبــی خۆیــان، بەرژەوەنــدی گشــتی هەرێــم بــن پــێ

(١) أ.د. ماجـد راغـب الحلـو. القانـون الدسـتوري. دار الجامعـە الجديـدە. ٢٠٠٣. ص١٦. و د. حميـد حنـون خالـد. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا ١٤٦.

دەخـەن و دەبێتـە گۆڕەپـانی ململانێـی لایەنـەکان و هەروەهـا دەبێتـە هـۆی دروسـتبوونی قەیـرانی زیاتـر، لـە لایەکـی دیکـەوە هـەوڵ بـۆ دروستکردنی هاوپەیمانیەتـی سیاسـی دەدرێـت بـۆ ئـەوەی بـە زۆرینـەی نـاو پەرلەمـان بتوانـن دەسـتوور لەبەرژەوەنـدی حیـزبی خۆیانـدا هەمـوار بکـەن بەبـێ ڕەچاوکـردنی بەرژەوەنـدی گشـتی هەرێـم. بـە گشـتی دەسـتووری نـەرم هیـچ سـەروەرییەکی شـکلی نییـە، بەڵکـو تەنهـا لـە ڕووی نـاوەڕۆك و بابەتییـەوە سـەروەری خـۆی بەسـەر یاسـا ئاسـاییەکاندا هەیـە[1].

دووەم: دەستووری بەستەڵەك:

دەسـتووری بەسـتەڵەك ئـەو دەسـتوورانەن کـە مەرجـی توندیـان دانـاوە بـۆ لابـردن و هەموارکـردنی دەقـەکانی، واتـە ئـەو ڕێوشـوێنانەی بەکاردێـن بـۆ هەموارکـردنی دەسـتووری بەسـتەڵەك زۆر سـەختترن لـە هەموارکـردنی یاسـا ئاسـاییەکان.

دەسـتووری هـەر وڵاتێك شـێوازی هەموارکـردن یان کۆتایـی پێ هێنان لـە نـاو دەقـەکانی دەسـتووردا دیـاری دەکات[2]. هەموارکـردنی دەسـتووری بەسـتەڵەك لـە دەسـتووری وڵاتێـك بـۆ وڵاتێکـی دی جیـاوازە. دەسـتووری هەندێـك وڵات دەسـەڵاتی هەموارکـردنی دەسـتووری دایتـە هـەردوو ئەنجومـەنی یاسـادانان، بـەڵام دەبێـت ڕەزامەنـدی ڕێژەیـەکی دیاریکـراوی هەریـەك لـەم دوو ئەنجومەنـە لـە سـەر بێـت. لـە دەسـتووری هەندێـك وڵاتیشـدا دەسـەڵاتی هەموارکردنی دەستووری بەسـتەڵەکی دایتە ئەنجومەنی

(١) د. احسان حميد المفرجي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٢١٠.

(٢) د. عبدالكريم العلوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٣٠٤.

دامەزرێنـەر، واتـە پێویسـتە ئەنجومەنێـك لـە پسـپۆڕانی بـواری یاسـای دەسـتووری دامەزرێـت، تەنهـا کارەکـەی تایبـەت دەبێت بـە هەموارکردنی دەسـتوور. دەسـتووری هەندێـك وڵاتیـش دەسـەڵاتی هەموارکـردنی دەسـتووری دایتـە ڕاپـرسی گـەل، لـەم شـێوازەدا دەسـەڵاتی یاسـادانان یـان ئەنجومـەنی دامەزرێنەر پرۆژە یاسـای هەموارکردن ئامـادە دەکات و دواتر لـە ڕاپرسـییەکی گشـتیدا ڕای گـەل لـە سـەری وەردەگیرێـت.

بەگشـتی پسـپۆڕانی بواری یاسـای دەسـتووری لـەو بڕوایەدان پێویسـتە لـە پێنـاو جێگیربـوونی سیسـتەمی سیاسـی ڕێـکارەکانی هەموارکـردنی دەسـتوور سـەخت بێـت، چونکـە هـەر چەنـد ئـەم ڕێکارانە سـەختتر بێت سیسـتەمی سیاسـی دامەزراوەتـر و جێگیرتـر دەبێـت[١]. زانـاکانی بـواری یاسـای دەسـتووری بەم شـێوەیەی خوارەوە باس لە بەسـتەڵەکی دەسـتوور دەکەن:

یەکەم: بەستەڵەکی ڕەها:

ئەگـەر بەسـتەڵەکی دەسـتوور گەیشـتە ئـەو ئاسـتەی کـە نەتوانـرا دەسـتوور هەمـوار بکرێـت، بـەم جـۆرە دەگوترێـت بەسـتەڵەکی ڕەهـا. هەمـوو زانـاکان کۆکـن لـە سـەر ئـەوەی کـە نابێـت بـە شـێوەیەکی ڕەهـا قەدەغـە بکرێـت دەسـتوور هەموار بکرێـت، چونکە ئەم شـێوازە لە ڕووی پراکتییکـەوە شـێوازێکی هەڵەیـە و مەحاڵـە جێبەجـێ بکرێـت، لەبـەر ئەم هۆکارانـە[٢]:

---

(١) د. نزیە رعد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٨٥.

(٢) د. حمید حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٧٨.

ا- دژە لەگـەڵ واقعـی عەمـەلی.   ب- هیـچ مەشروعیەتێـكی یاسـایی نییـە.

چونکـە بەسـتەڵەکی ڕەهـا لەگـەڵ گۆڕانـکاری و پێشـكەوتنی بـاری سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئابـووری وڵاتـان ناگونجێـت و لـە ڕوویەکـی دیکـەوە ئـەم شـێوازە وا لـە نەوەکانمـان دەکات کـە تەنهـا بیـر لـە ڕابـردوو بکەنـەوە نـەك ئاینـدەی خۆیـان.

بـەڵام دەکرێـت لـە ڕووی کات و لـە ڕووی بابەتییـەوە بەسـتەڵەکی دەسـتوور ڕێژەیـی بێـت.

دووەم: بەستەڵەکی ڕێژەیی بابەتی:

لـەم شـێوازەدا خـودی دەسـتوور بەرگـری لـە هەندێـك مـادەی دیاریکـراو دەکات. بـۆ نمونـە دەسـتووری زۆر وڵاتـان دەڵێـت: نابێـت شـێوازی دەوڵـەت لـە کۆمارییـەوە هەمـوار بکرێـت، وەك دەسـتووری فەڕەنسـای سـاڵی ١٩٤٦ و دەسـتووری پرتوگالی سـاڵی ١٩١١ و دەسـتووری ئیتاڵیـای سـاڵی ١٩٤٧دا هاتـووە نابێـت شـێوازی وڵات لـە کۆمارییـەوە بیگۆڕێـت. دەسـتووری وڵاتی مەغریبـی سـاڵی ١٩٧٢ دەڵێـت نابێـت شـێوازی دەوڵـەت لـە پاشـایەتییەوە بیگۆڕێـت. هەروەهـا لـە مادەیەکـی دیکـەدا دەڵێـت ئـەو مادانـەی تایبەتـن بـە ئایینـی پیـرۆزی ئیسـلام نابێـت هەمـوار بکرێـن. هەروەهـا لـە دەسـتووری کوێتـی سـاڵی ١٩٦٢دا دەڵێـت نابێـت ئـەو مادانـە هەمـوار بکرێـن کـە تایبەتـن بـە شـێوازی ئەمیـری و ئـەو مادانـەش کـە تایبەتـن بـە بنەمـاکانی ئـازادی و یەکسـانی هەمـوار بکرێـت.

سێیەم: بەستەڵەکی ڕێژەی لە ڕووی کاتەوە:

دەستووری زۆر وڵاتان قەدەغەی کردووە دەستوور بە گشتی یاخود هەندێک مادەی دیاریکراو تا ماوەیەکی دیاریکراو هەموار بکرێن. وەك لە دەستووری ئەمریکای ساڵی ١٧٨٧ دا دەڵێت، نابێت هەندێك مادەی دیاریکراو تا ساڵی ١٨٠٨ هەموار بکرێن. هەروەها لە دەستووری فەڕەنسای ساڵی ١٩٤٦ دا هاتووە نابێت ئەم دەستوورە هەموار بکرێت تا هێزی دەرەکی لە ناو هەرێمێك یان بەشێکی ئەم وڵاتەدا مابێت. هەروەها لەمادەی ١٧٤ی دەستووری کوێتیدا هاتووە نابێت ئەم دەستوورە تا پێنج ساڵ هەموار بکرێت. هەروەها لە مادەی ٢٢ی یاسای بنەڕەتی عێراق لە ساڵی ١٩٢٥ دا هاتووە: (نابێت بە درێژایی ئەو ماوەیەی عێراق لە ژێر (الوصاية)دایە هیچ هەموارکردنێك لە یاسای بنەڕەتی عێراقدا بکرێت سەبارەت بەمافی پاشا و وارسەکانی). لە مادەی ١١٩ی هەمان دەستووری ١٩٢٥دا هاتووە: (نابێت هیچ هەموارکردنێك لە یاسای بنەڕەتی عێراقدا بکرێت بۆ ماوەی پێنج ساڵ، بێجگە لەو بڕگانەی لە مادەی ١١٨دا هاتوون).

٤
بنەمای سەروەری دەستوور[١]:

بیرۆکـەی بنەمـای سـەروەری دەسـتوور دەگەڕێتـەوە بـۆ فەیلەسـوفەکانی یاسـای سروشـتی، ئەوانـەی باوەڕییـان بـە گرێبەسـتی کۆمەڵایـەتی هەبـوو، چونکـە ئـەوان پێیـان وابـوو دەوڵـەت لـە پێـش بـوونی دەسـتوور نەبـووە[٢]، چونکـە لـە سـەر بنەمـای دەسـتوور وڵات دروسـت دەبێـت. بنەمـای سـەروەری دەسـتوور بنەمایـەکی ڕاسـتەقینەیە و لـە دەسـتووری زۆر وڵاتانـدا پێویسـت بـە ناونـانی سـەروەری دەسـتوور لـە نـاو دەقەکانـدا نـاکات. لەبـەر ئـەوەی لـە ڕووی بابەتییـەوە دەسـتوور دەوڵـەت دروسـت دەکات و دەسـەڵاتە سـەرەکییەکان ڕێکدەخـات و پسـپۆری و پەیوەنـدی نێوانیـان دیـاری دەکات. هەروەهـا زۆر وڵاتیـش لە نـاو خـودی دەقـەکانی دەسـتووردا ئامـاژە بـە سـەروەری بـوونی دەسـتوور دەکات بـە سـەر یاسـاکانی دیکـەدا کـە لـە سـەرەوەری هەمـوو یاسـاکانی وڵاتدایـە، وەك دەسـتووری هەندێـك ویلایـەتی ئەمریـکا و دەسـتووری ئیتاڵیـای سـاڵی ١٩٤٨ و دەسـتووری عێراقـی سـاڵی ٢٠٠٥ لـە مـادەی ١٣دا و دەسـتووری چیکوسـلۆڤاکیای سـاڵی ١٩٢٠ و زۆر وڵاتانیتریـش.... کەواتـە شـەرعیەتی یاسـاکانی وڵات سـەرچاوە لـە دەسـتوور وەردەگرێت[٣].

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە (٥٨٠٥) لە ٢٠١٩\٨\١٦ بڵاو بوویتەوە.

(٢) د. حسـان محمـد شـفيق العـاني. الانظمـه السياسـيه والدسـتوريه المقارنـه. الطبعـه الثالثـه. ٢٠٠٩. شركـه العاتـك لصناعـه الكتـب. القاهـره. ص٢١٥.

(٣) د. حميد حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ١٥١.

هەروەهـا هـەر لـە سـەرەتاوە دەسـەڵاتی گواسـتنەوەی مولکیـەتی تـاك بـۆ مولکیـەتی گشـتی لـە ڕێگـەی دەسـتوورەوە بـووە.

دەسـەڵاتی یاسـادانان ناتوانێـت هیـچ یاسـایەك پێچەوانـەی بنەمـاکانی دەسـتوور دەربـکات، هەر یاسـایەك پێچەوانـەی بنەماکانی دەسـتوور بێت ئـەم یاسـایە نادەسـتوورییە. تەنانـەت لـە ڕووی جێبەجێکارییـەوە پێویسـتە گـەل و دەسـەڵات ملکەچـی یاسـا و ڕێسـاکانی وڵات بـن و یاسـاکانیش هاوتای دەسـتوور بن، بەم شـێوەیە ڕێز لە دەسـتوور بگیرێت و دەسـەڵاتە سـەرەکییەکان و پسـپۆری و چالاکییـەکانی هەموویـان لـە ژێـر چەتـری دەسـتووردا کۆبکرێنـەوە.

بنەمـای سـەروەری دەسـتوور تەنهـا لـە وڵاتـە دیموکراتیەکانـدا گرنگـی خـۆی هەیـە، چونکـە لـە وڵاتـە دیکتاتۆریەکانـدا دەسـەڵاتدارەکان هیـچ گـوێ نادەنـە دەسـتوور و یاسـاکان، هـەر شـتێك لـە بەرژەوەنـدی خۆیانـدا بێـت بـە زەبـری هێـز و زۆرداری و چەوسـاندنەوە دەسـتەبەری دەکـەن. بـە گشـتی لـە ڕووی زانسـتییەوە سـەروەری دەسـتوور دوو لایـەنی سـەرەکی دەگرێتـەوە، سـەروەری شـکلی و سـەروەری بابـەتی کـە لـە ڕاسـتیدا هەردووکیـان دوو ڕووی یـەك دراون.

سەروەری شکلی دەستوور:

سـەروەری شـکلی دەسـتوور بریتییـە لـەو ڕێگایانەی دەسـتووری وڵات پێـی دادەنرێـت یـان هەمـوار دەکرێت بە تایبەتی دەسـتووری بەسـتەڵەك، چونکە دەسـتووری بەسـتەڵەك بە ڕێوشوێنی سـەخت و تایبەت دادەنرێت یـان هەمـوار دەکرێـت یاخـود کۆتایـی بـە هەندێـك مـادە و بڕگـەکانی دەهێنرێـت، جیـاواز لـەو ڕێکارانـەی یاسـا ئاسـاییەکان پـێ دادەنرێـن یـان

هەمـوار دەکرێـن. واتـە هەمـوو ئـەم ڕێگایانـە لـە ناو خـودی دەسـتووردا دیـاری کـراون[1]، هەروەك لە سـەرەوە باسـمان کرد هەر یاسـایەکی ئاسـایی پێچەوانـەی بنەمـاکانی دەسـتوور بێـت ئـەم یاسـایە پوچەڵـە و نابێت کاری پێ بکرێت. سـەروەری شـکلی تەنها لە دەسـتوورە بەسـتەڵەکاندا هەیە، هـەروەك گوتمـان دەسـتووری بەسـتەڵەك بە ڕێوشـوێنی سـەخت و جیاواز لـە یاسـا ئاسـاییەکان دادەنرێـت یـان هەمـوار دەکرێـت، واتـە جیـاواز لـە سـەروەری بابـەتی کـە لـە هەمـوو دەسـتوورەکاندا بەرجەسـتە دەبێـت[2]. بـە گشـتی لە دەسـتوورە نەرمەکاندا سـەروەری شـکلی بوونی نییـە، چونکە بـە یاسـای ئاسـایی هەموار دەکرێـن، بەڵام لە دەسـتوورە بەسـتەڵەکەکاندا سـەروەری شـکلی و بابـەتی هەیە.

لـە هـەر وڵاتێکـدا بنەمـای سـەروەری دەسـتوور بریتییـە لـە جیاکـەرەوەکانی دەوڵەتـی یاسـایی، لەبـەر ئـەوەی دەسـتوور لـە لوتکـەی هەرەمـی یاسـاکانی وڵاتدایـە بۆیـە ناکرێـت یاسـایەکی بچـوك، یاسـایەکی لـە خـۆی گەورەتـر هەمـوار بـکات.

سەروەری دەستووری لە ڕووی بابەتییەوە

دەسـتوور بریتییـە لـەو سـەرچاوە بنەڕەتییـەی کـە سیسـتەمی یاسـایی وڵات دیـاری دەکات، واتـە کۆمەڵێـك لـەو بنەمـا دەسـتوورییانە لەخـۆ دەگرێـت کـە دەسـەڵاتە سـەرەکییەکان و شـێوازی ئـەم دەسـەڵاتانە لـە وڵاتـدا دیـاری دەکات چ لـە ڕووی سیاسـی یـان کۆمەڵایـەتی یـان ئابووری، هەروەهـا پەیوەنـدی نێـوان ئـەم دەسـەڵاتانە دیـاری دەکات کـە بریتییـە

(١) محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٩٧.

(٢) د. نزیە رعد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١١١.

لـە سـەرچاوەی پارێزگاریکـردن لـە مـاف و ئازادییـەکانی تـاك. هەروەهـا دەسـتوور لایـەنی هـزری و چوارچێـوەی فەلسـەفی و ئایدیۆلۆژیـش لەخـۆ دەگرێـت، کـە دەسـەڵاتە گشـتییەکان و دەسـتەکانی بەڕێوەبـردن لـە کاتی بەڕێوەبـردنی وڵات پەیـڕەو دەکات. خاڵێکی هەرە گرنگی سـەروەری بابەتی دەسـتوور بریتییـە لـەوەی کاتـێ کـە دەسـتوور پسـپۆرییەکی دیاریکـراو بۆ دەزگایـەکی گشـتی حکومـەت دیـاری کـرد، بە هیـچ شـێوەیەك نابێت ڕێگە بدرێـت ئـەم پسـپۆرییە لـە لایـەن دەزگایەکیـتری حکومەتـەوە جێبەجـێ بکرێـت، لـە سـەر بنەمـای (عـدم التفویـض الاختصـاص) واتـە ڕێگەپێـدانی ئـەم پسـپۆرییە بـۆ دەزگایەکـی دیکـە بـە هەمـوو شـێوەیەك قەدەغەیە[١].

سـەروەری دەسـتوور لـە ڕووی بابەتییـەوە، دەسـتوورە نـووسراو و نەنـووسراوەکان دەگرێتـەوە و دەسـتوورە نـەرم و بەسـتەڵەکەکانیش دەگرێتەوە[٢]. دەتوانین سـەروەری دەسـتوور لەم سـێ خاڵە سـەرەکییانەدا کـورت بکەینـەوە کـە جیـاوازە لـە یاسـا ئاسـاییەکان[٣]:

جێگیربوونی ڕێژەیی لە یاسا دەستوورییەکاندا:

یاسـادانەری ئاسـایی ناتوانێت دەسـتوور هەموار بکات هاوشێوەی ئەو یاسـایانەی بە شـێوەیەکی ئاسـایی دەریدەکات، سـەرەڕای ئەوەی پەرلەمان داڕێـژەری دەسـتوور بێـت، واتـە دەسـەڵاتی دامەزرێنـەری دەسـتوور بێـت، بەڵکـو ڕێـگای سـەخت و جیـاواز هەیـە بـۆ هەموارکـردنی دەقەکانی

(١) نزیە رعد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١١٠.

(٢) نزیە رعد. هەمان سەرچاوەی سەرەوە. لا١٠٧.

(٣) محمـد محمـد عبـدە امـام . هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا(٩٨-٩٩). و د. حسـان محمـد شـفیق العـاني. هەمان سـەرچاوەی پێشـوو. (٢١٧- ٢١٨).

دەستوور، چونکە دەقەکانی دەستوور پێویستە ڕای گەل لە سەر بێت و لە هەمان کاتدا گەل دەتوانێت لە ڕێگەی نوێنەرە دەسەڵاتدارەکان ئەم کارە بکات، بەڵام ڕای لە هەموویان گرنگتر ئەوەیە کە دەبێت لە ناو خودی دەستووردا شێوازی هەموارکردن دیاریکرابێت، کە ئەمە ڕای جان جاك ڕۆسۆیە.

یاسای دەستووری هەموار ناکرێت تا بە یاسایەکی دیکەی دەستووری نەبێت.

نابێت یاسا ئاساییەکان پێچەوانەی بنەماکانی دەستوور بێت.

٥
دەستووری کاتی و دەستووری هەمیشەیی[١]

هــەر لــە بنەڕەتــدا دەســتووری وڵاتــان دەســتووری هەمیشــەییە نــەك دەســتووری کاتی، چونکــە ئەمــە بنەمایــەکی گشــتگیرە بــۆ هەمــوو دەســتوورەکان. ئــەرکی دەســتوور بریتییــە لــە ڕێکخســتنی پەیوەنــدی نێــوان دەســەڵاتدار و ژێردەســتە، کــە لــە ناوەڕۆکەکەیــدا شــێوازی سیســتەمی سیاســی و دەســەڵاتە ســەرەکییەکان و پەیوەنــدی نێوانیــان دیــاری دەکات، کــە ئەمــە لــە بەرژەوەنــدی تــاك و دەســەڵاتداردایە[٢].

ئێمـە کـە دەڵێین هەمیشـەیی واتە مانای ئەوە نییە کە ئەم دەستوورە هەتـا هەتاییـە، بـەڵام لەبـەر ئـەوەی کـە دەسـتوور لـە لایـەن مرۆڤـەوە دادەنرێـت، کـە واتـە لـە هەمان کاتـدا مانای ئـەوەش نییە بـێ کەموکوڕی دەبێـت، چونکـە هـەر شـتێك دروسـتکراوی دەسـت و هزری مـرۆڤ بێت بـە درێژایـی کات و لەگـەڵ پێشـکەوتنی بـاری سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئابـووری وڵات، ئەویـش پێویسـتی بە پێشـکەوتن و هەموارکـردن و گۆڕین و کۆتایـی پێهێنـان دەبێـت، بـەڵام بـە شـێواز و ڕێوشـوێنی تایبـەت کـە دەبێـت ئـەم شـێواز و ڕێکارانـە لە ناو خـودی دەقەکانی دەسـتووردا دیاری دەکرێـت یاخـود دەکرێـت بـە نەریتێـکی دەسـتووری هەمـوار بکرێت.

---

(١) ئـەم بابەتـە لـە ڕۆژنامـەی خەبـات ژمـارە ٥٨١٠ لـە ٢٠١٩|٨|٢٠ بـڵاو بوویتـەوە. بـۆ نووسـینی بەشـێك لـەم بابەتـە، سـوود لـە حسـان محمـد شـفیق العـانی لا٢٠٧ وەرگـیراوە.
(٢) د. حسان محمد شفيق العاني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٢٠٧.

بەگشــتی هەتــا بکرێــت پێویســتە دەســتووری وڵات هەمیشــەیی بێــت، بــەڵام زۆر جــار لــە زۆر وڵاتــان لەبــەر نەگونجــاوی بارودۆخــی سیاســی وڵات و بــوونی شــەڕ و کودەتــا هەندێــك وڵات بــە تایبــەتی لــە دوای ســەرکەوتنی کودەتــاکان دەســتوورێکی کاتی بــۆ خۆیــان دەنووســنەوە و دەخەنــە واری جێبەجێکردنــەوە تــا بــاری نائاســایی لادەچێــت و ئاشــتی و ئارامــی بەرپادەبێــت تــا ئەوکاتــەی بتوانــن بــە شــێواز و ڕێــکاری زانســتیانە دەســتووری هەمیشــەیی بــۆ خۆیــان دەنووســنەوە.

بــۆ نموونــە لــە دوای لادانی دەســەڵاتی پاشــایەتی لــە عێــراق لــە ســاڵی ١٩٥٨ تــا ســاڵی ٢٠٠٣ ئــەم وڵاتــە چەندیــن دەســتووری بــۆ عێــراق نووســییەوە کــە هەموویــان دەســتووری کاتی و دەســتووری نــەرم بــوون بەبــێ ئــەوەی هیــچ ماوەیــەکی دیاریکــراو هەبێــت بــۆ کاتیبــوونی ئــەم دەســتوورانە. هــۆکاری ئەمــەش دەگەڕێتــەوە بــۆ ئــەوەی بــە درێژایــی ئەم ماوەیــە هــەر دەســەڵاتدارێك هاتبێتــە ســەر دەســەڵات بــە ئەنجامــدانی کودەتــا و شــێوازی نائاســایی و بەکارهێنــانی هێــزی ســەربازی بــووە، واتــە دوور لــە هەمــوو بنەمــاکانی دیموکــراتی و ڕەچاوکــردنی مــافی مــرۆڤ و دەستاودەســتکردنی مەدەنیانــەی دەســەڵات بــووە.

لــە دوای ســەرکەوتنی بەنــاو شــۆڕشی ١٤ی تەمــووزی ســاڵی ١٩٥٨ کــە کۆتایــی بــە سیســتەمی پاشــایەتی لــە عێــراق هێنــا و دەســتوورێکی کاتییــان نووســییەوە. لــەم دەســتوورەدا سیســتەمی کۆمــاری جێگیــر کــرا، بــەڵام بەپێــی بنەمــاکانی یاســای گشــتی لــە سیســتەمی کۆمــاری لــە وڵاتــانی جیهانــدا ســەرۆك کۆمــار بــە هەڵبــژاردن و شــێوازێکی دیموکــراتی دادەنرێــت و ئاڵوگــۆڕی دەســەڵات بــە شــێوازێکی مەدەنیانــە ئەنجــام

دەدرێـت، نـەك بـە ئەنجامـدانی کودەتـا، چونکـە هـەر ئاڵوگۆڕیکردنێـکی دەسـەڵات لـەم وڵاتـەدا کرابێـت، هەمرویـان بـە هـۆی کودەتـاوە بـووە.

لـە دوای هـەر کودەتایـەك ئـەم دەسـتوورانەی خـوارەوە بـۆ عێـراق نـووسراون:

- دەسـتووری کاتی لـە ۲۷ی تەمـووزی ۱۹٥۸ کـە پێکدێـت لـە ۳۰ مـادە و بەسـەر چـوار بەشـدا دابـەش کـراوە، ئـەم دەسـتوورە لـە مـاوەی دوو ڕۆژدا دانراوە بە پشتبەسـتن بەدەسـتووری میسـری، واتـە کۆمـاری عـەرەبی یەکگرتـوو کـە لـە۲۱ی شـوباتی ۱۹٥۸ نووسـیبوو.
- دەسـتووری کاتی لـە ۸ی شـوباتی ۱۹٦۳ کـە پێکدێـت لـە ۲۰ مـادە و بـە سـەر پێنـج بەشـدا دابـەش کـراوە.
- دەسـتووری کاتی لـە ۲۹ی نیسـانی ۱۹٦٤ کـە پێـك دێـت لـە ۱۰٦ مـادە و بەسـەر شـەش بەشـدا دابـەش کـراوە.
- سیسـتەمی دەسـتووری لـە ۱۷ی تەمـووزی ۱۹٦۸، لـە دوای سـەرکەوتنی کودەتاکەیـان بڕیاریانـدا کـە کار بەدەسـتووری ساڵی ۱۹٦٤ بکرێـت لەگـەڵ ئەنجامـدانی هەندێـك هەموارکـردن کـە لـە ۲۱ی ئەیلـولی ۱۹٦۸ هەمـوار کـرا، بـەڵام ئـەم هەمـوار کردنانـە بنەڕەتـی نەبـوون و ئـەم دەسـتوورە بـوو بـە ۹٥ مـادە، بـە پشتگوێخسـتنی مافـەکانی گـەلی کـورد.
- دەسـتووری کاتی ۱٦ی تەمـوزی ۱۹۷۰ کـە لـە لایـەن (مجلـس قیـادة الثـورة)ەوە دەرچـوو کـە پێـك دەهـات لە ٦۷ مـادە و بە سـەر پێنج بەشـدا دابـەش کـراوە کـە لـە مـادەی (٦۳ أ)ی دەسـتوورەدا هاتبـوو کار بـەم دەسـتوورە دەکرێـت تـا دەسـتوورێکی هەمیشـەیی دەنووسرێتـەوە

و دەسەڵاتی هەموارکردنی دابوو (مجلس قيادة الثورة) ئەمەش مانای ئەوەیە سەرۆك كۆمار چی بیەوێت کەس ناتوانێت ڕایەکی جیاوازی هەبێت، چونکە سەرۆك كۆمار سەرۆکی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشە[1]، تا ساڵی ۲۰۰۳ ئەم دەستووورە لە عێراق پەیڕەو کرا. لە هەموو ئەم دەستوورانەدا ماوەی قۆناغی ڕاگواستن (فترة انتقالية) دیار نەبوو. هەموو ئەم دەستوورانەش دەستووری نەرم بوون، واتە یاسادانەری ئاسایی دەتوانێت هەموار بکات، بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم ڕاستییە وتەیەکی سەدامی دیکتاتۆر بەبیر دێنمەوە کە دەڵێت یاسا وەك لاستیکە چۆن بمانەوێت ئەوها ڕادەکێشین، کە واتە ئەم وتەیە ئەو ڕاستییە دەردەخات کە دەستوورەکانی عێراق هیچ بەهایەکی دەستوورییان نەبوو، چونکە ڕای گەل لەگەڵدا نەبوو و تەنها بیروبۆچوونی دەسەڵاتدارە چەوسێنەرەکان بوو، دەبێت یەکەم جار دەستوور گوزارشت لە ڕای خەڵکێک بکات.

لە ڕووی یاساییەوە پێویستە لە کاتی نووسینی هەر دەستوورێکی

---

(۱) بەپێی بڕیاری ۲۲ی ئەنجومەنی سەرکردایەتی بەناو شۆڕشەکەیان ئەم ئەنجومەنە پێکدێت لەم ئەندامانەی خوارەوە: ۱- سەرۆك كۆمار. ۲- سەرۆك وەزیران. ۳- وەزیری بەرگری. ٤- وەزیری ناوخۆ. ٥- سەرۆکی ئەرکانی سوپا. ٦- سەرۆکی ناوچەی بەغدا. ۷- سەرۆکی پاسەوانی کۆماری. سەرچاوە: (رعد ناجی الجده. النظريه العامه في القانون الدستوری والنظام الدستوری في العراق. الطبعه بغداد. المكتبه القانونيه. ۱۹۸۹. ص۳۹٤.). هەروەها لە مادەی ٥٨ی دەستووری ١٩٥٨دا هاتووە ئەم ئەنجومەنە دەسەڵاتی یاسادانانی هەیە. بۆنموونە لە ساڵی ١٩٦٩ ئەم ئەنجومەنە دەستووری عێراقی هەموار کرد برگەیەکی بۆ مادەی ٤٤ زیاد کرد کە تێیدا هاتووە: (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش دەسەڵاتی دەرکردنی بڕیار و یاساکانی هەیە کە هێزی یاساییان هەیە بەبێ ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ ئەنجومەنی وەزیران). سەرچاوە: (حمید حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا(٢٦٠-٢٦١).

کاتیـدا مـاوەی کارپێکـردنی ئـەم دەسـتووره دیاریکـراو بێـت، واتـە دەبێت مێـژووی قۆناغـی ڕاگواسـتن دیاریکـراو بێـت. کـە واتـە بـۆ نووسـینەوەی دەسـتووری هەمیشـەیی پێویسـتە هەمـوو بنەمـاکانی پەیوەسـت بـە دەسـەڵات و شـێوازی دامـەزراوەکان و پەیوەنـدی نێوانیـان دیاریکـراو بێـت، بـە شـێوەیەك کـە ئـەم دامەزراوانـە ئەرکێـکی سیاسـی و کۆمەڵایەتی جێبەجـێ بکـەن کـە بگونجێـت لەگـەڵ سروشـتی ئـەو هێـزە سیاسـی و کۆمەڵایـەتی و ئابوورییانـەی لـە وڵاتـدا هەیـە کـە لـە بەرژەوەندی گشـتی وڵاتـدا بێـت، نـەك تەنهـا لـە بەرژەوەنـدی دەسـەڵاتدارەکان. ئەمـە کارێکی ئاسـان نییـە لـە بارودۆخێـکی لەم شـێوەیە ناجێگیر و لە ژێر زەبـر و زەنگی ئـەم دیکتاتۆرانـەدا بتوانێـت دەسـتە و دامـەزراوەکان بەپێـی گونجـاوی بارودۆخـی ئابـووری و کۆمەڵایـەتی و سیاسـی وڵات دامەزرێنـن، چونکـە هـەر سـەرۆك کۆمارێـکی عێراقـی لـە دوای دەسـەڵاتی پاشـایەتی لـە ١٩٥٨ هاتبێتـە سـەر دەسـەڵات ئەفسـەری سـەربازی بـووە و بـە ئەنجامـدانی کودەتـا و هێـز هاتووە سـەر دەسـەڵات، خۆی سـەپاندووە و گـوێ نەدایتە بیروبۆچـوونی سیاسـەتوان و یاسـاناس و نیشـتیمانپەروەرەکان بـۆ پێـدانی شـەرعیەتی یاسـایی و پێـدانی مـاف بـە هـەر خـاوەن مافێـك.

وڵاتی فەڕەنسـا زۆر دەسـتووری نووسـیوە لە پاشـایەتی بۆ ئیمپراتۆری و لـە ئیمپراتـۆری بـۆ کۆماری یان شۆڕشـگێڕی، لە هەموو ئەم دەسـتوورانەدا ویسـتیان هێزەکانیـان لـە دامەزراوەکانـدا چـڕ بکەنـەوە کـە ئەمـە کارێکی ئاسـان نەبـوو بـۆ ئـەوکات هەنگاونـان لـەم قۆناغـە سـەختەدا بـۆ دانـانی دەسـتوورێکی هەمیشەیی.

کـە واتـە هەرێمـی کوردسـتانیش بـە قۆناغێـکی ناجێگیـردا تێدەپەڕێت پێویســتە هەمــوو هــەوڵ و کۆششــەکان چــڕ بکرێنــەوە بــۆ بــە دامەزراوەکـردنی دەزگاکانی حکومـەتی هەرێـم و هەوڵـدان بـۆ چەسـپاندنی بنەمـاکانی دیموکـراتی و یەکسـانی و دادپـەروەری لـە بـوارە جۆراوجۆرەکان، کـە هەمـوو سـێکتەرەکانی حکومـەت بگرێتـەوە لـە پێنـاو دەسـتبەرکردنی گشـت مـاف و ئازادییـەکانی تـاك لـەم هەرێمـەدا بـۆ ئـەوەی بەرژەوەندی گشـتی وڵات لـە سـەرەوەری هەمـوو بەرژەوەندییەکانـی دیکـەدا بێـت.

٦
چەمکی حکومەت[1]:

حکومـەت بریتییـە لە سیسـتەمی دەسـەڵات واتە بەڕێوەبـردنی (حکم) لـە ڕێگـەی کۆمەڵێـکی سیاسـی دیاریکـراو. پەیـڕەوی هەرسـێ دەسـەڵاتی یاسـادانان و دادوەری و جێبەجێکـردن دەکات، بـۆ پارێزگاریکـردن لـە ئاسایشـی کۆمەڵـگا لـە نـاوەوە و دەرەوەی وڵات[2]. حکومـەت زۆر واتـای جیـاواز لەخـۆ دەگرێـت، بـۆ دیاریکـردنی واتـای دروسـتی حکومـەت دوو پێـوەر هەیـە پێـوەری بابـەتی و پێـوەری ئەندامێتـی (عضـوي)[3].

یەکەم: حکومەت بەپێی پێوەری بابەتی:

حکومـەت بریتییـە لـەو ڕێگایانـەی دەسـەڵات لـە سـەری دامـەزراوە و چۆنیـەتی بەڕێوەبـردنی وڵات لــە پراکتیکـدا. بەپێــی پێــوەری بابــەتی حکومــەت دابــەش دەبێــت بــۆ چەنــد جۆرێــك، بــۆ نمونــە لــە ڕووی دیاریکــردنی ســەرۆکی وڵات دابــەش دەبێــت بــۆ حکومــەتی پاشــایەتی و حکومــەتی کۆمــاری. لــە ڕووی ملکەچبــوون بــە یاســا دابــەش دەبێــت بــۆ حکومــەتی یاســایی و حکومــەتی داپڵۆسێنەر(اســتبدادی). لــە ڕووی ســەروەری دەســەڵات دابــەش دەبێــت بــۆ حکومــەتی تاکڕەوی(فــردی)

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨١٥ لە ٢٠١٩\٨\٢٧ بڵاو بوویتەوە.

(٢) د.محمـد احمـد ابراهيـم المسـلماني. القانـون الدسـتوري والنظـم السياسـيه. الطبعـه الاولى. ٢٠١٥. الاسـكندريه. ص٣٩٢.

(٣) د. عـلي يوسـف الشـكري. الوسـيط في الانظمـه السياسـيه المقارنـه. الطبعـه الاولى، ٢٠١٢. عـمان. ص ١٣٢.

و حکومـەتی کەمینـە(ئەرسـتوکراتی) و حکومـەتی دیموکـراتی[1]. هەروەهـا حکومـەت لـە ڕووی چڕبوونـەوەی دابەشـبوونی دەسـەڵاتەکان، دابـەش دەبێـت بـۆ حکومـەتی ڕەهـا و حکومـەتی مەرجـدار (مقیـد). لـە خـوارەوە باسـی هەندێـك لـەم چەمکـە جیاوازانـە دەکەیـن:

حکومەتی پاشایەتی و حکومەتی کۆماری:

حکومەتی پاشایەتی:

حکومـەت لـە ڕووی دیاریکـردنی سـەرۆکی وڵات: ئەگـەر شـێوازی دیاریکـردنی سـەرۆکی وڵات بـە ویـراسی بێـت واتـە لـە بابـەوە بـۆ کـوڕ بـە درێژایـی تەمـەن، یاخـود تـا ئـەو کاتـەی پاشـا (اهلیـە)ی بەڕێوەبـردنی هەیـە، بـەم شـێوەیە دەگوترێـت حکومـەتی پاشـایەتی، سـەرەڕای ئـەوەی لـە ژێـر هـەر ناوێکـدا بێـت بـۆ نمونـە: نـاوی لێنابێـت پاشـا یـان ئیمپراتۆر یـان سـوڵتان یـان (العاهـل). ئـەم شـێوازەی دەسـەڵات کۆنتریـن شـێوازە و زۆر بـاو بـووە تـا سـەرهەڵدانی شـۆڕشی فەڕەنسـا. لـە حکومـەتی پاشـایەتیدا مـەرج نییـە تەنهـا یـەك کـەس واتـە پاشـا دەسـەڵات بەڕێـوە ببـات، بەڵکـو دەکرێـت ئەندامـانی ئەنجومەنێـك یـان بنەماڵەیـەك بـە ویراسـی دامەزرێـن بـۆ بەڕێوەبـردنی دەسـەڵات، بـە زۆری ئـەم شـێوازە لـە سیسـتەمی پاشـایەتی ڕەهـادا جێبەجـێ دەکرێـت کـە دەسـەڵاتی پاشـا ڕەهایـە، وەك ئەنجومـەنی لـۆردەکانی بەریتانیـا[2]. سیسـتەمی پاشـایەتی دابـەش دەبێـت بـۆ پاشـایەتی ڕەهـا و پاشـایەتی دەسـتووری، لـە پاشـایەتی ڕەهـادا پاشـا هەمـوو پسـپۆری و دەسـەڵاتە سـەرەکییەکان لـە ژێـر

(١) د. السيد صبري. مبادئ‌القانون الدستوری. الطبعه الرابعه. ١٩٤٩. ص٣٣.

(٢) -د. مصطفى عفيغي. دستور المصري. دار الجامعه الجديده. ٢٠١٢. ص٢٣.

دەسـەڵاتی خۆیـدا کۆدەکاتـەوە و بـوار بـە هیـچ دەسـەڵاتێکی دیکـە نـادات لـە بەڕێوەبـردنی وڵات لـە دەرەوەی دەسـەڵاتی ئـەودا. بـەڵام لـە پاشـایەتی دەسـتووریدا گـەل دەسـەڵاتەکان بەڕێـوە دەبـات، لـە ڕێگـەی هەرسـێ دەسـەڵاتی سـەرەکی (یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری)، پاشـا تەنهـا ڕەمـزی یەکڕیـزی وڵاتـە[1].

ئـەوەش لەبیرمـان نەچێـت حکومـەتی پاشـایەتی دابـەش دەبێـت بـۆ پاشـایەتی ڕەهـای داپلۆسـێنەر (استـبدادی) کـە ملکەچـی یاسـا نابێـت، یاخـود پاشـایەتی ڕەهـا بـەڵام ملکەچـی یاسـا دەبێـت و بـەم سیسـتەمە دەگوترێـت سیسـتەمی پاشـایەتی یاسـایی.

حکومەتی کۆماری:

ئەگـەر شـێوازی دیاریکـردنی سـەرۆك بـە هەڵبـژاردن و شـێوازێکی دیموکـراتی بێـت و بـۆ ماوەیـەکی دیاریکـراو بێـت. چ سـەرۆك ڕاسـتەوخۆ لـە نـاو گـەل هەڵبژێرێـت، وەك لـە ویلایەتـە یەکگرتـوەکانی ئەمریـکا بەپێـی دەسـتووری ١٧٨٧، ڕوسـیا بەپێـی دەسـتووری ١٩٩٣، فەڕەنسـا بەپێـی دەسـتووری ١٩٥٨. یاخـود سـەرۆك ناڕاسـتەوخۆ لـە پەرلەمـان هەڵدەبژێرێـت، وەك لوبنـان بەپێـی دەسـتووری ١٩٢٦، تورکیـا لـە دەسـتووری ١٩٨٢، عێـراق دەسـتووری ٢٠٠٥. بـەم شـێوازە دەگوترێـت حکومـەتی کۆمـاری.

هەروەهـا ڕێگایەکـی دیکـەش هەیـە کـە سـەرۆك کۆمـار لـە

(١) د.عمـر احمـد قـدور. شـكل الدولـه واثـره في تنظيـم مرفـق الامـن. دار الحيـال. بـيروت. الطبعـه الاولى. ١٩٩٤. ص٨٨. و د. عبدالكريـم العلـوان. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا ١٤٤.

لایـەن پەرلەمـان و گەلـەوە هەڵدەبژێرێـت، بـۆ نمونـە لـە مـادەی ٧٦ی دەسـتووری میسـری سـاڵی ١٩٧١ دەڵێـت: (ئەنجومـەنی گـەل سـەرۆك كۆمـار هەڵدەبژێرێـت لـە سـەر ڕاسـپاردەی سـێیەكی ئەندامـانی ئەنجومەن دواتـر ئـەو پاڵێـوراوەی دەنگـی دوو لـە سـەر سـێی ئەندامـانی پەرلەمـان بەدەسـت هێنـا دەدرێتـە ڕاپـرسی گـەل، كاتێـك كـە هیـچ پاڵێوراوێـك دەنگـی دوو لـە سـەر سـێی ئەندامـان بەدەسـت نەهێنـا، پێویسـتە دوو ڕۆژ لـە دوای یەكـەم دەنگـدان هەڵبژاردنەكـە دووبـار بكرێتـەوە. دواتـر ئـەو پاڵێـوراوەی زۆرینـەی ڕەهـای دەنگـەكانی بەدەسـت هێنـا دەدرێتـە ڕاپـرسی گـەل...). كـە واتـە حكومـەتی كۆمـاری بـەوە لـە حكومەتەكانـی دیكـە جیادەكرێتـەوە، كـە گـەل خـاوەن سـەروەری و دەسـەڵاتە سـەرۆك كۆمـار بـە دەنگـی گـەل هەڵدەبژێرێـت، بـەو شـێوەیەی كـە لـە دەسـتووردا هاتـووە، واتـە هاووڵاتیـان هەموویـان لـەم پرۆسـەیەدا یەكسـانن، هەروەهـا لـە دوای شـۆڕشی فەڕەنسـا و پەرەسـەندنی بنەماكانی دیموكـراتی، زۆربـەی وڵاتـانی جیهـان پەیـڕەوی سیسـتەمی كۆمارییـان كرد.

لـە هـەردوو شـێوازی حكومـەتی كۆمـاری و حكومـەتی پاشـایەتیدا ئەگـەر حكومـەت ملكەچـی یاسـا بێـت ئـەوە حكومـەتی یاسـاییە و بـە پێچەوانەشـەوە ئەگـەر حكومـەت ملكەچـی یاسـا نەبـوو ئـەوە حكومـەتی چەوسـێنەرە.

بـەڵام لـە ڕووی بەرپرسـیاریەتییەوە جیاوازییـەكی بنـەڕەتی لـە نێـوان حكومـەتی پاشـایەتی و حكومـەتی كۆماریـدا هەیـە، لە حكومەتی پاشـایەتیدا هەمیشـە دەسـتووری وڵات هیـچ بەرپرسـیاریەتییەكی سیاسـی و تاوانكاری بـۆ پاشـا دروسـت نـاكات، هـەروەك بڵێـن پاشـا هەڵـە نـاكات، چ ئـەم

بەرپرسیاریەتییە لە چوارچێوەی بەڕێوەبردنی ئەرکەکانی ئەودابێت یان لە دەرەوەی بەڕێوەبردنی ئەرکەکانی ئەودابێت. ئەم بنەمایەی نەبوونی بەرپرسیاریەتی پاشا لە بەریتانیا سەریهەڵداوە، هەروەك ئەوان دەڵێن پاشا هەڵە ناکات (The King can do no wrong)، کە واتە کاتێ پاشا بەرپرس نەبوو لە سەر ئەدای بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی حکومەت، کە واتە ئەم بەرپرسیاریەتییە دەکەوێتە سەرشانی سەرۆك وەزیران و وەزیرەکان[١]. لە دەستووری زۆر وڵاتاندا پاشا بەرپرسیار نییە وەك مادەی ٣٠ی دەستووری ئوردنی ساڵی ١٩٥٢، مادە ٣٣ی دەستووری میسری ساڵی ١٩٢٣، کە واتە ئەم بنەمایەی پاشا هەڵە ناکات بنەمایەکی ڕەهایە.

بەڵام لە دەستووری وڵاتانی کۆماریدا سەرۆك کۆمار بەرپرسیاریەتی سیاسی و تاوانکاری هەڵدەگرێت، وەك خیانەتی گەورە یان دەرچوون لەیاسا. بۆ نمونە چەندین سەرۆك کۆمارەکانی ئەمریکا تۆمەتبار کراون وەك تۆمەتبارکردنی سەرۆك (ئەندرو جونسون) بەڵام بێ تاوان دەرچوو، هەروەها تۆمەتبارکردنی سەرۆك (دی نیکسون) لە ئەنجامدا ئەم سەرۆکە لە بەرامبەر ئەنجومەنی نوێنەران دەستی لە کار کێشایەوە[٢]. هەروەها لە دەستووری هەندێك وڵاتیشدا سەرۆك کۆمار تەنها بەرپرسیاریەتی تاوانکاری هەڵدەگرێت و بەرپرسیاریەتی سیاسی هەڵناگرێت.

---

(١) د. عبدالكريم العلوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا (١٣٢-١٣٣). وە د. علي يوسف الشكري. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ١٥٢.

(٢) د. علي يوسف الشكري. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ١٥٤.

حکومەتی یاسایی (حکومەتی ڕەها و حکومەتی مەرجدار -مقید-):

حکومەتی یاسایی:

ئـەو حکومەتەیــە کــە دەســەڵاتدار و هاووڵاتیــان ملکەچــی یاســا و ڕێنماییــە بــەرکارەکان بــن، هــەر بڕیارێــك یــان کردارێــك حکومــەت ئەنجــام بــدات پێویســتە بەپێــی یاسـا بێــت. لــە حکومــەتی یاســاییدا پابەندبــوون بــە بنەمــا یاســاییەکان ئەرکــە لــە ســەر حکومــەت بــە جێبەجێکــردنی بنەمــاکانی دەســتوور و هەرســێ دەســەڵاتی ســەرەکی (یاســادانان و جێبەجێکــردن و دادوەری). کــە دەســەڵاتی یاســادانان ئــەرکی دەرکــردنی یاســاکان و چاودێریکردنــە بــە ســەر کاروبــارەکانی حکومەتــدا. هەروەهــا ئــەرکی دەســەڵاتی جێبەجێکردنیــش دەرکــردنی ڕێنماییەکانــە بــۆ ئــەوەی بتوانێــت بــە ئاســانی یاســاکان جێبەجــێ بــکات لەبــەر ڕۆشــنایی بنەمــاکانی دەســتوور و یاســا بــەرکارەکان. هەروەهــا دەســەڵاتی دادوەریــش پابەنــدە بــە یەکلاکردنــەوەی کێشــەکان بەپێــی یاســا و بنەمــاکانی دەســتوور و بەپێــی پســپۆری (بابــەتی و کات و شــوێن) ی هــەر ڕووداوێــك، و بەپێــی پلەبەنــدی دادوەری، بۆیــە دەبێــت دادگا بچوکــەکان پابەندبــن بــە بنەمــا و بڕیــاری دادگاکانی ســەرەوەی خۆیــان.

بــە گشــتی ئــەرکی حکومــەتی یاســاییە هــەر هەنگاوێــك بنێــت دەبێــت لــە پێنــاو بەرژەوەنــدی گشــتیدا بێــت، کــە هەڵقــوڵاوی یاســا گشــتییەکان بێــت، بــۆ ڕێکخســتنی پەیوەنــدی نێــوان تــاك و حکومــەت، هەروەهــا ڕێکخســتنی پەیوەنــدی تاکــەکان لەگــەڵ یەکتریانــدا. دەکرێــت حکومــەت ڕێنمایــەکان هەمــوار بــکات و داوای هەموارکــردنی یاســاکان لــە پەرلەمــان بــکات. کــە واتــە دەســەڵاتی سیاســی وڵات ســەرووەری

تـەواو بـاڵای هەیـە و ناکەوێتـە ژێـر هیـچ دەسـەڵاتێکی دیکـە چونکـە پابەنـدە بـە بنەمـاکانی یاسـا[1].

لە ڕووی ملکەچبوون بەیاسا:

ئەگـەر حکومـەت ملکـەچ بێـت بـە یاسا بـەم حکومەتـە دەگوترێـت حکومـەتی یاسـایی، دەکرێـت حکومـەتی یاسـایی مەرجـدار (مقیـد) بێـت، واتە دەسـەڵاتەکان دابەش بکرێن بە سـەر دەسـتەی جیاوازدا و لە هەمان کاتـدا لێکجیـا کردنەوەی دەسـەڵاتەکان هەبێت و ئەم دەسـەڵاتانە بتوانن چاودێـری بـە سـەر یەکـترەوە بکـەن[2]. هەروەهـا دەکرێـت حکومـەت ڕەهـا بێـت، واتـە دەسـەڵاتە سـەرەکییەکان تەنهـا لە دەسـت یەك کەسـدا بێـت، بـەڵام لـە هـەردوو حاڵەتـدا یاسـا جێبەجێ بکرێـت، ئـەم حکومەتە حکومەتێـکی یاسـایی دەبێت[3].

دەکرێـت حکومـەت ڕەهـا بێـت واتە هەرسـێ دەسـەڵاتی سـەرەکی لە دەسـت یەك کەسـدا بێت و دەوڵەتێکی یاسـایی بێت، بۆ نموونە لە دەوڵەتی ئیسـلامیدا هەرسـێ دەسـەڵاتی یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری لـە دەسـت پێغمبـەر(د.خ) و خولەفای ڕاشـدیندا بوو، بـەڵام هەموویان پابەند بـوون بـە بنەماکانی شـەریعەتی ئیسـلام کە لـە قورئان و سـونەتدا هاتووە و دەوڵەتێکی یاسـایی بوو[4].

دەتوانیـن بڵێیـن حکومـەتی پاشـای دەسـتووری حکومەتێـکی (مقیـد)ە

(١) محمد احمد المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٩٥.

(٢) د. محمد عمر قدور. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٨٢.

(٣) د. عبدالكريم العلوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل ١٤٢.

(٤) علي يوسف الشكرى. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ١٤٣.

کاتێـك پاشـا پابەنـد بێت بـە بنەماکانی دەسـتوور لەو کاتەی دەسـەڵاتەکانی پاشـا لـە دەسـتووردا دیـاری کرابـن، واتـە دەسـەڵاتەکان دابـەش بکرێن لە نێوان هەرسـێ دەسـەڵاتی سـەرەکی و پاشـاش پابەند بێت بەو ئەنجومەنەی لە لایەن گەلەوە هەڵبژێردراوە. بەم شـێوەیە پسـپۆرانی یاسـای دەسـتووری سیسـتەمی پاشـایەتی دەسـتووری بـە سیسـتەمێکی ئـازاد هەژمـار دەکـەن، چونکـە لـەم سیسـتەمەدا پاشـا ناتوانێـت زۆرداری بـکات و بەرژەوەنـدی خـۆی بـە سـەرەوەی بەرژەوەندی گشـتی بخـات[1].

بـە پێچەوانـەوە لـە هـەردوو حاڵەتـدا ئەگـەر حکومەت ملکـەچ نەبوو بـە جێبەجێکـردنی یاسـاکان، بـەم جـۆرە دەگوترێـت حکومـەتی چەوسـێنەر یـان داپلۆسـێنەر (اسـتبدادی). هـەروەك بینیـمان لـە کۆنـدا حکومـەتی پاشـایەتی هەرسـێ دەسـەڵاتە سـەرەکییەکانی (یاسـادانان و جێبەجێکردن و دادوەری) لـە ژێـر دەسـەڵاتی خۆیاندا قۆرخ دەکرد و وڵات بە دەسـەڵاتێکی ڕەهـا بەڕێـوە دەبـرد، بەبـێ ویسـتی گـەل بـەم حکومەتانـە دەگوترێـت حکومـەتی داپلۆسێنەر(اسـتبدادی).

حکومەتی مونوکراتی و ئەرستۆکراتی و دیموکراتی:

لـە ڕووی سـەروەری دەسـەڵاتەوە: حکومـەت دابـەش دەبێـت بـۆ هەرسـێ حکومـەتی تاکڕەوی(مونۆکـراتی) و حکومـەتی کەمینـە(ئەرسـتۆکراتی) و حکومـەتی دیموکـراتی.

(١) علي يوسف الشكري. هەمان سەرچاوەی سەرەوە. لا١٤٥.

حکومەتی تاکڕەوی (مونۆکراتی):

بریتییە لە دەسەڵاتی تاکەکەسی، کە واتە مونۆکراتی زاراوەیەکی یۆنانییە و لە دوو بەش پێکدێت (Monos) واتە تاك و (Kratos) واتە دەسەڵات، هەردووکیان پێکەو دەبێتە دەسەڵاتی تاکەکەسی، دەسەڵاتی تاکەکەسی دەکرێت لە هەریەك لە سیستەمی پاشایەتی یان کۆماریدا هەبێت. دەتوانین تاکڕەوی دابەش بکەین بۆ دوو جۆر[١]:

ئەگەر سەرۆکی وڵات لە ڕێگەی ویراسییەوە هاتبێتە سەر دەسەڵات ئەوا بەم دەسەڵاتە دەگوترێت پاشایەتی ڕەهای تاکڕەو، لەم کاتەدا پاشا ملکەچی یاساکان نابێت.

ئەگەر سەرۆکی وڵات لە ڕێگەی هێزەوە هاتبێتە سەر دەسەڵات و ملکەچی یاساکان نەبێت، بەم دەسەڵاتە تاکڕەویە دەگوترێت دەسەڵاتی تاکڕەوی دیکتاتۆری.

حکومەتی ئەرستۆکراتی:

حکومەتی ئەرستۆکراتی یان (Oligarchies) واتە حکومەتی کەمینەی باشتر، زاراوەی ئەرستۆکراتی بریتییە لە دوو وشەی یۆنانی (Aristos) واتە اصلح واتە باشتر و (Kratos) واتە دەسەڵات. ئولیگارشی بەهەمان شێوە بریتییە لە زاراوەیەکی یۆنانی کە لە دوو وشەی (Oligos) واتە کەم و (Archie) واتە دەسەڵات پێکدێت کە دەبێتە دەسەڵاتی کەمینەیەکی کەم. کە واتە لەم شێوازەدا حکومەت لە دەست کەمینەیەکی

(١) محمد احمد المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٤٠٣. و د. عبدالكريم العلوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ١٤٣.

دیاریکراودایـە و گـەل هیـچ دەسـەڵاتێکی بـاڵای لـە حکومەتـدا نییـە. کـە واتـە دەسـەڵاتی کەمینەیـی لـە ئاسـتی نێـوان هـەردوو دەسـەڵاتی تاکڕەوی و دەسـەڵاتی دیموکراتیدایـە، واتـە لە قۆناغی گواسـتنەوەدایە لە دەسـەڵاتی تاکـڕەوی بـۆ قۆناغـی دیموکـراتی. نموونەیـەکی زیندووی ئـەم بابەتـە بریتییە لـە دەسـەڵاتی پاشـایەتی لـە بەریتانیـا، لـەو کاتـەی گـەل توانـرا هەندێك لە دەسـەڵاتەکانی پاشـا کـەم بکاتـەوە و دابـەش بـکات بـە سـەر ئەنجومـەنی لـۆردەکان و ئەنجومـەنی گشـتی لە پەرلەمانـدا، چونکە تا سـاڵی ١٨٣٢ ئەم دوو ئەنجومەنـە لـە کەمینـە پێکدەهـات وەك کەمینـەی سـەرمایەداری و پیـاوانی ئاینی[١].

حکومەتی دیموکراتی:

بریتییـە لـە حکومـەتی گـەل، واتـە گـەل خـاوەن سـەروەری و دەسـەڵاتە. دیموکـراتی زاراوەیـەکی یۆنانییـە پێکدێـت لـە(Demos) واتـە گـەل و (Kratos) واتـە دەسـەڵات کـە دەبێتـە دەسـەڵاتی گـەل. زۆربـەی زانـاکان لـەو بڕوایـەدان بنەمـاکانی حکومـەتی دیموکـراتی لـە پراکتیکـدا تەنهـا خـۆی لـە جێبەجێکـردنی بنەمـای لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکاندا دەبینێتـەوە، چونکـە ئـەم بنەمایـە ناهێڵێـت دەسـەڵات تەنهـا لـە دەسـت یـەك کـەس یـان یـەك دەسـتەدا کـۆ بکرێتـەوە. لـە هەمـان کاتـدا چەمـکی دیموکراتیـەت تایبـەت نییـە تەنهـا بـە سیسـتەمێکی حوکمـڕانی دیاریکـراو، بەڵکـو ئـەم چەمکـە لـە سـەر هەریـەك لـە سیسـتەمەکانی پەرلەمـانی و سـەرۆکایەتی و نیـو سـەرۆکایەتی و مەجلسـیدا جێبەجـێ دەکرێـت.

(١) د. سليمان الطماوي. النظم السياسيه والقانون الدستوری. الطبعه ١٩٨٨. ص٩٥.

حکومەتی پۆلیسی و حکومەتی داپلۆسێنەر(استبدادی):

حکومەتی داپلۆسێنەر:

ئـەو حکومەتەیـە کـە دەسـەڵاتداران ناچنـە ژێـر بـاری یاسـاکانەوە، ئـەوەی سـەرۆك ویسـتی ئـەو یاسـایە، دەبێـت هەمـوو هاووڵاتیـان بەبـێ مـەرج پێـوەی پابەندبـن[1]. لـەم جـۆرە سیسـتەمانەدا مـاف و ئازادییـەکانی تـاك بنپـێ دەخرێـن و تـاك هیـچ بەهایـەکی لـە بەرامبـەر دەسـەڵاتدا نابێـت، هـەروەك حکومـەتی داپلۆسـێنەر شـێوازێکی پاشـایی کۆنـە، چونکە لــەم سیســتەمەدا پاشــا ســەرچاوەی یاســاکانە ئــەو بڕیــارەکان دەدات و بەبــێ ئــەوەی پابەنــدی هیــچ بنەمایــەکی یاســایی دیاریکــراو بێــت، هاوشـێوەی وتەیـەکی یەکێـك لـە پاشـاکانی فەڕەنسـا کـە دەڵێـت: (مـن وڵاتـم و وڵاتیـش ئەمنـم)[2].

هەندێـك لـە زانـاکانی بـواری یاسـای دەسـتووری جیاوازییـان دایتـە نێــوان حکومــەتی پۆلیســی و حکومــەتی داپلۆســێنەر (اســتبدادی)، لــە هەردووکیانـدا دەسـەڵاتداران پابەنـد نابـن بـە جێبەجێکـردنی یاسـاکان، بـەڵام لـە حکومـەتی پۆلیسـیدا کاتـێ کە یاسـا لـە لایـەن دەسـەڵاتدارانەوە جێبەجـێ ناکرێـت لـە بەرژەوەنـدی گشـتی گەلدایـە. بـەڵام لـە حکومـەتی داپلۆسـێنەر دەرچـوون لـە یاسـا لـە بەرژەوەنـدی تاکەکەسـیدایە[3]. لـە حکومـەتی پۆلیسـیدا دەسـەڵاتدار لـە ڕووی (وسـیلە) و پابەنـدی یاسـا

(١) د. ابراهیـم عبدالعزیـز شـیحا. مبـادیء الانظمـه السیاسـیه. الـدول، الحکومـات، الـدار الجامعیـه. بـیروت. ١٩٨٢. ص١٣٠.

(٢) د.علي یوسف الشکري. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٤١.

(٣) د.احمـد رسـلان. النظـم السیاسـیه والقانـون الدسـتوري. القسـم الاول. دار النهچـه العربیـه. القاهـره. ١٩٩٧. ص١٠١.

نییــە، بــەڵام لــە ڕووی ئامانجــەوە پابەنــدە. بــەڵام دەســەڵاتدار لــە حکومــەتی ئیســتبدادیدا لــە ڕووی وەســیلە و ئامانجــەوە پابەنــد نییــە. هەروەهــا ئەگــەر لــە هــەردوو حاڵــەتی حکومــەتی ڕەهــا و حکومــەتی (مقیــد)دا یاســا جێبەجــێ نەکــرا دەبێتــە حکومــەتی چەوســێنەر، بــەڵام هەمیشــە حکومــەتی چەوســێنەر هەرســێ دەســەڵاتی ســەرەکی یاســادانان و جێبەجێکــردن و دادوەری لــە ژێــر دەســەڵاتی خۆیــدا قــۆرخ دەکات بەبــێ گوێدانــە بەرژەوەنــدی گشــتی و یاســا و ڕێســاکان.

دووەم: حکومەت بە پێوەری ئەندامێتی(عضوی):

حکومــەت بریتییــە لــەو دامــەزراوە باڵایانــەی سیاســەتی وڵات ڕێــك دەخــات و ئاراســتە دەکات و بەڕێــوەی دەبات و بەرپرســە لــە بەڕێوەبردنی کاروبــارەکانی وڵاتــدا. لــە ڕووی ئەندامێتییــەوە زانــاکانی بــواری یاســای دەســتووری ســێ بۆچوونــی جیاوازیــان هەیــە بــۆ پێکهاتــەی حکومــەت وەك[1]:

یەکەم: هەندێکیان پێیان وایە حکومەت پێکدێت لە دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن وەك (عمید دیجی) ئەم ڕایەی هەیە، بەڵام خاوەنی ئەم ڕایە دەسەڵاتی دادوەری بە حکومەت دانانێت. هەروەها هەندێکیتریش کە لە سەر هەمان ئەم بۆچوونەن پێیان وایە حکومەت پێکدێت لە هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری. کە واتە حکومەت بریتییە لەو میکانیزمەی کە دەوڵەت بەبێ ئەمانە بەڕێوە ناچێت، واتە هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری دەگرێتەوە.

(١) د.علي يوسف الشكري. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٣٢. و محمد احمد المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا(٣٩٢- ٣٩٣).

دووەم: خـاوەنی ئـەم بۆچوونـە پێیـان وایـە حکومـەت تەنهـا لە دەسـەڵاتی جێبەجێکــردن پێکدێــت کــە بریتییــە لــە وەزیــرەکان و بەڕێوەبــەرە گشــتییەکان و دەســتە بــاڵاکانی بەڕێوەبــردنی وڵات هۆکارەکــەشی دەگەڕێتــەوە بــۆ ئــەم دوو خاڵانــەی خــوارەوە:

ا- دەسـەڵاتی یاسـادانان بەرزتریـن دامـەزراوەی وڵاتـە، بـەڵام خـاوەنی ئــەم بۆچوونــە پێیــان وایــە بەرهەمــی کاری ئــەم دەســەڵاتە ناگاتــە هاووڵاتیـان تـا بـە ڕێگـەی دەسـەڵاتی جێبەجێکردنـەوە نەبێـت.

ب- زانـای فەڕەنـسی (جـان جـاك ڕۆسـۆ) دەڵێـت: حکومـەت بریتییـە لـە دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن، چونکـە سـەروەری دەسـەڵات لـە دەسـت گەلدایـە، گەلیـش ئـەم سـەروەرییەی لـە دەسـەڵاتی یاسـادانانداندا چـڕ کردیتـەوە، بـەڵام گـەل ئـەرکی جێبەجێکـردنی یاسـاکانی دایتـە دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن، کـە واتـە حکومـەت پێکدێـت لـە دەسـەڵاتی جێبەجێکردن.

سـێیەم: خـاوەنی ئـەم بۆچوونـە دەڵێـن حکومـەت تەنهـا لـە وەزیـرەکان پێکدێـت، ئـەم ڕایـە لـە هـەردوو ڕای تـر بەرتەسـکترە، بـەڵام بڵاوتـرە بـە تایبـەتی لـە سیسـتەمی نوێنەرایـەتی پەرلەمانیـدا، چونکـە وەزیـر یەکـەم کـەسی جێبەجێـکارە و بەرپرسـە لەبەرامبـەر پەرلەمانـدا.

٧
بنەمای لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان[(١)]

بنەمای لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بریتییە لە لێکجیاکردنەوەی هەرسێ دەسەڵاتی سەرەکی (یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری) بۆ ئەوەی ئەم سێ دەسەڵاتە نەکەوێتە ژێر دەستی یەك کەس یان یەك دەستە، بەڵکو دەبێت ئەم دەسەڵاتانە دابەش بکرێن بە سەر دەستە جیاوازەکاندا. بۆ نمونە ئەرکی پەرلەمان بریتییە لە یاسادانان و چاودێریکردن بە سەر دەزگاکانی حکومەتدا، هەروەها ئەرکی دەسەڵاتی جێبەجێکردن لە پراکتیدا بریتییە لە جێبەجێکردنی ڕێنما و ئەو یاسایانەی لە پەرلەمان دەردەچن. هەروەها دەسەڵاتی دادوەری پێویستە سەربەخۆ بێت لە هەردوو دەسەڵاتی دیکە بۆ یەکلایکردنەوەی کێشە و ناکۆکییەکان و ڕاڤەکردنی یاساکان و ئەو بنەما دەستوورییانەی زیاتر لە یەك واتا هەڵدەگرن.

زۆربەی زاناکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە بنەمای لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بریتییە لە گرنگترین ئەو گەرەنتیانەی حکومەت ناچار دەکات بە جێبەجێکردنی یاساکان و دەبێتە حکومەتێکی یاسایی، هەروەها ئەم بنەمایە باشترین گەرەنتییە بۆ بەرگریکرن لە ماف و ئازادییە گشتییەکانی تاك، لە هەمانکاتدا بریتییە لە گرنگترین بنەمای

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٢٠ لە ٢٠١٩\٩\٣ بڵاو بوویتەوە.

دیموکـراتی[١]، کـە یەکێکـە لـە کۆلەگـەکانی هونـەری سیاسـەت، هـەر لەبـەر ئـەوەش ئـەم بنەمایـە لـە شۆڕشـی فەرەنسـا وەك چەکێـك بـەکار هـات لـە دژی پاشـا و دەسـەڵاتدارە چەوسـێنەرەکان.

ئەرسـتۆ یەکێـك بـوو لـەو فەیلەسـوفانەی بانگەشـەی بـۆ بنەمـای لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان کـردووە بـۆ ئـەوەی ئـەم دەسـەڵاتانە لـە دەسـت ئیمپراتـۆر و پاشـاکان دەربێـن و بخرێنـە دەسـت گـەل لـە پێنـاو پارێزگاریکـردن لـە مـاف و ئازادییـەکانی تـاك.

هەروەهـا مۆنتسـکیۆ کـە بـە بـاوکی ئـەم بنەمایـە دەناسرێـت یەکـەم کـەس بـوو لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکانی لـە پراکتیکـدا جێبەجـێ کـرد هەمـوو ڕەهەنـدەکانی ئـەم بنەمایـە لـە کتێبـی (ڕۆحـی یاسـاکان) دا خسـتە ڕوو، ئـەو پێـی وابـوو هـەر وڵاتێـك سـێ دەسـەڵاتی جیـاوازی هەیـە: دەسـەڵاتی (یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری)[٢]. هەروەهـا ئـەو لـەو بڕوایـەدا بـوو ئەمـە باشـترین ڕێگایـە بـۆ ئـەوەی سـنوورێك بـۆ دەسـەڵاتدارە تاکـڕەوەکان دابنرێـت و دەسـەڵاتی ڕەهایـان نەبێـت، واتـە ئـەو پێـی وابـوو ئـەم بنەمایـە باشـترین چەکـە بەدەسـت هاووڵاتیانـەوە لـە دژی دەسـەڵاتە تاکـڕەوەکان.

بـە هەمـان شـێوە (ئەفلاتون)یـش یەکێـك بـوو لـە وانـەی بانگەشـەی بـۆ لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکانی کـردووە، بـۆ ئـەوەی دەسـەڵات بـۆ گـەل بگەڕێتـەوە و گـەل ڕزگار بێـت لـە چەوسـاندنەوەی دەسـەڵاتدارە

---

(١) د. السيد صبري. مباديء القانون الدستورى ١٩٤٩. ص١٦٩.

(٢) د.حميـد عطيـه عامـر مصطفـى. دعائـم النظـام الحكـم في النظـام القانـونى الوظعـي والاسـلامي، دراسـه مقارنـه. الطبعـه الاولى ٢٠١٩. الاسـكندريه. ص٢٣٢.

ستەمکارەکان، بەڵام ئەو پێی وابوو نابێت لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان ڕەها بێت، بەڵکو دەبێت هەماهەنگی و هاوکاری لە نێوان ئەم دەسەڵاتانەدا هەبێت و بتوانن چاودێری بە سەر یەکترەوە بکەن، هەروەها لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان گرنگترین فاکتەرە بۆ ئەوەی هاوکاری و هاوسەنگی و یەکسانی لە نێوان ئەم دەسەڵاتانەدا هەبێت، بۆ دەستەبەرکردنی بەرژەوەندی گشتی وڵات[1].

چۆن لۆك هەموو بیروبۆچوونەکانی خۆی لە بارەی بنەمای لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لە کتێبی حکومەتی شارستانی (الحکومة المدنیة)دا خستە ڕوو. لۆك پێی وابوو دەبێت لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لە حکومەتی نوێنەرایەتیدا هەبێت، چونکە ئەو ڕایەکی جیاوازتری هەبوو، ئەو پێی وابوو دەبێت دەسەڵاتی جێبەجیکردن لە دەسەڵاتی ناوەندیش جیا بکرێتەوە لەبەر جیاوازی هەریەك لەم دوو دەسەڵاتە. هەروەها لۆك هۆکاری لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردنی دەگەڕاندەوە بۆ ئەم دوو خاڵانەی خوارەوە:

یەکەم: لۆك دەڵێت دەسەڵاتی یاسادانان پێویستی بەوە نییە هەمیشە لە کارکردندا بێت و بەردەوام کۆبوونەوە ئەنجام بدات، چونکە تەنها لە هەندێك کاتی دیاریکراودا یاساکان دادەنێت و پێویست بە کۆبوونەوەی بەردەوام نابێت، چونکە گەل تەنها لەکاتی گۆڕانکارییەکاندا پێویستی بە یاسای نوێ دەبێت.

دەسەڵاتی جێبەجێکردن پێویستە بەردەوام لە کارکردندا بێت

(١) د. اسماعیل ابراهیم البدوي. نظام الحکم الاسلامي مقارنا بالنظم السیاسیه المعاصره. الطبعه الاولی. ٢٠١٦. الاسکندریه. ص ٢٩٦..

و هەمیشە گەل پێویستی بە دەسەڵاتی جێبەجێکردن هەیە لە جێبەجێکردنی یاساکاندا، وڵات هەموو ڕۆژێك پێویستی بە چارەسەرکردنی کێشەکانی هاووڵاتیان هەیە.

دووەم: لۆك پێی وابوو ئەگەر دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن لە دەست یەك کەسدا بێت، دەبێتە هۆی چەوساندنەوە و خراپ بەکارهێنانی دەسەڵات، کە واتە دەبێت ئەم دەسەڵاتانە لە دەست دەستەی جیاوازدا بێت. بەڵام لۆك ڕایەکی جیاوازی هەبوو لە فەیلەسوفەکانی دیکە ئەو پێی وابوو دەسەڵاتی دادوەری بەشێکە لە دەسەڵاتی یاسادانان نەك جێبەجێکردن، لەوکات دەسەڵاتی دادوەری لە بەریتانیا سەربەخۆ نەبوو تا شۆڕشی ١٦٨٨، دواتریش دەسەڵاتی دادوەری بوو سەر بە حیزبی زۆرینە. کە واتە بەپێی هەموو ئەم ئەزموون و بۆچوونانە دەستوور و یاساکان هیچ بەهایەکیان نابێت تا سەروەری بۆ گەل نەگەڕێتەوە. لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بۆ دەستەی جیاواز تاکە ڕێگایە بۆ ڕێزگرتن لە ماف و ئازادییەکانی تاك و تاکە ڕێگایە بۆ ڕێزگرتن لە یاساکان، کەواتە جێبەجێکردنی ئەم بنەمایە لە پراکتیکدا بنەمایەکی ڕاست و دروستە.

بەگشتی جۆن لۆك دەسەڵاتە گشتییەکانی دابەش کردووە بۆ چوار بەش وەك[1]:

- دەسەڵاتی یاسادانان تایبەتە بە یاسادانان.

(١) د. حمید عطیە مصطفی عامر. دعائم النظام الحکم. هەمان سەرچاوەی پێشوو.لا ٢٢٨. و اسماعیل ابراهیم البدوي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٢٠١٦. ص٢٩٨. و محمد کامل لیلە. النظم السیاسیە الدولە والحکومات. القاهرە. ١٩٦٧-١٩٦٨. ص٥٣٣.

- دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن تایبەتـە بـە جێبەجێکـردنی یاسـاکان و، پارێزگاریکـردن لـە ئاسـایشی وڵات.
- دەسـەڵاتی ناوەنـدی (الاتحـادی) تایبەتـە بـە ڕاگەیانـدنی حاڵـەتی شـەڕ و بڕیـاردان لـە سـەر ئاشـتی، بەسـتنی ڕێککەوتننامـەکان و پەیڕەوکـردنی پەیوەندییـە نێودەوڵەتییـەکان.
- دەسەڵاتی تاج، بریتییە لە ماف و دەستکەوتەکانی پاشایەتی.

گـەورە پیـاوانی شـۆڕشی فەڕەنـسی پشـتگیرییەکی باشـیان بـۆ ئـەم بنەمایـە هەبـوو لـە مـادەی ١٦ی جاڕنامـەی مـافی مرۆڤـی فەڕەنسـیدا هاتـووە (هـەر کۆمەڵگایـەکی سیاسـی مـافی تاکـەکان زامـن نـەکات و دەسـەڵاتەکان لێکجیـا نەکاتـەوە هیـچ دەسـتوورێکیان نییـە). بۆیـە بـۆ هەرێمـی کوردسـتانیش زۆر گرنگـە لـە کاتی نووسـینەوەی دەسـتووری کوردسـتان گرنگییـەکی تایبـەت بـە لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان بدرێـت کـە گرنگتریـن بنەمـای پاراسـتنی مـاف و ئازادییـەکانی تـاکی کـوردە.

یاساناسـانی بـواری یاسـای دەسـتووری پێیـان وایـە جـان جـاك ڕۆسـۆ هەمـان ڕای مۆنتسـکیۆی هەیـە لـە بنەمـای لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکاندا، بـەڵام لـە هەندێـك بواریشـدا لـە وانەیـە هەندێـك ڕای جیـاوازی هەبێـت، چونکـە ڕۆسـۆ پێـی وابـوو نابێـت دەسـەڵاتەکان بـە شـێوەیەکی ڕەهـا لـە یەکـتر جیـا بکرێنـەوە، لـە هەمـان کاتـدا ئـەم دەسـەڵاتانەش لـە سـەروەریدا یەکسـان نیـن، ئـەو دەڵێـت دەبێـت دەسـەڵاتی یاسـادانان لـە دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن جیـا بکرێتـەوە، چونکـە

سروشـتی ئـەم دوو دەسـەڵاتە لە یەکتر جیـاوازە[1]. لە ڕووی سـەروەرییەوە دەسـەڵاتی یاسـادانان نوێنەرایـەتی گـەل دەکات کـە ئەرکەکـەی بریتییـە لـە یاسـادانان و پێویسـت نـاکات بـەردەوام لـە کارکردنـدا بێـت. بـەڵام دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن بریتییـە لـە پـردی پەیوەنـدی لـە نێـوان تـاك و دەسـەڵاتی یاسـاداناندا، ئەرکەکـەی بریتییـە لـە جێبەجێکـردنی یاسـاکان و گـەل مـافی ئـەوەی هەیـە چاودێـری بـە سـەر کارەکانی حکومەتـدا بـکات و لـە کاتی پێویسـتدا بەرپرسـانی حکومـەت لـە سـەر کار لایـان بـدات، چونکـە لـە لایـەن گەلـەوە دانـراون و سـەر بـە گەلـن.

سـەبارەت بـە دەسـەڵاتی دادوەری ڕۆسـۆ ڕایـەکی جیـاوازی هەبـوو لەوانــی دیکــە، ئــەو پێــی وابــوو دەبێــت دەســەڵاتی دادوەری لــە دەســت دەســتەیەکی تایبەتــدا بێــت وەك دەســەڵاتی جێبەجێکــردن، چونکــە ئەمانــەش نوێنــەری گەلــن و ســەر بــە گــەل و خزمەتــکاری گەلـن، هاوشـێوەی دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن، بـەڵام پێویسـتە دەسـەڵاتی دادوەری ملکەچـی یاسـاکان و بنەمـا گشـتییەکانی وڵات بێـت هاوشـێوەی فەرمانبــەرانی دەســەڵاتی جێبەجێکــردن[2].

لـە ئەنجامـی چۆنیـەتی پەیوەنـدی نێـوان هەرسـێ دەسـەڵاتی سـەرەکی (یاسـادانان، جێبەجێکـردن، دادوەری) لەگـەڵ یەکتردا هەرسـێ سیسـتەمی حوکمـڕانی (سـەرۆکایەتی و پەرلەمـانی و مەجلسی) لەدایـك دەبێـت، کـە زۆربـەی وڵاتـانی جیهـان پەیـڕەوی هەریـەك لـەم سیسـتەمانە دەکـەن.

بـۆ نموونـە لـە سیسـتەمی سـەرۆکایەتیدا بنەمـای لێکجیاکردنـەوەی

---

(١) اسماعیل ابراهیم البدوي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٣٠٧.

(٢) اسماعیل ابراهیم البدوي. هەمان سەرچاوەی سەرەوە. لا ٣٠٧.

دەسـەڵاتەکان ڕەهایـە یـان نیمچـە ڕەهایـە، ئـەم سیسـتەمە تەنهـا بـە سـەر وڵاتـە کۆمارییەکانـدا جێبەجـێ دەکرێـت، بـە گشـتی دوو بنەمـای سـەرەکی لـە سیسـتەمی سـەرۆکایەتیدا بـەدی دەکرێـت.

یەکــەم: ســەرۆك کۆمــار ســەرۆکی دەســەڵاتی جێبەجێکردنــە بــە دەســەڵاتی زۆر بــاڵاوە، دەســەڵاتی جێبەجێکــردن بــە ســەرەوەی دەســەڵاتی یاســادانادایە و هیــچ یەکســانییەك لــە نێــوان ئــەم دوو دەســەڵاتانەدا نییــە.

دووەم: بنەمای لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان زۆر بەهێزە.

بنەمـای لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان لـە سیسـتەمی پەرلەمانیـدا هەیــە، بــەڵام پەیوەندییــەکی ڕەهــا نییــە، بەڵکــو پەیوەنــدی و هەماهەنگــی و هاوســەنگی لــە نێــوان دەســەڵاتی یاســادانان و جێبەجێکـردن و دادوەریـدا هەیـە، واتـە هـەردوو دەسـەڵاتی یاسـادانان و جێبەجێکـردن هاوسـەنگن و لـە یـەك ئاسـتدان، چونکـە هەریـەك لــەم دوو دەســەڵاتە دەتوانــن چاودێــری بــە ســەر یەکــتردا بکــەن، واتـە پەرلەمـان دەتوانێـت حکومـەت هەڵوەشـێنێتەوە و حکومەتیـش دەتوانێــت پەرلەمــان هەڵوەشــێنێتەوە. لــەم سیســتەمەدا دەســەڵاتی دادوەریــش ســەربەخۆیە لــە هــەردوو دەســەڵاتی دیکــە. ئــەوەی شـایانی ئاماژەپێکردنـە سیسـتەمی پەرلەمـانی بـە سـەر وڵاتـانی کۆمـاری و پاشـایەتیدا جێبەجـێ دەکرێـت هاوشـێوەی ئەڵمانیـا کـە کۆمارییـە و بەریتانیــاش پاشــایەتییە.

بنەمـای لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان لـە سیسـتەمی مەجلسـیدا زۆر لاوازە، چونکـە هیـچ یەکسـانییەك لـە نێـوان هـەردوو دەسـەڵاتی

یاسـادانان و جێبەجێکردنـدا نییـە، بەڵکـو دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن لـە ژێـر دەسـتی دەسـەڵاتی یاسـادانانەدایە و دەسـەڵاتی یاسـادانان باڵادەسـتە بـە سـەر هەمـوو جومگـەکانی حکومەتـدا، حکومـەت بەرپرسـە بەرامبـەر پەرلەمـان و ئـەرکی حکومـەت بریتییـە لـە جێبەجێکـردنی ویسـتی پەرلەمـان.

٨
سەرچاوەکانی یاسای دەستووری[١]

سـەرچاوەکانی یاسـای دەسـتووری دابـەش دەکرێـن بـۆ دوو جـۆر، سـەرچاوەی سـەرەکی و سـەرچاوەی ڕاڤـەکاری، سـەرچاوەی سـەرەکی (وەك: ئاییـن، یاسـادانان، نەریتـی دەسـتوور) و سـەرچاوەی ڕاڤـەکاری کـە بریتیـن لـە (یاسـاناسی الفقـە و دادگـەری)[٢]. بـە گشـتی یاسـای دەسـتوور پەیوەنـدی بـە ژیـان و بارودۆخـی کۆمەڵـگاوە هەیـە، شـێوازی هەریـەك لـەم سـەرچاوانە لـە کاتێـك بـۆ کاتێکـی دیکـە و لـە وڵاتێـك بـۆ وڵاتێکـی دیکـە بەپێـی چۆنیەتـی گرنگیپێـدان دەگۆڕێـت. بـۆ نموونـە ئەگـەر سـەرچاوەیەکی ڕاڤـەکاری گرنگییـەکی زۆری پـێ بدرێت، دەگۆڕێـت دەبێتە سـەرچاوەیەکی سـەرەکی، بە پێچەوانەشـەوە سـەرچاوەیەکی سـەرەکی ئەگەر لەبـەر هـەر هۆکارێـکی سیاسـی یـان ئابـووری یان کۆمەڵایـەتی کۆمەڵـگا کـەم گرنگـی پـێ بدرێـت دەبێتـە سـەرچاوەیەکی لاوەکی یاخـود ڕاڤـەکاری. بـۆ نموونـە ئاییـن لـە وڵاتـانی ڕۆژئـاوا ڕۆڵێکـی لاوازی لـە یاسـاداناندا هەیـە و بـە سـەرچاوەی سـەرەکی دانانرێـت، بـەڵام لـە وڵاتـە ئیسـلامییەکاندا زۆر گرنگـی بـە ئاییـن دەدرێـت و ڕۆڵێکـی بـاڵای هەیـە، بۆیـە بە سـەرچاوەی سـەرەکی یاسـای دەسـتووری دەژمێردرێـت. هەروەهـا دادگـەری لـە وڵاتانی

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٢٨٢٤ لە ٢٠١٩\٩\١٠ بڵاو بوویەتەوە.
(٢) عبدالکریـم علـوان. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا٢٦٦. و محمـد احمـد المسـلماني. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. ٦٨. و محمـد محمـد عبـدە امـام. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا٢٢.

ئەنگلۆ سەکسۆنی ڕۆڵێکی باڵای هەیە، بۆ نمونە لە بەریتانیا پێشینەی دادوەری بە سەرچاوەی سەرەکی یاسای دەستووری دادەنرێت، بەڵام دادگەری لە وڵاتانی لاتینی بە سەرچاوەی ڕاڤەکاری دادەنرێت و لە بواری یاسای دەستووریدا کەمتر گرنگی پێدەدرێت. هەروەها هەموو ئەمانەی باسمان کرد لە کاتێکەوە بو کاتێکیتر دەگۆڕێت، بۆ نمونە لە وڵاتێکدا دادگەری بە سەرچاوەی ڕاڤەکاری دادەنرێت، بەڵام لە دوای ماوەیەك لە هەمان ئەم وڵاتەدا گرنگی زیاتری پێدەدرێت و دەگۆڕێت بۆ سەرچاوەیەکی سەرەکی. نمونەیەکی دیکە هەر لەکۆنەوە لە هەموو وڵاتان نەریت سەرچاوەی سەرەکی یاسای دەستووری بوو، بەڵام لە دوای پێشکەوتنی بزاڤی نووسینەوەی دەستوور و گرنگیدان بەدەستووری نووسراو، ڕۆڵ و گرنگیپێدانی نەریت کەمتر بووە و ئێستا کەم وڵات نەریت وەك سەرچاوەی سەرەکی بەکار دێنن، بەڵکو لە زۆربەی وڵاتان وەك سەرچاوەی ڕاڤەکاری بەکار دێنن. لەبەر گرنگی بابەتەکە لە خوارەوە باسی سەرچاوە سەرەکییەکانی یاسای دەستووری دەکەین.

سەرچاوە سەرەکییەکانی یاسای دەستووری:

یەکەم: یاسادانان:

یاسادانان بریتییە لە کۆمەڵێك بنەمای یاسایی نووسراو لە بەڵگەنامەیەکی دەستووریدا، بە هۆی دەسەڵاتێکی گشتی کە بە ڕێوشوێنی تایبەت دامەزراوە، جیاواز لەو ڕێوشوێنانەی کە یاسا

ئاسـاییەکان پـێ دەردەکرێـن[1].

یاسـادانان بریتییـە لـە سـەرچاوەیەکی فەرمـی و سـەرەکی بنەمـا یاسـاییە نـووسراوەکان، کـە بەپێـی ڕێوشـوێنی دیاریکـراو لـە لایـەن دەسـتەیەکی تایبـەت بـۆ ئـەم مەبەسـتە دەردەچـن. لـە کۆنـەوە نەریـت سـەرچاوەی سـەرەکی یاسـای دەسـتووری وڵاتـان بـوو بـە تایبـەتی لـە وڵاتـە ڕۆژئاواییـەکان لـە دوای سـەربەخۆبوونی ئەمریـکا لـە دەسـت بەریتانیـا لـە سـاڵی ١٧٨٧ بزاڤـی نووسـینەوەی دەسـتوور دەسـتی پێکـرد و ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا یەکـەم دەسـتووری نووسراویـان بـۆ وڵاتـە فیدراڵییەکەیـان نووسـییەوە[2]، دوابـەدوای ئـەو فەڕەنسـا لـە سـاڵی ١٧٩١ دەسـتووری نووسراویـان نووسـییەوە. دواتریـش ئـەم دیاردەیـە لـە وڵاتـانی دیکـەی ڕۆژئـاوا بڵاوبوویـەوە بـە تایبـەتی لـە سـەدەی نۆزدەیەمدا، قۆنـاغ بـە قۆنـاغ دەسـتووری نـووسراو شـوێنی دەسـتووری نەریتـی گرتـەوە و تـا ئەمـڕۆ بایەخـدان بەدەسـتووری نـووسراو زیاتـر دەبێـت و کەمـتر گرنگـی بەدەسـتووری نەریتـی دەدرێـت، چونکـە دەسـتووری نـووسراو وەك بەڵگەنامەیـەکی جێگیـر سـەیر دەکرێـت و مـادە و بڕگـەکانی بـە دیاریکـراوی و ڕوون و ئاشـکراتر دەردەکـەون، کـە ئـەم سیفەتانە لـە دەسـتووری نەریتیـدا بـەدی ناکرێـت.

بەپێـی پێـوەری بابـەتی یاسـای دەسـتووری تەنهـا بەڵگەنامـەی دەسـتوور ناگرێتـەوە، بەڵکـو پێشـەکی و هەندێـك یاسـا ئاسـاییەکانیش دەگرێتـەوە، ئـەو یاسایانەی ئـەو بابەتانـە ڕێکدەخـات کـە لـە بنەڕەتـدا

---

(١) د. محمد احمد المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٦٩.

(٢) د. سامي جمال الدين. القانون الدستوری والشرعیه الدستوریه. ٢٠٠١. ص٨١.

بابــەتی دەســتوورین، بــەم یاســایانە دەگوترێــت یاســا بنەڕەتییــەکان، چونکــە دەســتوور پێکدێــت لــەم چــوار بەڵگەنامانــەی خــوارەوە[1]:

١. بەڵگەنامەی دەستووری.

٢. دیباجە واتە پێشەکی دەستوور.

٣. جاڕنامەکانی ماف کە زۆر جار لەگەڵ دەستوور هاوپێچ دەکرێن.

٤. یاسا بنەڕەتییەکان.

زۆر لــە زانــاکانی بــواری یاســای دەســتووری لــەو بڕوایــەدان کــە یاســادانان(تشریع) یەکەم و ســەرەکیترین ســەرچاوەی یاسـای دەستوورییە بـۆ ئـەو وڵاتانـەی کار بەدەسـتووری نـووسراو دەکـەن، لـە هەمـان کاتـدا دەســتووری زۆربــەی وڵاتــان تەنهــا لــە یــەك بەڵگەنامــەی دەســتووری پێکدێــت، بــەڵام دەســتووری هەندێــك وڵاتیــش زیاتــر لــە یــەك بەڵگەنامــەی دەســتووری پێکدێــت وەك دەســتووری فەڕەنســای ســاڵی ١٨٧٥ کــە لــە سێ بەڵگەنامــەی دەســتووری پێکدەهــات. لەبــەر گرنگــی بابەتەکــە پێناســەی هەریەکەیــان دەکەیــن:

بەڵگەنامەی دەستووری:

بریتییــە لــەو بەڵگەنامەیــەی شــێوازی دەســەڵات لــە وڵاتــدا دیــاری دەکات و، دەســەڵاتە گشــتییەکان ڕێکدەخــات و پســپۆری و پەیوەنــدی نێــوان هەریەکەیــان دیــاری دەکات، هەروەهــا مــاف و ئــازادی و

(١) د. محمـد احمـد المسـلماني. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا٧١. و محمـد محمـد عبـده امــام . هەمــان ســەرچاوەی پێشــوو. لا ٥٢. و ئەویــش ســوودی لــە د. محمــد الســناري . القانــون الدســتوري والنظريــه الدولــه والحكومــه. دراســه مقارنــه. بــدون نــاشر. ص٨٩. وەرگــیراوە.

پەیوەنــدی نێوانیــان لەگــەڵ دەســەڵاتەکانی پێشــتر دیــاری دەکات[1].

پێشەکییەکانی دەستوور:

بریتییـە لـەو بنەمـا و بنچینـە فەلسـەفی بنەڕەتییانـەی کـە کۆمەڵـگا پشــت پــێ دەبەســتێت کــە شــێوازی تیۆری(مذهبــی) کۆمەڵایــەتی لــە وڵاتـدا دیـاری دەکات، هەروەهـا لەگـەڵ ئـەو تیۆرانـەی لە لایـەن گەلەوە گرنگـن لـە مـاف و ئازادییـەکان[2]. هەندێـك پێشـینەی دەسـتوور بنەمـای گرنـگ لەخـۆ دەگرێـت لـە شـێوازی بڕگـەی دیاریکـراو، لـە هەندێـك پێشــەکیتردا ئاڕاســتە سیاســییەکان و هــزری فەلســەفی و کۆمەڵایــەتی و ئابــووری و بیروبــاوەڕی ئایینــی لەخــۆ دەگرێــت بــە شــێوەیەك دەبێتــە یاریــدەدەر بــۆ ڕاڤەکــردن و تێگەیشــتنی دەقــەکانی دەســتوور.

جاڕنامەکانی ماف:

بریتییــە لــەو بەڵگەنامــە سیاســییانەی لــە شۆڕشــەکاندا بنەمــای ئایدیۆلۆجــی و فەلســەفی بــۆ ئاینــدە لــە بەڕێوەبــردنی کۆمەڵــگادا تۆمــار دەکرێــن، کــە بریتییــە لــە هۆکارێــك بــۆ گەرەنتیکــردنی مــاف و ئازادییــەکانی تــاك[3]. یاخــود بریتییــە لــەو بەڵگەنامــە سیاســییانەی مــاف و ئازادییــەکانی تــاك لەخــۆ دەگرێــت و لەســەر وڵاتیــش پێویســتە ڕێزیــان لــێ بگیرێــت. وەك (العهــد الاعظــم Magna carta) لــە بەریتانیــا لــە ســاڵی ١٢١٥ دەرچــووە.

---

(١) د. محمد احمد المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٧١.

(٢) د. رمـزي طـه الشـاعر. النظـم السياسـيه، الدولـه والانظمـه السياسـيه المعـاصره. ١٩٩٤. ص٢٤٧.

(٣) د. السيد احمد مرجان. الوسيط في القانون الدستوري. الطبعه الاولى. ٢٠٠٥. ص٦٤.

یاسا بنەڕەتییەکان:

بریتییە لە کۆمەڵێك لەو بنەما یاساییانەی لە دەسەڵاتی یاسادانان دەردەچن کە تایبەتن بەسیستەمی دەسەڵات و ڕێکخستنی دەسەڵاتە گشتییەکان لە وڵاتدا کە بە ڕێوشوێنی تایبەت دەردەکرێن، جیاواز لەو ڕێوشوێنانەی یاسا ئاساییەکان پێ دەردەکرێن[١]. ئەم یاسایانە تایبەتن بە بابەتە دەستوورییەکانەوە کە دەسەڵاتە گشتییەکان لە وڵاتدا ڕێکدەخات و چۆنیەتی دامەزراندن و ئەنجامدانی پسپۆرییەکان دیاری دەکات، کە تایبەتن بە ماف و ئازادییە گشتییەکانی تاك، چ لە لایەن دەسەڵاتی یاسادانانەوە دەردەچێت یاخود لە سەر ڕاسپاردەی یاسادانەری دەستووری[٢].

دووەم: ئایین:

ئایین سەرچاوەیەکی سەرەکی یاسای دەستوورییە، چونکە ئایین گرنگییەکی زۆر بە پەیوەندی و ڕێکخستنی بنەماکانی کۆمەڵایەتی دەدات، هەروەها ئایین بە بیروباوەڕ و شەریعەتەوە پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتی زۆر بەهێزە، ئەم بنەمایە هەموو ئایینە ئاسمانییەکان دەگرێتەوە. بەڵام بە شێوازی جیاواز، بۆ نمونە ئێستا ئایینی مەسیحی زۆر گرنگی بە ڕوحانیات دەدات، واتە پەیوەندی نێوان مرۆڤ و خودا دەدات و کەمتر گرنگی بە پەیوەندی نێوان مرۆڤ و کۆمەڵگا، یان تاك و دەسەڵات دەدات[٣]، لە وانەیە لە سەرەتاوە ئایینی مەسیحی زۆر گرنگی بە

(١) د. محمد احمد المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٧٨.

(٢) عمرو حسبو. القوانين الاساسيه المكمله للدستور. دار النهچه. ٢٠٠١. ص٦.

(٣) د. السيد احمد مرجان. الاحكام العامه للقانون الدستوري. دار النهضه العربيه.

پەیوەنـدی کومەڵایـەتی واتـە پەیوەنـدی نێـوان تـاك و کۆمەڵـگا یاخـود تـاك و دەسـەڵات دابێـت، بـەڵام دواتـر ئـەم ئایینـە گۆڕانـکاری تێکەوت و پەیـڕەوانی ئـەم ئایینـە زیاتـر گرنگی بـە ڕوحانیـات داوە و پەیوەندی نێوان تـاك و کۆمەڵـگا بـەرەو لاوازبـوون ڕۆیشـت. هـەروەك ئێسـتا وتەیـەکی باو لـە نێـوان ئەوانـدا هەیـە کە دەڵێـت: (ما لقیصر لقیـصر و ما للـە للە) واتە کاری دونیـا بـۆ دونیـا و کاری دواڕۆژیـش بـۆ خـودا، کە ئەمە سـەرەکیترین بنەمـای لێکجیاکردنـەوەی (دیـن و دەوڵـەت)ە، کـە بوویتـە بنەمایـەکی سـەرەکی بـە تایبـەتی لـە وڵاتـانی ڕۆژئـاوا. بۆیـە هـەر لەبـەر ئەم هـۆکارە لە وڵاتـە ئەوڕووپییـەکان ئاییـن سـەرچاوەیەکی سـەرەکی یاسـای دەسـتووری نییـە، بەڵکـو سـەرچاوەی لاوەکییـە. بـەڵام ئایینـی ئیسـلام بـە پێچەوانـەوە زیاتـر گرنگـی بـە پەیوەنـدی نێـوان مـرۆڤ و کۆمەڵـگا دەدات، چونکـە ئایینـی پیـرۆزی ئیسـلام بیروبـاوەڕە و عیباداتـە و دەسـەڵاتە، واتـە ئایینـی بەڕێوەبـردنی وڵاتـە[1]، کـە واتە ئایینی پیرۆزی ئیسـلام دین و دەوڵەتە، بۆیە لـە زۆربـەی وڵاتـانی عەرەبی و ئیسـلامی ئایین سـەرچاوەی سـەرەکی یاسـای دەسـتوورییە، بەڵام لە هەمان کاتدا زاناکانی بواری یاسـای دەسـتووری دوو مەرجیـان دانـاوە بـۆ ئـەوەی ئاییـن ببێتە سـەرچاوەی یاسـای دەسـتووری، کـە ئـەم دوو مەرجـە پەیوەسـتە بـە هەمـوو ئایینەکانەوە، چونکـە هەموو ئایینـە ئاسـمانییەکان لـە بەرژەوەنـدی مرۆڤایەتیـدا دابەزیـون[2]:

- دەبێت ئایین بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی کۆمەڵایەتی بێت.
- دەبێـت ئاییـن بـاس لـەو بنەمـا یاسـاییانە بـکات ئەوانـەی

٢٠٠٣. ص٥٦.

(١) د. عبدالكريم علوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٢٦٧.

(٢) د. محمد محمد عبده امام . هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٢٥.

دادوەر بەکردەیـی لــە دادگاکان جێبەجــێ دەکات، ڕاســتەوخۆ لــە ئایینــەوە وەرگیــراون.

سێیەم: نەریت.

هـەر لـە کۆنـەوە نەریـت سـەرچاوەیەکی سـەرەکی یاسـای دەسـتووری بـوو، لـە دوای پەرەسـەندنی بزاڤـی نووسـینەوەی دەسـتوور و پێشـکەوتنی دەسـتووری نـووسراو، دەسـتووری نـووسراو شـوێنی دەسـتووری نەریتـی گرتـەوە، بـەڵام هێشـتا گرنگـی زۆر بـە نەریـت دەدرێـت و لـە زۆربـەی وڵاتــان وەك ســەرچاوەیەکی ســەرەکی یاســای دەســتووری ڕۆڵــی خــۆی دەبینێـت. بـۆ نموونـە لـە بەریتانیـا کـە پەیـڕەوی دەسـتووری نەنـووسراو دەکرێـت، واتـە دەسـتووری نەریتییـان هەیـە و نەریـت سـەرچاوەیەکی سـەرەکی یاسـادانانە لـەم وڵاتـەدا.

نەریتـی دەسـتووری بریتییـە لـە دووبارەبوونـەوەی کارێك لـە بابەتێکی دەسـتووری دیاریکـراودا، بـە شـێوەیەك ئـەم دووبارەبوونـە سـیفەتی پابەندبـوون وەرگرێـت[1]. هەروەهـا نەریتـی دەسـتووری لـە دەسـتووری ئـەو وڵاتانـەدا بـەدی دەکرێـت کـە دەسـتووری نووسراویـان هەیـە، بـۆ زیادکـردنی هەندێـك بنەمـای دەسـتووری نـووسراو، یـان هەموارکـردنی بنەمایـەکی دەسـتووری نـووسراو، بـۆ ئـەوەی لەگـەڵ پێشـکەوتنەکانی ژیانی سیاسـی وڵات بگونجێـت. بۆ زیاتر ڕوونکردنـەوەی بابەتی نەریت، لە بواری یاسـای دەسـتووریدا بـاس لە جیـاوازی نێوان دەسـتووری نەریتی و نەریتی دەسـتووری دەکەیـن: نەریتـی دەسـتووری بریتییـە لـە کۆمەڵێـك بنەمـای

(١) د. عبدالکریم علوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٢٩٥.

نەریتـی، بەڵام لە بەڵگەنامەی دەسـتووردا دەنووسرێنەوە و وەك دەقەكانی دەسـتوور كاریـان پـێ دەكرێـت. بـەڵام دەسـتووری نەریتـی بریتییـە لـە كۆمەڵێـك بنەمـای نەریتـی كـۆن كە لـە هیـچ بەڵگەنامەیەكی دەسـتووریدا نانووسرێنـەوە و وەك دەقـەكانی دەسـتوور كاریان پێ دەكرێـت[١]. ئەوەش لـە بیرمـان نەچێـت دەسـتووری نەریتـی هەمیشـە دەسـتووری نەرمن. كە واتە نەریت سـەرچاوەی سـەرەكی دەسـتووره نەنووسراوەكانـە، چونكە لەم دەسـتوورانەدا بنەمـاكان بـە نەریـت دادەنرێـن و بـە نەریتیـش هەمـوار دەكرێـن یـان لادەبرێن.

زۆربـەی زانـاكانی یاسـای دەسـتووری كۆكـن لەسـەر ئـەوەی نەریتـی دروسـت، نابێت پێچەوانەی بنەماكانی شـەریعەت بێت، لەو كات دەكرێت نەریت ببێتە سـەرچاوەی یاسـادانان، بۆ ئەم مەبەسـتەش زاناكان هەندێك مەرجیان دانـاوە وەك[٢]:

ڕاستەوانەیی:

واتـە بـەردەوام دووبارەبوونـەوەی نەریـت لـە نێـوان مـاوەی گونجـاو و جێگیـردا، كـە ئـەم نەریتە لە لایـەن دەسـتە جیاوازەكانی دیكەوە پەسـەند بێـت، تـا پابەندبـوون لـەم نەریتـە دەسـتوورییەدا دروسـت بێـت[٣].

- پێچەوانەی بنەماكانی شەرع نەبێت.
- بەردەوام لە دووبارەبوونەوەدا بێت و باو بێت (التكرار والشیوع).

(١) د. محمد احمد المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٨٢.

(٢)- د. محمد محمد عبده امام . هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٣٧.

(٣) د. سـعد عسـفور. المبـادیء السیاسـیه في القانـون الدسـتوری والنظـم السیاسـیه. منشـأه المعـارف بالاسـكندریه. ص٤٠.

سـەبارەت دەسـتووورە نووسراوەکانیش سـێ جۆرە نەریتی دەستووریان هەیە[1]:

نەریتی ڕاڤەکەری دەستوور:

کاتـێ دەقێکی دەسـتوور نـاڕوون و لێل بێت، یاسـادانەر یاخـود دادوەر دەگەڕێتـەوە بـۆ نەریتـی دەسـتووری کـە لە پێشـدا ئـەم حاڵەتە لـە ڕووی پراکتیکییـەوە چـۆن چارەسـەر کـراوە، بـۆ ئـەوەی ئەوانیـش بـە هەمـان شـێوە چارەسـەر بکـەن، کـە واتـە نەریـت هیـچ بنەمایـەکی دەسـتووری لە نـوێ دروسـت نـاکات، بەڵکـو واتای ئـەو دەقانـەی دەسـتوور دەدۆزێتەوە کـە واتاکانیـان شـاراوە و ناڕوونـن، کـە واتـە لەم حاڵەتـەدا نەریـت دەبێتە سـەرچاوەی ڕاڤـەکاری دەسـتوور بـۆ نەهێـلانی نـاڕوونی لـە دەقەکانـدا. هەمـوو زانـاکانی بـواری یاسـای دەسـتووری کۆکـن لـە سـەر ئـەم جـۆرە نەریتانـە و ئـەم نەریتانـەش بەشـێکن لـە دەسـتوور، لـە کاتێکـدا کـە ئـەم نەریتانـە نـە پێچەوانـەی دەسـتوورن و نـە دەسـتوور هەمـوار دەکـەن، لە هەمـان کاتـدا هەمـان هێـزی یاسـایی دەقـەکانی دەسـتووریان هەیـە، چ دەسـتووری نـەرم یـان بەسـتەڵەك بێـت[2].

نەریتی تەواوکەری دەستوور:

ئـەم جـۆرە نەریتانـە ئـەو حاڵەتانـە ڕێکدەخـات کـە دەسـتوور باسـی لێـوە نەکـردوون، یاسـادانەر و دادوەرەکان دەگەڕێنـەوە بـۆ ئـەم جـۆرە نەریتانـە و وەك دەقـەکانی دەسـتوور کاریان پێ دەکرێـت و هەمان هێزی

(١) د. عبدالكريم علوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا (٢٩٧-٢٩٨).

(٢) د. محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٤٢.

یاسایی دەستووریان هەیە. نەریتی تەواوکەری دەستووری نووسراو بەم دوو شێوەی خوارەوە دەبێت[1]: **یەکەم:** کاتێك دەستووری نووسراو باسی بابەتێکی دیاریکراوی نەکردبێت، نەریتی تەواوکەر ئەم کەلێنە پڕ دەکاتەوە، بەڵام دەبێت پێچەوانەی دەستوور نەبێت. بۆ نمونە دەستووری کۆماری سێیەمی فەڕەنسا باسی گرێبەستی قەرزی گشتی نەکردبوو، بەڵام لە دەستوورەکانی پێشتردا گرێبەستی قەرزی گشتی بە یاسا ڕێك دەخرا، کە واتە لێرەشدا بەپێی نەریت دەبێت ئەم گرێبەستانە بە یاسا ڕێك بخرێن. **دووەم:** کاتێك دەستووری نووسراو باسی بابەتێك کراوە، بەڵام بە درێژی باس نەکراوە و هەندێك کەموکۆڕی لە یاساکەدا هەیە، لەم حاڵەتەدا نەریت ئەم کەموکۆڕییانە پڕ دەکاتەوە. بۆ نمونە دەستووری فەڕەنسای ساڵی ١٨٧٥ و دەستووری میسری ساڵی ١٩٢٣ باسی ڕێنماییەکانی پۆلیسی نەکردبوو، بەڵام بەپێی نەریت دەبێت دەسەڵاتی جێبەجێکردن ئەم ڕێنماییانە دەربکات.

نەریتی هەموارکەری دەستوور:

نەریتی هەموارکەری دەستوور دوو جۆر دەگرێتەوە، هەموارکردن بە زیادە خستنەسەر، واتە بابەتەکە ڕاڤەکردن هەڵناگرێت جیاواز لە دەقە دەستووریەکانی پێشتر. ئەویتریش نەریتی هەموارکەری دەستوور بە کەمکردنەوە، واتە هەر نەریتێکی دەستووری ئەگەر بۆ ماوەیەکی درێژ جێبەجێ نەکرا ئەوا دەبێتە هۆی لاچوونی ئەم نەریتە، بۆ نمونە لە دەستووری فەڕەنسای ساڵی ١٨٧٥ مافی هەڵوەشاندنەوەی پەرلەمانی دایتە سەرۆك کۆمار، بەڵام تا ئێستا سەرۆك کۆمار ئەم دەسەڵاتەی بەکار

(١) د. محمد احمد المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٨٩.

نەهێناوە، کە واتە ئەم مافەی بۆ سەرۆك کۆمار نامێنێت. نمونەیەکی دیکە لەبەریتانیا لە ساڵی ١٧٠٧ ەوە پاشا لەکاتی پەسەندکردنی یاساکاندا هیچ یاسایەکی ڕەت نەکردیتەوە، کە واتە بەپێی نەریتی دەستووری، پاشا مافی ڕەتکردنەوەی یاساکانی نابێت.

٩
چاودێریکردنی دەستووریبوونی یاساکان[١]:

چاودێریکـردنی دەسـتووریبوونی یاسـاکان بریتییـە لـە دڵنیابـوون لـە دروسـتی یاسـاکان کـە پێچەوانـەی دەسـتوور نیـن، بـۆ ئـەوەی هیـچ یاسـایەك پێچەوانـەی دەسـتوور دەرنەچێـت یـان ئەگـەر دەرچـووە پوچـەڵ بکرێتـەوە یاخـود جێبەجـێ نەکرێـت، چونکـە ئەگـەر یاسـا ئاسـاییەکان پێچەوانـەی دەسـتوور بێـت و کاریـان پـێ بکرێـت ئـەوە دەکاتـە هەموارکـردنی دەسـتوور بـە یاسـا ئاسـاییەکان، کـە واتـە ئـەم بنەمایـە لـە بنەڕەتـدا بنەمایـەکی هەڵەیـە و ناکرێـت دەسـتووری بەسـتەڵەك بـە یاسـای ئاسـایی هەمـوار بکرێـت[٢]. لەبـەر ئـەوەی یاسادانەری ئاسایی ناتوانێـت دەسـتووری بەسـتەڵەك هەمـوار بـکات تـا بـە ڕێوشـوێنی تایبـەت نەبێـت.

چاودێریکـردنی دەسـتووریبوونی یاسـاکان دەگەڕێتـەوە بـۆ سـەروەریبوونی بنەمـاکانی دەسـتوور بـۆ بەرگریکـردن لـە مـاف و ئازادییـەکان، سـەروەری دەسـتوور واتـە بنەمـاکانی دەسـتوور لـە سـەرەوەی لوتکـەی هەرەمـی هەمـوو بنەمـا یاسـاییەکانی سیسـتەمی یاسـایی وڵاتدایـە بـە تایبـەتی یاسـا ئاسـاییەکان. بابـەتی چاودێرىکـردنی یاسـاکان گرنگتریـن بابـەتی یاسـای دەسـتوورییە و زانـاکانی بـواری یاسـای

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٢٩ لە ٢٠١٩\٩\١٧ بڵاو بوویتەوە.

(٢) د. محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٠٣.

دەستووری گرنگییەکی زۆریان پێداوە، چونکە ئەم بابەتە لە بابەتە هەرە گرنگەکانی دامەزراندنی دەوڵەتی یاساییە.

ئەگەر چاودێرکردن لە سەر دەستووریبوونی یاساکان نەبێت ئەم سەروەرییەی دەستوور هیچ واتایەکی نابێت، کە واتە چاودێریکردن باشترین گەرەنتییە بۆ جێبەجێکردنی دەستوور و سەروەریبوونی بە سەر هەموو یاساکانی دیکەی وڵاتدا ئەمە واتای ئەوە دەگەیەنێت کە هەموو دەسەڵاتەکانی وڵات ملکەچی دەستوور و یاساکان بن، چونکە ئەگەر هیچ چاودێریکردنێك بە سەر دەزگاکانی وڵاتەوە نەبێت و هەر دەزگایەك بتوانێت سەرپێچی دەستوور و یاساکان بکات و هیچ سزایەك بۆیان نەبێت لەم حاڵەتەشدا هیچ واتایەك بۆ دەستوور و یاساکان نامێنێت و هیچ گەرەنتییەك بۆ ماف و ئازادییەکانی تاك نابێت و بەرژەوەندی گشتی وڵات دەکەوێتە مەترسییەوە.

چاودێریکردنی دەستووریبوونی یاساکان لە دەستوورە بەستەڵەکەکاندا ڕۆڵی زیاتری هەیە، چونکە یاساکان لە دەستوورە بەستەڵەکەکاندا دابەش دەکرێن بۆ سێ جۆر (دەستوور و یاسا ئاساییەکان و ڕێنماییەکان)، کە واتە لێرەدا دوو جۆرە یاسادانەرمان هەیە[1]: یاسادانەری باڵا (المشـرع الاعلى) کە یاسادانەری دەستوورییە و پێکدێت لە دەستەیەکی تایبەت بە ڕێوشوێنی تایبەت دادەمەزرێت بۆ نووسینەوە و هەموارکردنی دەستوور. ئەوی دیکەش یاسادانەری ئاساییە کە پێی دەگوترێت (المشـرع الادنى) کە بریتییە لە دەسەڵاتی یاسادانان(پەرلەمان)، چونکە پەرلەمان ناتوانێت بنەماکانی دەستووری

(١) د. عبدالکریم علوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٣٠٧.

بەستەڵەك دابنێت یان هەموار بكات هاوشێوەی دەستووری نەرم تا بە مەرجی سەختدا تێنەپەڕێت، بەڵام لە دەستووره نەرمەكاندا یاسادانەری ئاسایی دەتوانێت بنەماكانی دەستوور دابنێت یان هەموار بكات یان لاببات.

چاودێریكردنی دەستووریبوونی یاساكان بە دوو ڕێگا ئەنجام دەدرێت: چاودێریكردنی سیاسی و چاودێریكردنی دادگەری. چاودێریكردنی سیاسی لە ڕێگەی دەزگاكانی سیاسی وەك حكومەت و حیزبەكانەوە ئەنجام دەدرێت، ئەم كارەش لە پێش دەرچوونی یاساكان یاخود لەكاتی ئامادەكردنی پرۆژە یاساكان ئەنجام دەدرێت، لەبەر ئەوە پێی دەگوترێت چاودێری پێشوەخته[1]. وڵاتی فەڕەنسا پێشینەیەكی درێژی هەیە لە پەیڕەوكردنی شێوازی چاودێریكردنی سیاسی یاساكان، تا ئێستاش بەردەوامە. لەسەردەمی كۆماری پێنجەم فەڕەنسا بڕیاریدا ئەنجومەنێك بۆ ئەم مەبەستە دامەزرێنێت، كە پێی دەگوترێت ئەنجومەنی دەستووری، بەپێی دەستووری ئێستاش ئەنجومەنی دەستووری بە هەمان ناو لە سەر ئەركی خۆی بەردەوامە.

بەڵام چاودێریكردنی دادگەری لە لایەن دەسەڵاتی دادوەرییەوە ئەنجام دەدرێت كە لە ڕێگەی دادگاكانەوە بڕیار لە سەر دەستووریبوون یان دەستووری نەبوونی یاساكان دەدرێت، ئەم بڕیارەی دادگا لە دوای دەرچوونی یاساكان دەردەچێت، بۆیە بەم چاودێریكردنە دەگوترێت چاودێریكردنی پاشوەخته، هەروەها ئەم جۆرەی چاودێریكردن بە دوو ڕێگا ئەنجام دەدرێت كە

(١) د. حمید حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ١٦٤.

پێــی دەڵێــن چاودێریکــردنی قەدەغەکــردن (امتنــاع) و چاودێریکــردنی پوچەڵکردنەوە(الغـا). ئێسـتا بـاسی هەریـەك لـە چاودێریکـردنی دادگـەری و چاودێریکــردنی سیاســی دەکەیــن:

یەکەم: چاودێریکردنی دادگەری:

چاودێریکـردنی دادگەری دەسـتووریبوونی یاسـاکان لـەدوای دەرچوونی یاسـا ئەنجـام دەدرێـت لەبەرئـەوە پێـی دەڵێـن چاودێـری کردنـی پاشـوەختە، ئـەم چاودێـری کردنـە بـە دوو ڕێـگا ئەنجـام دەدرێـت:

چاودێریکــردن لــە ڕێگــەی پێشکەشــکردنی داوای ڕاســتەوخۆ (دعـوی اصلیـە) کـە پێـی دەڵێـن (رقابـە الالغـاء):

بـەم شـێوازە دەگوترێت چاودێریکـردنی هەڵوەشـاندنەوە، دەکرێت لە سـەر ئەو یاسـایانەی گومانی نادەسـتووریبوونی لێ دەکرێت کە بەم ڕێگایە دەگوترێـت ڕێـگای هێرشـبەر، چونکـە ئەگـەر یاسـاکە نادەسـتووری بـوو، بڕیـاری دادگا لـەم کەیسـەدا کۆتایـی دەبێـت و هەمـوو دادگاکان پێـوەی پابەنـد دەبـن، ئـەم یاسـایە بـە تـەواوەتی پوچـەڵ دەکرێتـەوە هـەروەك نەبـووە. بڕیارەکـەش بە(اثـر رجعـی) دەبێـت لـە ڕۆژی دەرچـوونی یاسـا نادەسـتوورییەکەوە. لـە هەندێـك وڵات دەکرێت ئەم داوایـە لە لایەن تاك یـان یەکێـك لـە دەزگاکانی حکومەت پێشـکەش بە دادگای ئاسـایی بکرێت، بـەڵام بـە زۆری ئـەم دادگایـە لـە باڵاتریـن پلـەی دادگا ئاسـاییەکاندایە. لە هـەر وڵاتێـك جـۆرە دادگایـەك تایبەتە بـەم کارە.

بـۆ نمونـە لـە سویسـرا هیـچ دادگایـەك تایبـەت نەکـراوە تەنهـا بـو ئـەم کارە، بەڵکـو داوای نادەسـتووریبوونی یاسـاکان پێشـکەش بـە دادگای

فیدراڵـی دەکرێـن کـە ئـەم دادگایـە بەرزترینـن پلـەی دادگای ئاسایيە لـەم وڵاتـەدا. تـاك دەتوانێـت داوای نادەسـتووریبوونی هـەر یاسایەك بـۆ ئـەم دادگایـە بـەرز بکاتـەوە کـە پەیوەنـدی بـە ئـەوەوە هەبێـت، بـەڵام دەبێـت لـە مـاوەی شەسـت ڕۆژ لـە دوای دەرچـوونی ئەو یاسـایەی گومانی نادەسـتووریبوونی لـێ دەکرێـت داواکـەی بـەرز بکاتـەوە[1]. زۆر وڵات کار بـەم ڕێگایـەی چاودێریکردن دەکـەن وەك: وڵاتانی کۆلۆمبیا لە دەسـتووری ١٨٨٦ و کوبـا لـە دەسـتووری ١٩٣٤ و سـۆماڵ لـە دەسـتووری ١٩٦٠ و سـودان لـە دەسـتووری ١٩٧٣.

هەندێـك وڵاتیـش دادگایـەکی تایبـەت بـۆ ئـەم مەبەسـتە دادەمەزرێنن وەك: نەمسـا لـە دەسـتووری ١٩٢٠ دادگایـەکی تایبـەتی بـۆ ئـەم مەبەسـتە دامەزرانـد بـۆ پارێزگاریکـردن لـە سیسـتەمی فیدراڵـی کـە بـەم دادگایـە دەگوترێت (دادگای دادوەری دەسـتووری) شـێوازی پێشکەشـکردنی داوا بۆ ئەم دادگایە دەبێت حکومەتی ناوەندی داوا لە سـەر یاسـاکانی هەرێمەکان پێشـکەش بـەم دادگایـە بـکات و حکومـەتی هەرێمەکانیـش داوا لـە دژی یاسـاکانی حکومـەتی فیدراڵـی بـۆ ئـەم دادگایـە بەرز بکاتـەوە، لـەم وڵاتەدا تـاك بـۆی نییـە داوا بـۆ ئـەم دادگایـە بـەرز بکاتەوە.

دەسـتووری ئیسـپانیای سـاڵی ١٩٣١ بڕیـاری دامەزرانـدنی (دادگای دەسـتووری فیدراڵـی) دا بـۆ تەماشـاکردنی ئـەو یاسـایانەی لـە لایـەن یاسـادانەری فیدراڵـی یـان یاسـادانەری هەرێمەکانـەوە دەردەچـن.

دەسـتووری ئیتاڵیـای سـاڵی ١٩٤٧ بڕیـاری دامەزرانـدنی (دادگای

(١) نزیـە رعـد. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا ١١٩. و احسـان حميـد المفرجـي. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا١٧٦.

دەستووری) دا بۆ تەماشاکردنی ئەو یاسایانەی لە لایەن یاسادانەری فیدراڵی و هەرێمەکانەوە دەردەچن. لەم وڵاتەدا تاك مافی بەرزکردنەوەی داوای نادەستووریبوونی یاساکانی هەیە، بەڵام بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، یەکەم جار تاك داوا بۆ دادگایەکی ئاسایی بەرز دەکاتەوە ئەگەر داواکەی ڕەوا بوو دواتر دادوەر ئەم داوایە بۆ دادگای دەستووری بەرز دەکاتەوە.

چاودێریکردن لە ڕێگەی داوای لاوەکییەوە (دفع فرعی) کە پێی دەڵێن (رقابە الامتناع):

لەم ڕێگایەدا کاتێك دادوەر بڕیار لە سەر یەکلایکردنەوەی کێشەیەك دەدات، ئەگەر هەر یەکێك لە دوو لایەنی کێشەکە گومانی لە سەر نادەستووریبوونی ئەو یاسایە هەبێت کە دادوەر بە سەر ئەم کێشەیەدا جێبەجێ کردووە، ئەوا ئەم لایەنە دەتوانێت داوا لە دادگای ئاسایی بکات کە ئەم بڕیارەی دادوەر دراوە هەڵەیە و داوا دەکات کە ئەم یاسایە بە سەر ئەم کێشەیەدا جێبەجێ نەکرێت. لە ئەنجامدا دادگا ئەم کەیسە ڕادەگرێت و پشکنینی بۆ دەکات، ئەگەر دەرکەوت ئەم یاسایە نادەستوورییە دادوەر بڕیار دەدات کە ئەم یاسایە بە سەر ئەم کێشەیەدا جێبەجێ نەکرێت، بەڵام لە دادگاکانی دیکە ئەم یاسایە بە سەر کێشەکانی دیکەدا جێبەجێ دەکرێن و یەکەم وڵات، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کاری بەم ڕێگایە کردووە[1]، یاخود دادوەر ئەم داوایە بەرز دەکاتەوە بۆ دادگای تایبەتمەند بۆ بڕیاردانی کۆتایی.

جیاوازی لە نێوان داوای گشتی و داوای لاوەکی لەوەدایە، لە داوای

(١) موریس دوفرجیە. المؤسسات السیاسیە والقانون الدستوري الانظمە الکبری. الطبعە الثانیە. ٢٠١٤. بیروت. ص١٦٠.

لاوەکیدا ئەگەر دادگای تایبەتمەند بڕیاری نادەستووریبوونی ئەم یاسایەی دا کە بە سەر ئەم کێشەیەدا جێبەجێ کراوە تەنها لەم دادگایەدا ئەم یاسایە بە سەر ئەم کێشەیەدا جێبەجێ ناکرێت، بەڵکو دادگاکانی دیکە ئازادن دەتوانن ئەم یاسایە بە سەر کێشەی هاوشێوەدا جێبەجێ بکەن. بەڵام لە داوای ئەسڵیدا ئەگەر دادوەر بڕیاری نادەستووریبوونی یاساکە دا ئەم بڕیارەی دادوەر هەموو دادگاکانی وڵات دەگرێتەوە و نابێت ئەم یاسایە لە هیچ دادگایەکی وڵات جێبەجێ بکرێت و دەبێت ئەم یاسایە هەڵوەشێتەوە هەر وەك نەبووە.

ئەوەی شایانی ئاماژەپێکردنە دەستەی دادوەری پشکنین بۆ هیچ کێشەیەك ناکات تا بۆی بەرز نەکرێتەوە. ئەم شێوازەی چاودێریکردن لە نەرویج و کەنەدا و ئیرلەندا و پرتوگال و وڵاتانی ئەمریکای باشوور و یەکێتی باشووری ئەفریقیا جێبەجێ دەکرێت.

دووەم: چاودێریکردنی سیاسی:

بە زۆری چاودێریکردنی سیاسی بەدەستەیەکی سیاسی دەسپێردرێت کە ئەم دەستەیە سەربەخۆ بێت لە دەسەڵاتە سەرەکییەکانی وڵات (یاسادانان، جێبەجێکردن، دادوەری). چونکە کێشەکە لەوەدایە ئەگەر پەرلەمان ئەم دەستەیە هەڵبژێرێت ئەوا دەبێتە سەر بە پەرلەمان یاخود ئەگەر ئەم دەستەیە بە ڕاپرسی گەل هەڵبژێردرێت لە وانەیە سەر بەو حیزبە بێت کە زۆرینەیە لە پەرلەمان، بەڵام ئەگەر سەر بە ئەنجومەنی دادوەری بێت لە وانەیە تا ڕادەیەك سەربەخۆتر بێت.

ئەم چاودێریکردنە لە پێش دەرچوونی پرۆژە یاساکان یاخود هاوکات لەگەڵ ئامادەکردنی پرۆژە یاساکان ئەنجام دەدرێت، بۆیە پێی دەگوترێت

چاودێریکـردنی پێشـوەختە، یـان چاودێـری پارێزگاریکردنـە (الرقابـة الوقائیـة)[1]. ئـەرکی ئـەم دەسـتەیە ئـەوە دەبێـت هەمـوو ئـەو یاسـایانەی پێچەوانـەی دەسـتوورن پوچـەڵ بکرێنەوە یاخـود ناهێڵێت هیچ یاسـایەکی نادەسـتووری بچێتـە واری جێبەجێکردنـەوە.

وڵاتی فەڕەنسـا پێشـکەوتووترین و سـەرەکیترین وڵاتـە کـە هـەر لـە سـەرەتاوە تـا ئێسـتا کار بـەم شـێوازەی چاودێریکـردن دەکات. لـە مـادەی ٥٦ی دەسـتووری ١٩٥٨ی ئـەم وڵاتـەدا ئـەم کارەی بەدەسـتەیەکی سیاسـی داوە کـە پێـی دەگوترێـت (ئەنجومـەنی دەسـتووری)[2]، بـەڵام وڵاتـان چاودێریکـردنی سیاسـی بـە جـۆری جیـاواز ئەنجـام دەدەن وەك ئـەم ئمونانـەی خـوارەوە[3]:

چاودێریکردن لە ڕێگەی پەرلەمان:

وەك مـادەی ٢٢ی دەسـتووری چینـی ١٩٧٧ کـە ئـەم کارەی بـە پەرلەمـان سـپاردووە. دەسـتووری یەکێتـی کۆمـارەکانی یەکێتـی سـۆڤیەتی جـاران لـە سـاڵی ١٩٧٧ لەمـادەی ٧٣دا ئـەم کارەی بـە ئەنجومـەنی بـاڵای سـۆڤیەت سـپاردووە، لـە ڕێگـەی دەسـتەی سـەرۆکایەتی بـۆ چاودێریکردنی جێبەجێکـردنی دەسـتوور.

چاودێریکردن لە ڕێگەی سەرۆکی پەرلەمان:

وەك مـادەی ٦١ی دەسـتووری سـوێدی سـاڵی ١٨٠٦ کە ئـەم مافەی بە

---

(١) حمید حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٥٧.

(٢) عبدالکریم علوان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٣١٠.

(٣) محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا(١١٤-١١٥).

سـەرۆکی ئەنجومەنی نوێنەران داوە.

چاودێریکردن لە ڕێگەی هەندێك لە ئەندامانی پەرلەمان:

وەك دەسـتووری فەڕەنسای سـاڵی ١٩٤٦ لێژنەیەکی دەستووری پێکهێنا لـە ئەندامـانی کۆمەڵـەی نیشـتیمانی و ئەنجومـەنی پیـران بـۆ چاودێریکردنی دەسـتووریبوونی یاساکان.

چاودێریکـردن لـە ڕێگـەی سـەرۆکی وڵات یـان سـەرۆکی پـارتی دەسـەڵاتدار:

وەك دەستووری یەکێتی سۆڤیەتی ١٩٣٦.

چاودێریکردن بە هۆی لێژنەیەکی هاوبەش:

بـۆ نمونـە ئەنجومـەنی دەسـتووری فەڕەنسـا پێکدێـت لـە ئەندامـانی دەسـتەی جیـاواز.

١٠
دەوڵەتی فیدراڵی (Federation)[١]

لەبەر ئەوەی عێراق وڵاتێکی فیدراڵییە و کوردستانیش هەرێمێکی ئەم وڵاتەیە بە کورتی باسی چەمك و هەندێك لە ڕەهەندەکانی دەوڵەتی فیدراڵی دەکەین بۆ بەرچاوڕوونی زیاتر لە سەر نووسینەوەی دەستووری کوردستان.

چەمکی دەوڵەتی فیدراڵی:

زاراوەی دەوڵەتی فیدراڵی بە زۆر شێوە بەکار دێت، هەندێك پێی دەڵێن یەکێتی فیدراڵی یان یەکێتی دەستووری یان یەکێتی ناوەندی یان دەوڵەتی فیدراڵی یان دەوڵەتی یەکگرتوو...تاد. فیدراڵی زاراوەیەکی لاتینییە لە (Foedus) هاتووە واتە پەیماننامە(معاهده)، مەبەست لێی پەیماننامەی دەستوورییە لە نێوان حکومەتی فیدراڵی و هەریەك لە حکومەتی هەرێمەکان، چونکە حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان لە ڕێگەی دەستوورەوە بە یەکەوە گرێدراون نەك لە ڕێگەی پەیماننامەکان.

زاناکانی بواری یاسای دەستووری و فەیلەسوفەکان پێناسەی جیاوازیان بۆ دەوڵەتی فیدراڵی کردووە، بۆ نمونە[٢]: (ئۆپنهایم)

(١) ئەم بابەت لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٣٤ لە ٢٠١٩|٩|٢٤ بڵاو بوویتەوە.

(٢) القاچي. د. محمد عمر مولود. الفدرالیه وامکانیه تطبیقها کنظام السیاسي. الطبعه الاولی. بیروت. ٢٠٠٩. ص٢٩.

بـەم شـێویە پێناسـەی کـردووە: (دەوڵەتـی فیدراڵـی بریتییـە لـە یەکگرتنێـکی هەمیشـەیی وڵاتـانی جیـاواز و خـاوەن سـەروەری، کـە خـاوەن دەزگای تایبەتـن و دەسـەڵاتی تایبەتیـان هەیـە نـەك تەنیـا لەسـەر وڵاتـانی ئەنـدام لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا، بەڵکـو لەسـەر هاووڵاتیانیـش). هەروەهـا (مارسـیل بریلـو) بـەم شـێوەیە پێناسـەی کـردووە: (دەوڵەتـی فیدراڵـی بریتییـە لـە یەکگرتنـی کۆمەڵێـك وڵات کـە دەسـت لـە هەندێـك دەسـەڵاتی خۆیـان بـەردەدەن بـۆ دەسـەڵاتی ناوەندی(فیدراڵـی) لـە بەرامبـەر سـەربەخۆبوونی ناوخۆیـی دەسـتووری و یاسـایی و کارگێڕییـەکی فـراوان). هەروەهـا (دکتـۆر محەمـەد عومـەر مەولـود) بـەم شێوەیە پێناسـەی فیدراڵییـەت دەکات: (فیدراڵـی بریتییـە لـە ڕێکخسـتنێکی سیاسـی دەسـتووری ناوخۆیـی یەکگرتوو(مرکـب)، بـەم پێیـە کۆمەڵێـك حکومـەتی ئەنـدام یـان هەرێمـەکان دەکەونـە ژێـر دەسـەڵاتی حکومـەتی فیدراڵـی کـە دەسـەڵاتەکانی باڵاتـرە لـە دەسـەڵاتی حکومەتـە هەرێمییـەکان، ئـەم ڕێکخسـتنە دوو ڕووی هەیـە یەکەمیـان ڕووی دەرەوە، واتـە لـە بـواری سیاسـەتی دەرەوەدا ئـەم وڵاتـە خـۆی وەك یـەك وڵاتی خـاوەن سـەروەری پیشـانی وڵاتـانی بیـانی دەدات. لـە ڕووی ناوخۆییـەوە کۆمەڵێـك قـەوارەی دەسـتووری لەخـۆ دەگرێـت و حکومـەتی ناوەنـدی بەشـداری لـە مومارسـەکردنی سـەروەری و ناوخۆیـدا دەکات).

ئـەوەی گرنگـە لێـرەدا ئەوەیـە کـە ئامـاژەی پـێ بکەیـن حکومـەتی فیدراڵـی بریتییـە لـە ڕێکخسـتنێکی یاسـایی و دەسـتووری (نـەك سیسـتەمێکی کارگێـڕی یـان ڕێککەوتنێـکی هەرێمـی یـان نێودەوڵەتـی،

هـەر کاتێـك لایـەنی پەیوەندیـدار ویسـتیان پاشـگەز ببنـەوە یـان ئـەم ڕێککەوتنــە پوچــەڵ بکەنــەوە)، بۆیــە پێویســتە حکومــەتی فیدراڵــی پابەنــد بێــت بــە جێبەجێکــردنی هەمــوو بنەمــا دەســتوورییەکان و بــە هیــچ شــێوەیەك ســەرپێچی دەســتوور و یاســاکان نەکرێــت، چونکــە دەســتوور گرێبەســتێکی درێژخایەنــە لــە نێــوان هاووڵاتیــان و دەســەڵاتدارەکاندا، هەروەهــا لــە نێــوان حکومــەتی فیدراڵــی و حکومــەتی هەرێمەکانیشــدا.

بەپێــی یاســای نێودەوڵەتــی، دەوڵەتــی فیدراڵــی دەوڵەتێــکی ڕاســتەقینەیە. حکومــەتی فیدراڵــی دەســەڵاتی بــاڵای لــە دەرەوە و نــاوەوە هەیــە، بــۆ نمونــە دەســەڵاتی بڕیــاردان لــە ســەر شــەڕ یــان ئاشـتی و بەسـتنی ڕێککەوتنامـە نێودەوڵەتییـەکان وەك ڕێککەوتنامـە سـەربازییە نێودەوڵەتییـەکان. چونکـە لـەم پەیوەندییـە دەسـتوورییەدا، واتــە یەکگرتنــی حکومــەتی فیدراڵــی و هەرێمــەکان. حکومــەتی هەرێمــەکان ســەروەری و کەســایەتی یاســایی نێودەوڵەتییــان نییــە، بــەڵام لــە ڕووی ناوخۆییــەوە خــاوەن دەســتوور و هەرســێ دەســەڵاتی ســەرەکی یاســادانان و جێبەجێکــردن و دادوەرییــە، هەروەهــا لــە ڕووی بەڕێوەبردنــەوە دەســەڵاتی کارگێــڕی تەواویــان هەیــە[1].

سیســتەمی فیدراڵــی لــە وڵاتێکــەوە بــو وڵاتێکــی دیکــە جیــاوازە و لــە کاتێکــەوە بــۆ کاتێکــی دیکــە جیــاوازە. لــە دەوڵەتــی فیدراڵیــدا وڵاتــە هەرێمییــەکان هەندێــك لــە دەســەڵاتەکانی خۆیــان دەدەنــە حکومــەتی ناوەنــدی، (وەك سیاســەتی دەرەوە و بەرگــری و ئابــووری و

(١) د. عبدالكريم علوان هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٧٢.

بازرگانی...تاد)، تا دەوڵەتی فیدراڵی بەهێز بکەوێت بۆ ئەوەی ئەم بەهێزییەی حکومەتی فیدراڵی بەرگری لە هەرێمەکان بکات و هەوڵی پێشخستنیان بدات. بەڵام زۆر بەداخەوە لە عێراق و وڵاتانی عەرەبی هاوکێشەکە بە پێچەوانەیە، بۆ نمونە لە بەهێزکەوتنی دەوڵەتی فیدراڵی عێراقدا دەسەڵاتدارانی ئەم وڵاتە دەست بۆ کاری نایاسایی و نادەستووری دەبات و هەوڵ بۆ سڕینەوەی قەوارەی هەرێمی کوردستان یان لاوازکردنی دەدات بۆ ئەوەی عێراق ببێتە سیستەمێکی ناوەندی داپلۆسێنەر، بۆ نمونە هەوڵی بڕینی بودجە و چەندەها شایستە داراییەکانی هەرێمی کوردستان، چەندین کاری دیکەش وەك بەکارهێنانی هێز لە دژی کوردستان، هەموو ئەمانە تەواو نادەستوورییە، کە واتە ئەمانە هەر خۆیان دەسەلمێنن کە شۆڤینیەتی عەرەبی ڕێگە بە پڕۆسەی دیموکراتی و ڕێزگرتن لە دەستوور و یاساکان و پاراستنی مافی تاك و بوونی بنەمای دەوڵەتی فیدراڵی نادات.

هەمیشە دەستووری وڵاتانی فیدراڵی و هەرێمەکانی، دەستووری بەستەڵەکن لە ڕووی نووسینەوەوە بۆ ئەوەی هەر حیزبێك یان هاوپەیمانەتییەك ببێتە زۆرینەی ناو پەرلەمان نەتوانێت بە ئاسانی دەستووری فیدراڵی یان هەرێمەکان بەپێی بەرژەوەندی حزبی خۆیان هەموار بکەن، بەبێ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی گشتی وڵات. بە گشتی وڵاتانی فیدراڵی بە دوو ڕێگا دادەمەزرێن[1]:

---

(١) حمدي عطيه مصطفى عامر. اصول و مباديء نظام الحكم في النظام السياسي و القانوني الوچعي والاسلامي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٣١. و گۆران حمە گەمحان. دەسەڵاتی دادوەری لە دەوڵەتی فیدرالیدا. چاپی یەکەم. سلیمانی. ٢٠٠٨. لا(٣٧-٤٠).

یەکەم: چوونە ناویەك (الانضمام او الاندماج):

بەپێـی ئـەم ڕێگایـە کۆمەڵێـك وڵات یـەك دەگـرن[1] و هەموویـان پێکـەوە وڵاتێـکی یەکگرتـووی فیدراڵـی پێـك دێنـن، کـە حکومەتێـکی ناوەنـدی (فیدراڵـی) بەهێزیـان دەبێـت و هەمـوو دەسـەڵاتە سـەرەکییەکانی حکومـەتی ناوەنـدی باڵاتـرن لـە دەسـەڵاتەکانی حکومـەتی هەریـەك لـە هەرێمـەکان. وەك ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا و ئەڵمانیـا و سویسـرا و ئوسـترالیا و کەنـەدا و زۆر وڵاتانـی دیکـەش.

دووەم: ڕێگای هەڵوەشاندنەوە:

بەپێـی ئـەم ڕێگایـە دەوڵەتێکی ئاسـایی (مرکـزی) هەڵدەوەشـێتەوە بۆ چەنـد هەرێمێـکی دیاریکـراو کـە ئـەم هەرێمانـە لـە ڕووی ناوخۆییـەوە تـەواو سـەربەخۆن، بـەڵام لـە ڕووی سیاسـەتی دەرەوە سـەر بـە دەوڵەتێکی یەکگرتـووی (فیدراڵـی) بەهێزتـرن، واتـە ئـەم هەرێمانـە بـە ئـارەزووی خۆیـان لەگـەڵ حکومـەتی فیدراڵـی دەمێننـەوە. بـۆ نمونـە عێـراق دەوڵەتێـکی ئاسـایی ناوەندی(مرکـزی) بـوو لـە دوای ڕوخـانی ڕژێمـی بەعـس لـە سـاڵی ٢٠٠٣ تـوانی لـە سـاڵی ٢٠٠٤ دەوڵەتێـکی فیدراڵـی یەکگرتـوو پێـك بێنێـت کـە تەنها هەرێمـی کوردسـتانی هەیـە، بـەڵام لـە دەسـتووری سـاڵی ٢٠٠٥ی ئـەم وڵاتـەدا بـوار بـە دروسـتکردنی هەرێمـی نـوێ دراوە، دەکرێـت لـە ئاینـدەدا هەرێمـی دیکـەش بـۆ عێراق دروسـت

---

(١) لـە دەوڵـەتی فیدرالیـدا بـە زۆری ئـەو گەلانـە یـەك دەگـرن کـە نزیکـن لەیەکـترەوە لـە ڕووی مێـژووی و شارسـتانی و کولتـووری ئاینییـەوە، یاخـود ئـەو گەلانـەی هەسـت بـەوە دەکـەن کـە یەکگرتـن پێشـیان دەخـات لـە بەرامبـەر هـەر دوژمنکارییـەك سـەریان دەخـات.

بکرێـت. نموونـەی هەڵوەشـاندنەوەی دەوڵەتێـکی ئاسـایی ناوەنـدی بـۆ دەوڵەتێـکی فیدراڵـی یەکگرتـوو. نموونـەی ئـەو وڵاتـە فیدراڵیانـەی بـەم شـێوەیە دروسـت بـوون گەلێـك زۆرن وەك: ڕوسـیای قەیسـەری لـە پێـش سـاڵی ١٩١٧ لـە دوای شـەڕی بەڵاشـەڤی هەڵوەشـایەوە و چەندیـن دەوڵەتـی فیدراڵـی لێـی دروسـت بـوو، هەروەهـا دەوڵەتـی بەلجیـکاش بەهەمـان شـێوە لـە دوای هەمـواری دەسـتووری سـاڵی ١٩٩٣ بـوو بـە دەوڵەتێـکی فیدراڵـی. هـۆکارەکانی دروسـتبوونی دەوڵەتـی فیدراڵـی لـە وڵاتـانی جیهـان دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەم هۆکارانـەی خـوارەوە[١]:

یەکەم: هۆکاری ناوخۆیی:

بـە زۆری هـۆکاری دروسـتبوونی دەوڵەتـی فیدراڵـی دەگەڕێتـەوە بـۆ هـۆکاری نەتەوەیـی یـان ئاینـی یـان ڕەگـەزی یـان مێژوویـی یـان زمـان یـان کولتـوور یاخـود نەریتـی هاوبـەش و... تـاد. بـۆ ئـەوەی بەرژەوەندییـەکی هاوبەشـیان هەبێـت چ ئـەم بەرژەوەندییانـە ئابـووری یـان کولتـووری یـان کۆمەڵایـەتی یـان سیاسـی بێـت، هەمـوو ئـەم هۆکارانـە وڵاتـان هـان دەدات بـۆ دروسـتکردنی دەوڵەتـی فیدراڵـی.

دووەم: هۆکاری دەرەکی:

زۆرجـار هـۆکاری دەرەکی وڵاتـان هـان دەدات بـۆ دروسـتبوونی دەوڵەتـی فیدراڵـی، بـۆ نموونـە لـە کاتی سـەرهەڵدانی مەتـرسی یـان هەڕەشـەی دەرەکی لـە سـەر هەندێـك وڵات، دەبێتـە هـۆی ئـەوەی ئـەم

(١) لقـمان عمـر حسـين. مبـدأ المشـاركه في الدولـه الفدراليـه. الطبعـه الاولى. اربيـل. ٢٠٠٨. ص٤٠.

وڵاتانــە هەوڵبــدەن یەکبگــرن و هێزەکانیــان کۆبکەنــەوە تــا هەموویــان پێکــەوە دەوڵەتێــکی فیدراڵــی بەهێــز دروســت بکــەن، تــا بتوانــن بــە هاوبــەشی بەرگــری لــە هــەر هەڕەشــەیەکی دەرەکی بکــەن بــۆ پاراســتنی بەرژەوەندییــە گشــتییەکانیان و هــەوڵ بــۆ پێشخســتنی هەرێمەکانیــان بــدەن لــە ڕێگــەی ئــەم یەکگرتنــە لــە پێنــاو پێشخســتنی سیاســی و ئابــووری و بــازرگانی و...تــاد. بــۆ نمونــە ســەرەکیترین هــۆکاری دروســتبوونی دەوڵەتــی فیدراڵــی ویلایەتــە یەکگرتــووەکانی ئەمریــکا و ئەڵمانیــا لەبــەر ئــەم ئامانجانــە بــوو.

١١
چۆنیەتی دابەشبوونی دەسەڵاتەکان لە نێوان حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکاندا:[1]

بــە گشــتی دەســتووری وڵاتــانی فیدراڵــی میکانیزمــی جیاوازیــان هەیــە بــۆ دابەشــکردنی دەســەڵاتەکان لــە نێــوان حکومــەتی فیدراڵــی و هەرێمەکانـدا کـە هـەر وڵاتێـك بـە یەکێـك لـەم سێ ڕێگایانەی خـوارەوە دیــاری دەکرێــن[2]:

ڕێــگای یەکــەم: دیاریکــردنی پســپۆرییەکانی هەرێمــەکان بــە دیاریکــراوی (عــلی ســبیل الحــصر):

بەپێــی ئــەم ڕێگایــە دەســتووری فیدراڵــی دەســەڵاتەکانی هەرێــم و ویلایەتــەکان و ئــەو پارێزگایانــەی نەبەســتراون بــە هەرێمەکانــەوە دیــاری دەکات بــە دیاریکــراوی، هەمــوو ئــەو پســپۆری و دەســەڵاتانەی دیــاری نەکــراون تایبــەت دەبێــت بــە دەوڵەتــی فیدراڵــی، کــە واتــە پســپۆرییەکانی دەوڵەتــی فیدراڵــی پســپۆری گشــتین و پســپۆرییەکانی هەرێمــەکان پســپۆری ڕیزپــەڕ (اســتثنائی) و ســنووردارن. بەپێــی ئــەم ڕێگایــە دەســەڵاتەکانی حکومــەتی فیدراڵــی فــراوان دەبێــت و دەســەڵاتی هەرێمەکانیــش بەرتەســك و بــە دیاریکــراوی دەمێننــەوە، کــە واتــە ئــەو پسـپۆرییانەی لـە ئاینـدەدا دروسـت دەبـن تایبـەت دەبێـت بە دەسـەڵاتی

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە (٥٨٣٩) لە ٢٠١٩\١٠\١١ دا بڵاو بوویتەوە.
(٢) لقمان عمر حسین. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا(٤٥-٥١).

حکومـەتی فیدراڵـی. ئـەم ڕێگایـە لـە ڕووی پراکتیکیـەوە زۆر پەسـەند نییـە و زۆریـش کـەم پەیـڕەو دەکرێـت، چونکـە ئـەو وڵاتانـەی پەیـڕەوی ئـەم ڕێگایـە دەکـەن دەتوانـن بـە ئاسـانی دەسـەڵاتەکان بقۆزنـەوە و وڵاتەکەیـان لـە فیدراڵییـەوە بگـۆڕن بـۆ دەوڵەتـی مەرکـەزی، لـە لایەکـی دیکـەوە ئـەو بابـەت و پێشـهاتانەی لـە ئاینـدەدا دێنـە پێـش سـەر بـە پسـپۆری دەسـەڵاتی فیدراڵـی دەبـن، کـە واتـە بەپێـی بنەمـاکانی دەسـتوور ئەمـەش دەبێتـە هـۆی بەهێزکـردن و زیادبـوونی پسـپۆرییەکانی حکومـەتی فیدراڵـی لـە سـەر حسـابی پسـپۆری دەسـەڵاتی هەرێمـەکان. بـۆ نمونـە ئـەو وڵاتانـەی پەیـڕەوی ئـەم ڕێگایەیـان کـردووە وەك فەنزویـلا لـە دەسـتووری ١٩٥٣ و کەنـەدا لـە دەسـتووری ١٨٦٧.

ڕێـگای دووەم: دیاریکـردنی پسـپۆرییەکانی حکومـەتی فیدراڵـی بەدیاریکـراوی:

بەپێـی ئـەم ڕێگایـە دەسـتووری فیدراڵـی پسـپۆری و دەسـەڵاتەکانی حکومـەتی فیدراڵـی دیـاری دەکات بـە وردی و دیاریکـراوی. ئـەو کار و پسـپۆرییانەی دەسـتووری فیدراڵـی باسـیان لێـوە نەکـردوون، سـەر بـە پسـپۆرییەکانی دەسـەڵاتی هەرێمـەکان دەبێـت. کـە واتـە بەپێـی ئـەم ڕێگایـە پسـپۆرییەکانی هەرێمـەکان پسـپۆری گشـتی دەبـن و پسـپۆرییەکانی حکومـەتی فیدراڵـی دەبێتـە پسـپۆری ڕیزپەڕ(اسـتثنائی) واتـە بـە دیاریکـراوی دەمێنێتـەوە، لێـرەدا دەسـەڵاتی هەرێمـەکان فـراوان دەبـن و دەسـەڵاتی فیدراڵـی بەرتەسـك دەمێننـەوە. ئـەم ڕێگایـە ڕێگایەکی سـەرکەوتوویە و زۆربـەی وڵاتـانی فیدراڵـی پەیـڕەوی ئـەم ڕێگایـە دەکـەن، وەك ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا لـە دەیـەم هەموارکـردنی

دەستووری ساڵی ١٧٨٧ و لە مادەی ٣ی دەستووری سویسرای ٢٠٠٠ و لە مادەی ١٢٤ی دەستووری مەکسیکی ١٩١٧ و لە مادەی ١١٥ی دەستووری فیدراڵی عێراقی ٢٠٠٥. کەواتە ئەگەر سەیری ئەم مادەی دەستووری عێراق بکەین دەسەڵاتی زۆر فراوانی دایتە هەرێمەکان کە دەقەکەی بەم شێوەیە: (هەموو ئەو بابەتانەی لە دەستووری فیدراڵیدا باس نەکراون، دەبێتە پسپۆری دەسەڵاتی هەرێمەکان و ئەو پارێزگایانەی نەبەستراونەتەوە بە هەرێمەکان، سەبارەت ئەو دەسەڵاتانەی هاوبەش لە نێوان حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکاندا، دەبێت ئەولەویەت بۆ یاسای هەرێمەکان و ئەو پارێزگایانە بێت کە نەبەستراونەتەوە بە هەرێم، لەو کاتانەی ناکۆکی لە نێوانیاندا هەبێت).

گرنگی ئەم ڕێگایە لەوەدایە هەرێمەکان زووتر درك بە کێشە و گیروگرفتەکانی هاووڵاتیان دەکات، چونکە نزیکن و زووتر و ئاسانتریش چارەسەر دەکرێن و خەرجی و پابەندبوونەکانی حکومەتی فیدراڵی کەمتر دەبێت، بە تایبەتی ئەو کاروبارانەی تایبەتن بە نەتەوەکانەوە.

ڕێگای سێیەم: دیاریکردنی پسپۆرییەکانی حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان بە دیاریکراوی:

بەپێی ئەم ڕێگایە پێویستە دەستووری فیدراڵی بە شێوەیەکی دیاریکراو پسپۆرییەکانی حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان بە گشتی دیاری بکات. ئەم ڕێگایە ڕێگایەکی باش نییە و سوودی زۆریشی نییە، چونکە دەستووری فیدراڵی هەرچەند بە درێژی بنووسرێتەوە ناتوانێت باس لە هەموو وردەکاری و کاروبارەکان

بـكات. بـە تایبـەتی ئـەو بابەتانـەی لـە نـوێ لـە ئاینـدەدا ڕوو دەدەن کـە دەسـتوور باسـیان لێـوە نەکـردووە، ئایـا ئـەم کێشـانە تایبـەت بـە پسـپۆری حکومـەتی فیدراڵـی یـان هەرێمـەکان دەبێـت. بۆیـە لـەم حاڵەتـەدا یاسـادانەر بـەردەوام هەوڵی هەموارکـردنی دەسـتوور دەدات[1].

واتـە ئـەم ڕێگایـە لەبەرژەوەنـدی گشـتیدا نییـە، چونکـە ئـەو پێشـهاتانەی لـە نـوێ لـە هەرێمـەکان دروسـت دەبـن، کـە لـە بنەڕەتـدا پسـپۆری هەرێمەکانـن وەك بابەتـەکانی نەتەوەیـی و ئایینـی و...تاد دەبنە سـەر بـە پسـپۆری حکومـەتی فیدراڵـی[2]. دیاریکـردنی پسـپۆرییەکان بـە گشـتی لـە دەسـتووری فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا دەبێتـە هـۆی ئـەوەی دەسـتوور بـە درێـژی بچێتـە نـاو کاروبـاری پسـپۆرییەکان، ئەمـەش ناگونجێـت لەگـەڵ سروشـتی دەسـتوورەکان، چونکـە دەسـتوور تەنهـا بنەمـا گشـتییەکان دیـاری دەکات و ناچێتـە نـاو وردەکارییەکانـەوە، کەواتـە ئـەم شـێوازە لـە ڕووی کردەییـەوە کێشـەکان چارەسـەر نـاکات، بەڵکـو کێشـەکان زیاتـر دەکات، بۆیـە وڵاتـانی فیدراڵـی زۆر کەمـتر کار بـەم ڕێگایـە دەکـەن. هەروەهـا هەندێـك وڵاتیـش تێکەڵەیـەك لـەم سێ ڕێگایـە بەکاردێنـن، بـۆ نمونـە دەسـتووری هینـدی سـاڵی ١٩٥٠ پسـپۆرییە تایبەتـەکانی حکومـەتی فیدراڵـی دیـاری دەکات و پسـپۆرییە تایبەتـەکانی هەرێمەکانیـش دیـاری دەکات، هەروەهـا پسـپۆرییەکانی هاوبـەش لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان دیـاری دەکات، لـە هەمـان

(١) د. ازهـار هاشـم احمـد. تنظيـم العلاقـه بـين السـلطه المركزيـه و سـلطات الاقاليـم في النظـام الفـدرالي. الطبعـه الاولى. ٢٠١٤. القاهـره . لا ٧٣.

(٢) د. محسـن خليـل. القانـون الدسـتوري والنظـم السياسـيه. منشـأه المعـارف. الاسـكندريه. ص١١١.

کاتدا ئەو پسپۆرییانەی دەمێننەوە سەر بە دەسەڵاتی فیدراڵی دەبێت[1].

دەستووری هەندێك وڵات ئەم سێ ڕێگایە تێکەڵ بە یەکتر دەکەن وەك هیند و سودان و مالیزیا. بەڵام لە کۆتایدا دەڵێم ڕێگای دووەم کە پسپۆرییەکانی دەوڵەتی فیدراڵی دیاریکراو بێت و پسپۆرییەکانی هەرێمەکان گشتی بن لە پراکتیکدا کاریگەرتر و باشترە و دەستووری فیدراڵی عێراقیش پەیڕەوی ڕێگای دووەمی کردووە و هەرێمی کوردستانیش زۆر سوودمەند بووە.

(١) پاشکۆی حەوتەم لە لیستی ژمارە (١، ٢، ٣) ی دەستووری هیندی ساڵی ١٩٥٠.

١٢
جیاکەرەوەکانی دەوڵەتی فیدراڵی[١]

دەوڵەتــی فیدراڵــی یەکێکــە لــە ڕێکخســتنە تایبەتــەکانی بــواری یاسـای دەسـتووری، لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا دوو ڕەگـەزی سـەرەکی هـەن یەکەمیـان: ڕەگــەزی یەکگرتــن: کــە بنەمــای بەشــداریکردنی هەمــوو هەرێـم و ویلایەتـەکان لـە زۆر بـوارە جۆراوجۆرەکانـدا لەگـەڵ دەوڵەتـی فیدراڵـی هاوبەشـن، وەك بـوونی یـەك ڕەگەزنامـە و یـەك جـۆری دراو و زۆر بــواری دیکــەی ناوخۆیــی وەك دارایــی گشــتی و یــەك ســوپا و یـەك گـەل و یـەك خـاك و...تـاد. هەروەهـا لـە ڕووی سیاسـەتی دەرەوە تەنهــا حکومــەتی فیدراڵــی کەســایەتی یاســایی نێودەوڵەتــی هەیــە، هەرێمـەکان کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتییـان نییـە، هەروەهـا لـە ڕووی بەرپرسـیاریەتیش حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان یـەك بەرپرسـیاریەتی نێودەوڵەتییــان هەیــە، لــە ڕووی نێودەوڵەتییــەوە هەموویــان وەك یــەك وڵات ســەیریان دەکرێــت[٢]. بــۆ ئــەوەی جیــاوازی بدەینــە نێــوان ڕەگەزنامــە و هاووڵاتیبــوون لــە دەوڵەتــی فیدراڵیــدا تەنهــا یــەك ڕەگەزنامـەی یەکگرتـووی هەیـە، بـەڵام هاووڵاتیبـوون بەنـدە بـە ژمـارەی ئــەو هەرێمانــەی کــە دەوڵەتــی فیدراڵــی لــێ پێکهاتــووە[٣].

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە (٥٨٤٤) لە ٢٠١٩\١٠\١٨ دا بڵاو بوویتەوە.

(٢) د. ازهار هاشم احمد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا (٣٩- ٤٥).

(٣) د. خالـد قبـاني. اللامرکزیـە و مسـائلە تطبیقهـا في لبنـان. الطبعـە الاولی. منشـورات بحـر

دووەم: ڕەگــەزی ســەربەخۆیی ناوخۆی(الاســتقلال الذاتــی): کــە هەریـەك لـە هەرێـم و ویلایەتـەکان لـە ڕووی ناوخۆییـەوە سـەربەخۆیی تەواویـان هەیـە و هیـچ هەرێمێـك بـۆی نییـە دەسـت لـە کاروبـاری هەرێمەکانـی دیکـە وەردات. واتـە بـە گشـتی لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا دەسـەڵاتەکان دابـەش دەکرێـن بـۆ دوو جـۆرە دەسـەڵات، دەسـەڵاتەکانی حکومــەتی فیدراڵــی و دەســەڵاتی حکومــەتی هەرێمــەکان. کــە واتــە بنەمــای دابەشــکردنی دەســەڵاتەکان لــە نێــوان حکومــەتی فیدراڵــی و هەرێمەکانــدا بابەتێــکی بنەڕەتییــە کــە دەســتووری فیدراڵــی دیــاری دەکات. لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا بـە شـێوەیەکی فـراوان دەسـەڵاتی دایتـە حکومەتـە هەرێمییـەکان، سـەرەڕای ئـەوەی کـە هـەر هەرێمێـك خـاوەنی دەسـتووری خـۆی دەبێـت، لـە هەمـان کاتـدا هـەر هەرێمێـك پەیـڕەوی هەرســێ دەســەڵاتی ســەرەکی (یاســادانان و جێبەجێکــردن و دادوەری) دەکات، واتـە هەرسـێ دامەزراوەیـان لـە هـەر هەرێمێکـدا دەبێـت و بـە سـەربەخۆیی پەیـڕەوی پسـپۆرییەکانیان دەکـەن.

لـە ڕووی دابەشـکاری پسـپۆری و دەسـەڵاتەکان لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵــی هەرێمەکانــدا دابــەش دەکرێــن بــۆ ســێ جــۆرە دەســەڵات **یەکەمیـان:** هەندێـك دەسـەڵات تەنهـا تایبەتـن بـە هەرێمـەکان، هـەر هەرێمێـك ڕاسـتەوخۆ و بـە ئـازادی پەیـڕەو دەکات.

دووەم: هەندێــك دەســەڵات تەنهــا تایبەتــن بــە حکومــەتی فیدراڵــی، پێویسـتە حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان پابەنـد بەم دەسـەڵاتانە بێت. **سـێیەم:** هەندێـك دەسـەڵات هاوبەشـن لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی

المتوسط و عویدات. بیروت. پاریس. ١٩٨١. ص١٤١.

و حکومـەتی هەرێمـەکان، واتـە حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان بـە هاوبـەشی پەیـڕەوی ئـەم دەسـەڵاتانە دەکـەن.

لەبـەر ئـەوەی کوردسـتان هەرێمێـکی فیدراڵییـە لـە چوارچێـوەی وڵاتی عێراقـدا، پێویسـتە لـەکاتی نووسـینەوەی دەسـتووری کوردسـتان ڕەچـاوی هەمـوو ئـەم بنەمـا سـەرەکییانەی سیسـتەمی فیدراڵـی بکرێـت، چونکـە سیسـتەمی فیدراڵـی کۆڵەگەیەکـی گرنگـی ڕێکخسـتنی یاسـای دەسـتوورییە. بۆیـە دەتوانیـن جیاکـەرەوەکانی دەوڵەتـی فیدراڵـی لـەم خاڵانـەی خـوارەوەدا کـورت بکەینـەوە:

یەکەم: بوونی دەستوورێکی نووسراو:

دەسـتووری فیدراڵـی بنەمـا سـەرەکییەکانی سیسـتەمی فیدراڵـی و شـێوازی دەوڵـەت دیـاری دەکات و دەسـەڵاتەکان لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان دابـەش دەکات و هێڵـە گشـتییەکان دیـاری دەکات، هەروەهـا بـاس لـەو بنەمایانـە دەکات کـە تایبەتـن بـە شـێوازی وڵات و ڕێکخسـتنی دەسـەڵاتەکانی فیدراڵـی، لەگـەڵ ئـەو بنەمـا دەسـتوورییانەی تایبەتـن بـە مـاف و ئازادییـە گشـتییەکانەوە، هەروەهـا دەسـتووری فیدراڵـی هەندێـك جـار بـاس لـەو مەرجانـەش دەکات کـە پەیوەنـدی ڕاسـتەوخۆی بـە دەسـەڵاتەکانی یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری هەرێمەکانـەوە هەیـە، پێویسـتە هەمـوو هەرێمـەکان پێـوە پابەندبـن[1].

لەبـەر ئـەوەی بەپێـی دەسـتووری فیدراڵـی دەسـەڵاتەکان لـە نێـوان

---

(١) د. ازهار هاشم احمد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا (٤٦- ٤٧).

حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا دابـەش دەکرێـن بـۆ ئـەوەی لـە بـواری پراکتیکـدا بـە وردی ئـەم دەسـەڵاتانە جێبەجـێ بکرێـن و هیـچ گیروگرفتێـك ڕوو نـەدات، پێویسـتە هەریـەك لـە حکومـەتی فیدراڵـی و حکومـەتی هەرێمـەکان دەسـتووری نووسراویـان هەبێـت و نابێـت پەیـڕەوی دەسـتووری نەریتـی بکرێـت. بـە وتـەی زانـاکان بـۆ نمونـە (وێیـەر wheare) و (دایسـی) و زۆربـەی زانـاکانی بـواری یاسـای دەسـتووری دەڵێـن پێویسـتە دەسـتووری وڵاتی فیدراڵـی دەسـتووری نـووسراو بێـت. هەروەهـا زۆربـەی زانـاکانی بـواری یاسـای دەسـتووری عەرەبیـش لـەو بڕوایـەدان کـە بـوونی دەسـتووری نـووسراو زەرورەتێـکی لۆژیکییـە بـۆ وڵاتـە فیدراڵییـەکان[١].

دەتوانیـن ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا بە یەکـەم وڵاتی فیدراڵی دابنێیـن کـە لـە سـاڵی ١٧٨٧ بەپێـی دەسـتووری نـووسراو دامـەزراوە و لـە مـادەی پێنجـی ئـەم دەسـتوورەدا شـێوازی هەموارکـردنی دەسـتووری دیاریکـراوە[٢]، کـە بە ڕێوشـوێنی سـەخت نەبێت هەمـوار ناکرێت، چونکە دەسـتووری فیدراڵـی دەبێـت دەسـتووری بەسـتەڵەك بێـت، هەروەهـا لـە مادەی شـەشی ئەم دەسـتوورەدا هاتووە: دەسـتوور بەرزترین یاسـای وڵاتە و پێویسـتە دادوەرەکان لـە هەمـوو ویلایەتـەکان پێـوە پابەندبـن. بەپێـی

(١) لقمان عمر حسین . هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٢٠٤.

(٢) دەقـی مـادەی ٥ی دەسـتووری ئەمریـکای سـاڵی ١٧٨٧ بـەم شـێوەیە: (لـەو کاتـە کۆنگرێـس پێشـنیاری هەمـوار کـردنی دەسـتوور دەکات کاتـێ کـە دوو لەسـەر سـێی ئەندامـانی هـەردوو ئەنجومـەن ڕەزامەنـد بـن و بـە پێویسـت بزانـن، یـان لەسـەر داوای دوو لەسـەر سـێی دەسـتەکانی یاسـادانانی دوو لەسـەر سـێی هەمـوو ویلایەتـەکان بـۆ بەسـتنی کۆنگرەیـەك و بـۆ پێشـنیار کـردنی هەمـوار کردنـەکان....) دەکرێـت بـە یەکێـك لـەم دوو حاڵەتانـە هەمـوار بکرێـت.

بۆچـوونی وێیـەر دەسـتوور ڕێککەوتنێکـە لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا لـە سـەر دابەشـکردنی دەسـەڵاتەکان لەنـاو خۆیانـدا و هیچ یەکێـك لـەم دوو لایەنـە بـۆی نییـە تاکلایەنـە پاشـگەز ببێتەوە.

دووەم: بەستەڵەکی دەستوور:

لـە دەوڵەتـە فیدراڵییەکانـدا پێویسـتە دەسـتووری فیدراڵی بەسـتەڵەك بێت[1]، چونکە دەسـتوور پسـپۆرییەکانی حکومەتی فیدراڵی و حکومەتەکانی هەرێمـەکان دیـاری دەکات، بۆیـە ئەگـەر دەسـتووری فیدراڵـی نـەرم بێت و بـوار بـە دەسـەڵات بدرێـت بـە ئاسـانی دەسـتوور هەمـوار بکرێـت، مەترسی دەکەوێتە سـەر پسـپۆری و دەسەڵات و سـەربەخۆیی هەرێمەکان و ناجێگیـری سیاسـی لـە وڵاتـدا دروسـت دەبێـت، لـە هەمـان کاتـدا لـە وانەیـە ببێتـە هـۆی بچوکبوونـەوەی قـەوارەی حکومەتـە هەرێمییـەکان. بـۆ ڕێگریکـردن لەم مەترسـیانە و جێگیربوونی قەوارەی سیاسـی، پێویسـتە دەسـتووری فیدراڵـی و دەسـتووری هەرێمـەکان بەسـتەڵەك بێـت و بـە ڕێوشـوێنی سـەخت نەبێـت هەمـوار نەکرێـت. چونکـە هـەر لایەنێـك لـەم دوو لایەنانـە تاکڕەوی ئەنجـام بـدات دەبێتـە هـۆی کەمکردنـەوەی دەسـەڵاتی لایەنـی دیکـە.

هەمیشـە دەسـتووری وڵاتـانی فیدراڵـی دەسـتووری بەسـتەڵەکن بـۆ هەموارکردنی بە ڕێوشـوێنی سـەختدا تێدەپەڕێت، چونکە بەو ڕێوشـوێنانە هەمـوار ناکرێـن کـە یاسـا ئاسـاییەکان پـێ دەردەکرێـن و دەبێـت لـەم قۆناغانـەدا تێپـەڕ بێت، وەك: قۆناغی پێشـنیارکردنی هەموارکردن و قۆناغی

---

(١) د. محمـد عبـد المعـز نـصر. في النظريـات والنظـم السياسـيه. دار النهجـه العربيـه للطباعــه والنــشر. بــيروت. ١٩٧٣. ص٤٧٦.

تاوتوێکـردنی بابەتـەکانی هەموارکـردن و قۆناغـی کۆتایـی بڕیاردان لە سـەر هەموارکـردنی دەسـتوور[١].

ویلایەتــە یەکگرتــووەکانی ئەمریــکا ئــەم بنەمایــە بــە وردی لــە پراکتیکـدا بەرجەسـتەی کـردووە، بـۆ نموونـە بـۆ پێشـنیارکردنی هەموارکردنی دەسـتووری فیدراڵـی دەبێـت ڕەزامەنـدی زۆرینـەی دوو لـە سـەر سێی هــەردوو ئەنجومــەنی کۆنگرێســی لــە ســەر بێــت یانیــش دەبێــت لــە ســەر داوای دەســتەکانی یاســادانانی دوو لــە ســەر ســێی هەرێمــەکان بێـت و کۆنگرێـس بـە هـۆی کۆنگرەیەکـەوە داواکاریەکـە بخاتـەڕوو[٢]. لــە کۆتاییــدا هــەر هەموارکردنێــك لــە دەســتووردا ئەنجــام بدرێــت ئــەم هەموارکردنــە ناچێتــە واری جێبەجێکردنــەوە تــا ڕەزامەنــدی ســێ چـارەکی دەسـتەکانی یاسـادانانی هەرێمـەکانی لـە سـەر نەبێـت. هەروەهـا لـە دەسـتووری هەرێمەکانـدا هاتـووە نابێـت هیـچ هەموارکردنێـك لـە دەسـتووری هەرێمەکانـدا بکرێـت تـا ڕەزامەنـدی یاسـادانانی هەرێـم و کۆنگرێـسی لـە سـەر نەبێـت.

سـێیەم: دابەشـبوونی دەسـەڵاتەکان لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و حکومـەتی هەرێمەکانـدا:

شـێواز و جیاکـەرەوەکانی سیسـەمی فیدراڵی لە دەقـەکانی بەڵگەنامەی دەسـتووردا دیـاری دەکرێـت، کە بەپێی ئـەم بەڵگەنامـە دەوڵەتی فیدراڵی

---

(١) د. محسـن خليـل. النظـم السياسـيه والقانـون الدسـتوري. الجـزء الثـاني. الطبعـه الثانيـه. دار النهجـه العربيـه . ١٩٦٦-١٩٦٧. ص٨٦.

(٢) رونالـد. ل. واتـس. الانظمـه الفدراليـه. ترجمـه غـالي برهومـه و مهـا برهومـه و مهـا بسـطامي. طبعـه خاصـه. منتـدى الاتحـادات الفدراليـه. اوتـاوا. كنـدا. ٢٠٠٦. ص٩.

دامـەزراوە و پسـپۆڕی و دەسـەڵاتەکانی حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان دیـاری کـراون، هـەر ئـەم جیاکەرەوانەیـە دەوڵەتـی فیدراڵـی لـە دەوڵەتی مەرکـەزی جیـا دەکاتـەوە. چونکـە لـە دەوڵەتـی مەرکەزیـدا پسـپۆڕی و دەسـەڵاتەکانی هەرێـم (لامەرکـەزی ئیـداری) لە دەسـتووردا دیـار ناکرێن، بەڵکـو لـە یاسـا ئاسـاییەکاندا دیـاری دەکرێـن[١]. شـێوازی پێکهاتـە و دەسـەڵاتەکانی دەوڵەتـی فیدراڵی لـە وڵاتێکەوە بو وڵاتێکـی دیکە جیاوازە، ئەمـەش دەگەڕێتـەوە بـۆ بـارودۆخ و هـۆکاری کۆمەڵایـەتی و سیاسـی و کردەیـی، چونکـە هـەر وڵاتێـکی فیدراڵـی پێشـینەیەکی سیاسـی تایبـەت بە خـۆی هەیـە. هەروەها بنەماکانی دابەشـکردنی پسـپۆرییەکانی یاسـادانان لە نێـوان حکومەتی فیدراڵـی و هەرێمەکاندا بەپێی دەسـتوور دەگەڕێتەوە بۆ پێـوەری جیـاوازی لـە نێـوان بەرژەوەندییـە نەتەوەییـەکان و بەرژەوەنـدی ناوخۆیی[٢].

بـۆ نمونـە ئـەو وڵاتانەی بە ئـارەزووی خۆیان یەك دەگـرن و دەوڵەتێکی فیدراڵـی پێـك دێنن بـە زۆری هەوڵـدەدەن کەمترین دەسـەڵاتەکانی خۆیان لـە دەسـت بدەن، بـۆ ئـەوەی زۆرتریـن دەسـەڵاتیان هەبێت لـە دەوڵەتی فیدراڵیـدا. بـەڵام ئـەو دەوڵەتانـەی هەڵدەوەشـێنەوە بۆ چەنـد هەرێمێکی جیـاواز و دەوڵەتێـکی فیدراڵـی پێـك دێنـن، حکومـەتی فیدراڵـی هـەوڵ دەدات زۆرتریـن دەسـەڵات لـە لای خـۆی بهێڵێتەوە و کەمترین دەسـەڵات بدرێتـە هەرێمـەکان[٣]. دەسـتووری فیدراڵـی عێراقیـش پەیـڕەوی ڕێـگای

(١) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٤٢.

(٢) د. ازهار هاشم احمد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٦٩.

(٣) د. محمـد کامـل لیله.النظـم السیاسـیه الدولـه والحکومـات. القاهـره. ١٩٦٧-١٩٦٨. ص١٣١.

دووەمـی کـردووە، بـەڵام هەرێمـی کوردسـتانیش لـە دەسـتووری عێراقـدا زۆر سـوودمەند بـووە و دەسـەڵاتی زۆری بەرکەوتـووە، چونکـە لـەکاتی نووسـینەوەی دەسـتووری فیدراڵـی پێگـەی کـورد لـە بەغـدا بەهێـز بوو.

چـوارەم: دووانەیـی دەسـەڵاتی یاسـادانان لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا:

دووانـەی دەسـەڵاتی یاسـادانان بریتییـە لـەوەی کـە دەسـەڵاتی یاسـادانان لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا لـە دوو ئەنجومـەن پێکدێـت، یەکەمیـان لـە نوێنـەری ویلایەتـەکان پێکدێـت، کـە پێـی دەڵێـن ئەنجومـەنی بـاڵا یاخـود ئەنجومـەنی پیـران یـان هەرێمـەکان کـە هـەر وڵاتێـك ناوێـکی لـێ دەنێـت. ئـەوی دیکـەش پێکدێـت لـەو نوێنەرانـەی کـە لـە لایـەن هاووڵاتییـانی دەوڵەتـی فیدراڵـی بـە هەرێمەکانـەوە ڕاستەوخۆ هەڵدەبژێردرێـن، کـە پێـی دەڵێـن ئەنجومـەنی دووەم (مجلس الادنی) یـان ئەنجومـەنی نوێنـەران یـان ئەنجومـەنی گـەل و...تـاد. بـوونی دوو ئەنجومـەنی یاسـادانان لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا سـوودی زۆری هەیـە و بریتییـە لـە باشـترین گەرەنتـی لـە پرۆسـەی دیموکـراتی لـە وڵاتـدا بـە تایبـەتی لـە پاراسـتنی مـاف و ئازادییـەکان. نموونـەی ئـەو وڵاتانـەی دەسـەڵاتی یاسـادانانیان لـە دوو ئەنجومـەن پێکدێـن وەك: بەریتانیـا، فەڕەنسـا، نەمسـا، سـوێد و زۆر وڵاتـی دیکـەش.

لـە مـادەی ٤٨ی دەسـتووری عێراقـدا هاتـووە کـە دەسـەڵاتی یاسـادانان لـە دوو ئەنجومـەن پێکدێـت، ئەنجومـەنی نوێنـەران و ئەنجومـەنی هەرێمـەکان، بـەڵام تـا ئێسـتا ئەنجومـەنی هەرێمـەکان لـە عێـراق دانەمـەزراوە و تەنهـا ئەنجومـەنی نوێنـەران هەیـە. هەروەهـا

لـە مـادەی ٦٥ی دەسـتووردا شـێواز و چۆنیـەتی دامەزرانـدنی ئەنجومـەنی فیدراڵـی دیـاری کـردووە، بـەڵام لـە مـادەی ١٣٧دا دامەزرانـدنی ئـەم ئەنجومەنـەی دواخسـتووە بـۆ خـولی دووەمـی ئەنجومـەنی نوێنـەران، بـەڵام بـە داخـەوە تـا ئێسـتا دانەمـەزراوە، چونکـە بـە بـوونی ئـەم ئەنجومەنـە بەشـداریکردنی هەرێـم لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا بەهێزتـر دەبێـت، بـە تایبـەتی لـە بـواری بڕیاردانـدا.

هەندێـك وڵاتی فیدراڵـی هـەن دەسـەڵاتی یاسـادانانیان تەنهـا لـە یـەك ئەنجومـەن پێکدێـت وەك پاکسـتان و کامیـرۆن، بـەڵام لـە زۆربـەی هـەرە زۆری وڵاتـە فیدراڵییـەکان بـە تایبـەتی ئـەو وڵاتانـەی زۆر دیموکراتیـن دەسـەڵاتی یاسـادانانیان لـە دوو ئەنجومـەن پێکدێـت، بـۆ نمونـە ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا و وڵاتـە ئەوروپییـەکان.

لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا حکومـەتی فیدراڵـی و حکومـەتی هەرێمـەکان لـە بـواری یاسـادانانـدا بـە شـێوەیەکی یەکسـان سـەربەخۆن، هەرچەنـد حکومـەتی هەرێمـەکان لـە ڕووی ناوخۆییـەوە سـەربەخۆتر بـن لـە حکومـەتی فیدراڵـی ئـەوا ڕوویـەکی گەورەتـری سروشـتی سیسـتەمی سیاسـی فیدراڵـی پیشـان دەدات[1]. بـەڵام لـە ڕووی کردەییـەوە بـۆ ئەوەی هـەردوو حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان لـە سیسـتەمی فیدراڵیـدا دەسـتوەردان لـە کاروبـارەکانی یەکـتر وەرنـەدەن، هەمیشـە دەسـتووری فیدراڵـی ژمارەیـەك دەسـەڵاتی یاسـادانانی هاوبـەش لـە نێـوان ئـەم دوو لایەنـەدا دیـاری دەکات. بـۆ نمونـە وەك دەسـتووری هینـدی سـاڵی ١٩٥٠ کـە بـە سـێ جـۆر دەسـەڵات دیـاری کـراون: دەسـەڵاتەکانی حکومـەتی

(١) د. ازهار هاشم احمد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا(٧٣-٧٤).

فیدراڵــی و دەســەڵاتەکانی حکومــەتی هەرێمــەکان و دەســەڵاتەکانی هاوبــەش لــە نێــوان حکومــەتی فیدراڵــی و هەرێمەکانــدا.

پێنجەم: بوونی دادگایەکی دەستووری (دادگای فیدراڵی):

ئاشــکرایە کــە لــە دەســتووری فیدراڵیــدا دەســەڵاتەکان لــە نێــوان حکومــەتی فیدراڵــی و حکومــەتی هەرێمەکانــدا دابــەش دەکرێــن، نابێــت هیــچ یەکێــك لــەم دوو لایەنــە دەســت لــە کاروبــاری پســپۆری لایەنــی دیکــە وەردات یــان دەســەڵاتی لایەنــی دیکــە بــەکار بێنێــت، هــەر کاتێــك ئــەم کارە کــرا ئــەوا کێشــە لــە نێــوان ئــەم دوو لایەنــەدا دروســت دەبێــت. بۆیــە بــۆ ڕاڤەکــردنی دەقــە دەســتوورییەکان و یەکلاییکردنــەوەی ئــەو کێشــانەی لــە نێــوان حکومــەتی فیدراڵــی و هەرێمەکانــدا دروســت دەبێــت پێویســتی بــە دامەزرانــدنی دەزگایــەکی دەســتووری بێلایــەن هەیــە ئەویــش بریتییــە لــە دامەزرانــدنی دادگای دەستووری، کــە ئەرکەکــەی بریتییــە لــە ڕاڤەکــردنی دەقــەکانی دەســتوور و یەکلاکردنــەوەی ئــەو کێشــانەی لــە نێــوان حکومــەتی فیدراڵــی و هەرێمەکانــدا یــان لــە نێــوان هەرێــم و هەرێمێکــی دیکــەدا دروســت دەبێــت. زۆربــەی وڵاتــانی فیدراڵــی پێکهاتــە و شــێوازی دامەزرانــدنی ئــەم دادگایــە لــە دەســتووری فیدراڵیــدا بــاس دەکات ئەمــەش دەگەڕێتــەوە بــۆ گەورەیــی ئاســتی دەســەڵاتی ئــەم دادگایــە، بــۆ نمونــە لــە دەســتووری میرنشــینە یەکگرتــووەکانی عەرەبــی لــە مــادەی ١٦دا بــاس دەکات دەســتووری ئەڵمانیــا بەشــی حەوتەمــی بــۆ ئــەم دادگایــە تەرخــان کــردووە[1]، لــە دەســتووری عێراقــی ســاڵی ٢٠٠٥دا لــە مــادەی

(١) گۆران ئازاد حەمە گەمحان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٦٨.

٩٢دا بـاس لـە پێکهاتـەی ئـەم دادگایـە دەکات و لەمـادەی ٩٣دا بـاس لـە پسـپۆرییەکانی ئـەم دادگایـە دەکات.

کـە واتـە بـۆ پاراسـتنی دەسـەڵاتی هـەر حکومەتێـك پێویسـتە حکومـەت بەپێـی دەسـتوور تەنهـا لـە سـنووری دەسـەڵاتی خۆیـدا کار بـکات، تـا هیـچ لایەنێـك دەسـت نەخاتـە نـاو کاروبـارەکانی ئـەوی دیکـەدا. لـە وڵاتـە دیموکراتیەکانـدا هیـچ شـتێك لـە دەسـەڵاتی دادوەری بەهێزتـر نییـە، بۆیـە دەسـتوور بەبـێ بـوونی هـاوکاری و پشـتیوانی دادگای فیدراڵـی تەنهـا نامەیـەکی مـردووە.

هـەر وڵاتێـك ناوێـك لـە دادگای دەسـتووری دەنێـت، بـۆ نموونـە لـە هەندێـك وڵات پێـی دەڵێـن دادگای بـاڵا وەك ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا (Supreme Court)، لـە کەنـەدا و ئوسـترالیا و یەکێتـی سـۆڤیەتیش (High Court)، لـە هەندێـك وڵاتیـش پێـی دەڵێـن دادگای دەسـتووری یـان دادگای فیدراڵـی (Federal Tribunal)، وەك سویسـرا و ئەڵمانیـا. لـە دەسـتووری عێراقـدا پێـی دەڵێـن دادگای یەکگرتـووی بـاڵا (المحکمـە الاتحادیـە العلیـا)، زۆر جاریـش پێـی دەڵێـن دادگای فیدراڵـی.

لەبـەر گرنگـی ئـەم بابەتـە بـاسی پسـپۆرییەکانی دادگای بـاڵای فیدراڵـی عێـراق دەکەیـن: کـە لـە مـادەی ٩٣ی دەسـتووردا پسـپۆرییەکانی ئـەم دادگایـە بـەم شـێوەیە دیـاری کـردووە:

- چاودێریکردنی دەستووریبوونی یاسا و ڕێنماییە بەرکارەکان.
- ڕاڤەکردنی دەقەکانی دەستوور.

یەکلایکردنـەوەی ئـەو کێشـانەی کـە لـە جێبەجێکـردنی یاسـاکانی

فیدراڵی و بڕیار و ڕێنمایی و ئەو کردارانەی لە دەسەڵاتی فیدراڵیدا دەردەچن دروست دەبن. یاسا ماف بە ئەنجومەنی وەزیران و ئەوانەی پەیوەندییان پێوە هەیە لە تاك و ئەوانیتر کە ڕاستەخۆ تانە لەبەرامبەر ئەم دادگایە بەرز بکەنەوە.

یەکلایکردنەوەی ئەو کێشانەی لە نێوان حکومەتی فیدراڵی هەرێمەکان و پارێزگاکان و شارەوانییەکان و کارگێڕی ناوخۆیدا ڕوودەدەن.

یەکلایکردنەوەی ئەو کێشانەی لە نێوان حکومەتەکانی هەرێمەکان یان پارێزگاکاندا ڕوودەدەن.

یەکلایکردنەوەی ئەو تومەتانەی دەدرێنە پاڵ سەرۆك کۆمار و سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران و وەزیرەکان، ئەمە بە یاسا ڕێکدەخرێت.

پەسەندکردنی ئەنجامی کۆتایی هەڵبژاردنە گشتییەکان بۆ ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران.

أ- یەکلایکردنەوەی ئەو کێشانەی لەبەر بەریەککەوتنی پسپۆرییەکاندا ڕوودەدات لە نێوان دادگەری کارگێڕی (القضاء الاداری) و دەستەکانی دادوەری هەرێمەکان و پارێزگاکانی نەبەستراو بە هەرێمەوە.

ب- یەکلایکردنەوەی ئەو کێشانەی لەبەر بەریەککەوتنی ئەو پسپۆرییانەی لە نێوان دەستەی دادگەری هەرێمەکان یان پارێزگاکانی نەبەستراو بە هەرێمەوە دروست دەبن.

شەشەم: ڕەگەزی یەکگرتن لە دەوڵەتی فیدراڵیدا

بەپێـی ڕێکخسـتنی یاسـایی و سـیاسی یەکگرتـن یەکێکـە لـە بنەما هەرەگرنگـەکانی وڵاتی فیدراڵـی، بـۆ نمونـە یەکێتـی گـەل، یەکێتـی سـوپا، یەکێتـی هەرێمـەکان، یەکێتـی ڕەگەزنامـە و یەکێتـی دراو و ...تـاد. کـە دەسـتوور شـێوازی پەیوەنـدی نێـوان پسـپۆرییەکانی حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان دیـاری دەکات[1].

دەوڵەتـی فیدراڵـی لـە ڕووی نێودەوڵەتییـەوە خـۆی وەك یـەك وڵات پیشـان دەدات و یـەك کەسـایەتی یاسـایی نێودەوڵەتـی هەیـە تەنانـەت لە ڕووی بەرپرسیاریەتیشـەوە یـەك بەرپرسـیاریەتی نێودەوڵەتـی هەیـە، بـۆ نمونـە هـەر هەرێمێـك کارێـکی نایاسـایی لـە بـواری نێودەوڵەتیـدا ئەنجـام بـدات، بەرپرسـیاریەتی نێودەوڵەتـی دەکەوێتـە سـەر دەوڵەتـی فیدراڵـی، نــەك ئــەو هەرێمــەی کارە نایاســایەکەی ئەنجامــداوە. هەروەهــا لــە ڕووی یەکگرتنـەوە لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا هەمـوو هەرێمـە ئەندامـەکانی دەوڵەتــی فیدراڵــی یەکگرتــوون و یــەك ڕەگــەزی یەکگرتنیــان هەیــە، بـۆ نمونـە خـاکی هەمـوو هەرێمـەکان لـە چوارچێـوەی یـەك سـنووردا کۆدەکرێتــەوە ئەویــش ســنووری وڵاتی فیدراڵییــە. هاونیشــتیمانییەکانی هەمـوو هەرێمـەکان بـە جیـاوازی ئاییـن و نەتـەوە و ڕەگەزەکانـەوە لـە چوارچێـوەی یـەك گەلـدا کۆدەکرێتـەوە ئەویـش گـەلی وڵاتی فیدراڵییـە.

لـە دەوڵەتـی فیدراڵیدا هەندێك دەسـەڵات تەنها تایبەتن بە دەسـەڵاتی حکومـەتی فیدراڵـی لـە هەمـان کاتـدا پێویسـتە هەرێمەکانیـش پێـوە

(١) محمـد هماونـد. الفدراليـه والحكـم الـزاتي واللامركزيـه الاداريـه الاقليميـه. دراسـه نظريـه مقارنـه. الطبعـه الثانيـه. مؤسسـه الموكريـاني للطباعـه والنـشر كوردسـتان. اربيـل. ٢٠٠١. ص١٨٩.

پابەندبـن، وەك: وەزارەتی دەرەوە لـە ڕێکخسـتنی پەیوەندییـەکان لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا و دارِشـتن و ئاراسـتەکردنی سیاسـەتی دەرەوە و کردنەوەی بالیۆزخانـە و کۆنسـۆلخانە و دانـانی بالیـۆز و هەمـوو نوێنەرایەتییـەکان لە لایـەن حکومـەتی فیدراڵیەوە ئەنجـام دەدرێت و لە هەمان کاتدا پێویسـتە هەرێمەکانیـش پێـوە پابەندبـن. هەروەها وەزارەتی دارایـی و بەرگریش بە هەمـان شـێوە تایبەتـن بـە پسـپۆرییەکانی حکومـەتی فیدراڵـی. لـە هەمـان کاتـدا هەمـوو هەرێمـەکان پەیـڕەوی سیاسـەتی یـەك جـۆری دراو و یـەك جـۆری ڕەگەزنامـە و پاسـەپۆرت دەکـەن[1]. هەروەها پێشـتریش ئاماژەمان بـەوە کـرد کـە لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا جیـاوازی لـە نێـوان ڕەگەزنامـە و هاووڵاتیبـون لەوەدایـە، هاووڵاتییـانی هەمـوو هەرێمـەکان یـەك جـۆر ڕەگەزنامەیـان هەیـە، بـەڵام سـەبارەت بـە هاووڵاتیبـون، هاونیشـتیمانی هـەر هەرێمێـك هاووڵاتـی هەرێمـی خۆیـەتی[2]، لـە ڕووی سـەربەخۆیی ناوخۆییـەوە سـەربەخۆی تـەواوی هەیـە.

دەسـتووری فیدراڵـی و دەسـەڵاتە سـەرەکییەکانی وەك دەسـەڵاتی (یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری) لـە سـەرەوەی دەسـتوور و دەسـەڵاتەکانی هەمـوو هەرێمەکاندایـە، هـەروەك پێشـتریش ئاماژەمـان پێکـرد نابێـت دەسـتووری هەرێمـەکان پێچەوانـەی بنەماکانی دەسـتووری فیدراڵـی بێت یان دەسـەڵاتی یاسـادانانی هەرێمەکان پێچەوانـەی بنەماکانی دەسـتووری فیدراڵـی یاسـا دەربـکات.

(١) د. كطـران زغـير نعمـه. النظريـه العامـه في القانـون الدسـتوري و النظـام الدسـتوري في العـراق. مكتبـه العاتـك لصناعـه الكتـب. القاهـره. ص١٠٣.

(٢) د. خالد القباني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٣٣.

حەوتـەم: نەبـوونی توانـای هەرێمـەکان لـە پوچەڵکردنـەوەی یاسـاکانی دەوڵەتـی فیدراڵـی و جیابوونـەوە:

هەندێـك زانـای بـواری یاسـای دەسـتووری وەك (جـۆن کالهـون) دەڵێـن هەرێمـەکان لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا دەتوانـن یاسـاکانی فیدراڵـی ڕەت بکەنـەوە، ئـەوان ڕوویـە یاساییەکەی دەگەڕێننـەوە بـۆ سـەروەری، چونکـە ئـەوان پێیـان وایـە سـەروەری خاسـیەت یاخـود سـیفەتێکی زەرورییـە بـۆ دەوڵـەت کـە ناکرێـت وڵات دەسـتبەرداری بێـت. بـەڵام ئـەم ڕایـە سـەرکەوتوو نەبـوو، چونکـە ناکرێـت سـەروەری لـە نێـوان دەوڵەتـی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا دابـەش بکرێـت، هەرچەنـدە ئـەوان پێیـان وایـە دەبێـت سـەروەری بـۆ هەرێمـەکان بێـت، چونکـە بەپێـی ڕێککەوتننامـەی دەسـتووری هەرێمـەکان بەشـێکن لـە پێکهاتـەی دەوڵەتـی فیدراڵـی، واتـە دەوڵەتـی فیدراڵـی لـە هەرێمـەکان و ناوەنـد پێکدێـت.

سـەرەتا پرسـیارێکی سـەرەکی بۆمـان دروسـت دەبێـت، ئایـا هـەر هەرێمێـك لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا دەتوانێـت بڕیـارەکانی حکومـەتی فیدراڵـی پوچـەڵ بکاتـەوە (Nullification) یاخـود تـاك لایەنـە داوای جیابوونـەوە بـکات (Secession). ئـەم پرسـیارە زانـاکانی بـواری یاسـای دەسـتوورییان دابـەش کـردووە بـو دوو بۆچـوونی جیـاواز، هەندێکیـان پێیـان وایـە دەکرێـت هەرێمـەکان یاسـاکانی فیدراڵـی پوچـەڵ بکەنـەوە وەك (ئەنـبری کالهـون)، چونکـە ئـەو پێـی وابـوو حکومـەتی فیدراڵـی وەکیـلی هەرێمەکانـە، واتـە حکومـەتی هەرێمـەکان دەتوانـن هـەر یاسـایەك ڕەت بکەنـەوە کـە لـە لایـەن وەکیلەکەیانـەوە دەردەچێـت و

خۆیـان ڕەزامەنـد نیـن لەسـەری، خـاوەنی ئـەم ڕایـە پشـت بـەم بەڵگانەی خـوارەوە دەبەسـتێت[1]:

- یەکگرتــن واتــە (اتحــاد فیدرالــی) بریتییــە لــە ڕێککەوتــن لــە نێــوان دوو لایــەنی دەوڵەتــی یەکســان.
- حکومــەتی فیدراڵــی بــە هــۆی حکومەتــە هەرێمییەکانــەوە دروســت بــووە کــە وەکالەتیــان دەکات لــە جێبەجێکــردنی ئــەو ڕێککەوتنــەی کــە لــە دەســتووری فیدراڵیــدا هاتــووە.
- هــەر کاتــێ کاری وەکیــل لــە وەکالەتەکــەی دەرچــوو، ئــەم کارە پوچەڵـە و هیـچ بەهایـەکی یاسایی نییـە.
- هــەر حکومەتێــک بــۆی هەیــە بڕیــاری خــۆی بــدات کاتــێ کــە هــەر کارێــك لــە پســپۆری فیدراڵــی دەرچێــت.

لــە ڕووی پراکتیکیــەوە دروســتبوونی کێشــە لــە نێــوان ویلایــەتی کارۆلێنـای باشـوور لەگـەڵ ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا لـە سـاڵی ١٨٣٢ ئــەم هەرێمــە ویســتی هەندێــك لــە یاســاکانی فیدراڵــی پوچــەڵ بکاتــەوە، دواتریــش ئــەم ویلایەتــە لــە ســاڵی ١٨٦١ لــە ســەر کێشــەی کویلــەکان ویســتیان بــە یەکجــارەکی لــە ئەمریــکا جیــا ببێتــەوە، بــەڵام لــە دوای ڕوودانی شــەڕێکی چــوار ســاڵە لــە نێــوان ئــەم دوو لایەنــەدا، لــە ئەنجامــدا حکومــەتی فیدراڵــی تــوانی بــە هێــز شکســت بــە پــرۆژەی جیابوونــەوەی ئــەم ویلایەتــە بێنێــت، کــە ئــەم شــەڕە تــا ســاڵی ١٩٦٥ بـەردەوام بـوو[2]، لـە لایەکـی دیکـەوە لـە سـاڵی ١٨٦٨ دادگای بـاڵا بەپێی

(١) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٥٤.

(٢) د. شـافعي محمـد بشـير. القانـون الدسـتوری والنظـم السياسـيه السـودانيه. المبـاديء الدسـتوريه العامـه الدولـه واشـكالها. ص١٧٩.

دەستوور بڕیاری یەکلاکەرەوەیدا و لە بڕیارەکەدا هاتووە دەڵێت: (دەوڵەتی فیدراڵی دابەش ناکرێت کە پێکدێت لە ویلایەتەکان و توانای دابەشبوونیان نییە). بەپێی دەستووری ئەمریکا تاکە ڕێگای جیابوونەوەی ویلایەتەکان لە دەوڵەتی فیدراڵی پێویستە دەستوور هەموار بکرێت، بەڵام بۆ جیابوونەوەی هەر هەرێمێك پێویستە ڕەزامەندی ئەم هەرێمەی لەگەڵدا بێت، چونکە بڕیاری کۆتایی ئەنجومەنی پیران دەدات.

هەروەها ویلایەتێکی ئوسترالیای ڕۆژئاوا لەساڵی ١٩٣٤ داوایان لە پەرلەمانی بەریتانیا کرد کە یاسایەك دەربکات تێدا بڕیار بدات لە کۆمۆنوێلسی ئوستراليا جیا ببنەوە، بەڵام ئەم داواکارییە سەرکەوتوو نەبوو، چونکە لێژنەی تایبەت بە ئەنجومەنی لۆردەکان و ئەنجومەنی گشتی بەریتانیا بڕیاریاندا بەپێی ڕێککەوتنی دەستووری پەرلەمان مافی ئەوەمان نییە بڕیار لەسەر کێشەیەکی لەم شێوەیە بدەین[١].

لە دەستووری یەکێتی سۆڤیەتدا بڕیار لەسەر ئەم بنەمایە دراوە، بەڵام ئەم وڵاتە ئامادە نەبوو چیچانی لێ جیا ببێتەوە، بەڵکو بە هۆی هێزی چەکداری دەستێوەردانی کرد و لە دوای شەڕێکی خوێناوی چەند ساڵە و خەسارەتێکی زۆری گیانی و مادی توانی شکست بە داواکارییەکەیان بێنێت و تا کۆتایش ڕوسیا هەر لە سەر هەڵوێستی خۆی بەردەوام بوو.

زانای بەناوبانگ (وێیەر) لەو بڕوایەدا بوو کە پوچەڵکردنەوەی

(١) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٥٦.

(Nullification) یاساکانی حکومەتی فیدراڵی لە لایەن هەرێمەکانەوە لە بنەمای فیدراڵیدا لەگەڵ بنەمای سەروەری ناگونجێت، بەڵام جیابوونەوە (Secession) لە بنەمای دەوڵەتی فیدراڵیدایە کە دەڵێت: (بوونی جیابوونەوە بە بڕیاری یەکلایەنە، یان دەرکردن بە بڕیاری یەکلایەنە گونجاوە لە حکومەتی فیدراڵیدا، چونکە ئەو لەو بڕوایەدا بوو باری پێشوو گونجاو نییە لەگەڵ حکومەتی نوێی فیدراڵی).

پێویست بوو لە دەستووری فیدراڵی عێراقدا ئەم مافە بە هەرێمەکان بدات کە هەرێم مافی جیابوونەوەی هەبێت بە تایبەتی لەو کاتەی لە لایەن حکومەتی فیدراڵییەوە پێشێلی دەستوور دەکرێت. هەر لەسەر ئەم بابەتە لە هیچ مادەیەکی دەستووری فیدراڵی عێراقدا باسی سەربەخۆیی کوردستان و جیابوونەوەی هەرێمەکان نەکراوە، هەروەها لە هیچ شوێنێکی ئەم دەستوورەدا قەدەغەی نەکردووە کە هەرێمێك یان پێکهاتەیەك لە پێکهاتەکانی عێراق سەربەخۆ بێت یان لە عێراق جیابێتەوە. کە واتە لە مادەی ١١٥ی دەستووری فیدراڵی عێراق دەڵێت: (هەموو ئەو بابەتانەی لە دەستووری فیدراڵیدا باس نەکراون، دەبێتە پسپۆری هەرێمەکان و ئەو پارێزگایانەی نەبەستراون بە هەرێمەکانەوە). هەروەها لە هەمان مادەدا دەڵێت: (ئەو دەسەڵاتانەی هاوبەشن لە نێوان حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکان، لەکاتی ناکۆکیدا، ئەولەویەت بۆ هەرێمەکان و ئەو پارێزگایانە دەبێت کە نەبەستراون بە هەرێمەکانەوە). چونکە هەروەك پێشتریش باسمان کرد ئەو ڕێگایەی ئەم دەستوورەی پێ نووسراوە، دەسەڵاتی زیاتر دەداتە هەرێمەکان، واتە دەسەڵاتی

هەرێمـەکان فـراوان و دەسـەڵاتەکانی فیدراڵـی دیاریکـراو دەبـن. کـە واتە بەپێـی بنەمـاکانی دەسـتوور هەمـوو ئەمانـە ڕێخوشـکەرن بـۆ کـورد، تـا بتوانێـت لـە کاتی نووسـینەوەی دەسـتووری هەرێمـی کوردسـتان مـاف بە هەرێـم بـدات بەپێـی یاسـا و دەسـتوور داوای سـەربەخۆی و جیابوونـەوە بـدات، یاخـود مافـی ئـەوەی هەبێـت بـە هـەر شـێوەیەك بێـت بتوانێـت مافـی چارەنووسـی خـۆی دیـاری بـکات.

ئـەوەی شـایانی ئاماژەپێکردنـە لـە مـادەی ٧ی پـرۆژەی دەسـتووری هەرێمـی کوردسـتاندا کـە لـە سـاڵی ٢٠٠٩ پێشـکەش بـە پەرلەمـان کـرا، هاتــووە: (گــەلی کوردســتان - عێــراق مافــی دیاریکــردنی چارەنووســی خــۆی هەیــە وە....تــا)[1]، بەپێــی ئــەم مــادەی دەســتوور، ئەگــەر لــە کاتی ڕیفرانــدۆم ئــەم پــرۆژەی دەســتووری هەرێــم کارا بــا و لــە واری جێبەجێکردندابـا، لـەوکات دادگای بـاڵای فیدراڵـی بـە هیـچ شـێوەیەك نەیدەتـوانی بڕیـاری نادەسـتووریبوونی ڕیفرانـدۆم بـدات، چونکـە لـە دەسـتووری فیدراڵیـدا باسـی ڕیفرانـدۆم و سـەربەخۆیی نەکـراوە، لـە هەمـان کاتـدا باسـی قەدەغەکردنیشـیان نەکـراوە.

دابەشبوونی سەروەری:

لـە هـەر وڵاتێکـدا دەسـەڵاتی سیاسـی کۆڵەگـە یـان بنەمایەکـە لـە بنەمـاکانی دەوڵـەت، سـەروەریش سـیفەت یاخـود تایبەتمەنـدی دەسـەڵاتی سیاسـییە لـە وڵاتـدا، چونکـە سـەروەری تەنهـا تایبەتـە بـەو کەسـانەی وڵات بەڕێوەدەبــەن، ئەگــەر ئــەم کەســانە نەمێنــن یاخــود لابدرێــن،

(١) پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان ٢٠٠٩. مادەی ٧.

سـەروەری وڵات هـەر بەردەوامـە و هەمیشـە دەمێنێـت. هەندێـك لـە زانـاكان پێیـان وایـە سـەروەری دابـەش ناكرێـت، بـە بیانـووی ئـەوەی سـەروەری وڵات یەكـە و ناكرێـت كۆمەڵێـك دەسـتە وڵات بەڕێوەببـەن، ئـەوان دەڵێـن سـەروەری لـە نێـوان دەسـتەكانی دەسـەڵاتی گشـتی دابەش ناكرێـت، بـەڵام تەنهـا پسـپۆرییەكان لـە نێوانیانـدا دابـەش دەكرێـن[1].

بـە گشـتی دابەشـبوونی سـەروەری لـە نێـوان حكومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەكانـدا زانـاكانی بـواری یاسـای دەسـتووریيان دابـەش كـردووە بـۆ دوو ڕای جیـاواز، هەندێكیـان پێیـان وایـە سـەروەری لـە نێـوان حكومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەكانـدا دابـەش دەكرێـت و هەندێكـی دیكەیـان پێیـان وایـە دابـەش ناكرێـت، بـەڵام ئەوانـەی پێیـان وایـە سـەروەری لـە نێوانیانـدا دابـەش ناكرێـت، ئەوانیـش دابـەش بـوون بـۆ دوو ڕای جیـاواز هەندێكیـان پێیـان وایـە دەبێـت سـەروەری باڵا لـە لای دەوڵەتـی فیدراڵی بێـت و ئەوانـی دیكـە پێیانوایـە دەبێـت لـە لای هەرێمـەكان بێـت. كـە واتـە ئەوانـەی پێیـان وایـە سـەروەری لـە نێـوان حكومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەكانـدا دابـەش ناكرێـت وەك زانـای ئەمریـكی (جـۆن كالـون) و زانـای ئەڵـمانی (سـایدل)، ئـەم دوو زانایـە پێیـان وایـە ئەگـەر سـەروەری دابـەش بكرێـت دەبێتـە هـۆی لـە ناوچـوونی ئـەم وڵاتـە، چونكـە ئـەوان دەڵێـن ئەگـەر سـەروەری لـە نێـوان حكومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەكانـدا دابـەش كـرا ئـەوا ئـەم وڵاتـە سـیفەتی فیدراڵـی لـە دەسـت دەدات و دەبێتـە كۆنفیدراڵـی، چونكـە ئـەوان پێیان وایـە ئـەركی دەزگاكانی ناوەندی

(١) د. حمـدي عطيـه عامـر مصطفـى. اصـول ومبـاديء النظـام الحكـم في النظـام السـياسي و القانـوني الوجعـي والاسـلامي. الطبعـه الاولى. ٢٠١٩. الاسـكندريه. ص٩٣. ئەويـش سـوودى لـە د.ثـرت بـدوي النظـم السياسـيه النظريـه العامـه للنظـم السياسـيه. ١٩٧٠. ص٦٣.

حکومـەتی فیدراڵـی تەنهـا بـۆ کۆکردنـەوەی ئیـرادەی هەرێمەکانـە، کـە واتـە لێـرەدا دەسـەڵاتی فیدراڵـی لـە ڕووی مەعنەوییـەوە بێلایـەن دەبێـت لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا.

هەروەهـا هەندێـك زانـای تـری یاسـای دەسـتووری پێیـان وایـە سـەروەری لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا دابـەش دەکرێـت[1]، وەك نووسـەرانی کتێبـی (فیدراڵیسـت) ئەلکسـەندەر هاملتـون و جیمـس مادیسـون و جـون جـی کـە ئـەم کتێبەیـان لـە سـاڵی (١٧٨٨) نـووسی هەروەهـا هەندێـك زانایـانی دیکـەش لەسـەر ئـەم ڕایـەن وەك زانـای فەڕەنـسی (ئەللکسـی دی توکفـل) کـە کتێبـی (دیموکراتیـەتی ئەمریـکا)ی لـە سـاڵی ١٨٣٥ی نووسـی و زانـای ئەڵـمانی (فیتـز) و زانـای سـویسری (سـولنجر).

هەروەهـا هـەردوو زانـای یاسـای دەسـتووری عـەرەبی دکتور عوسـمان خەلیـل عوسـمان و دکتـۆر سـەلمان محەمـەد ئەلتەمـاوی پێیـان وایـە حکومـەتی هەرێمـەکان سـەروەری دەرەکییـان نییـە، بـەڵام سـەروەری ناوخۆییـان هەیـە هەروەهـا ئـەوان دەڵێـن سـەروەری ناوخـۆی لـە نێـوان هـەردوو حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا دابـەش دەکرێـت[2].

بـە گشـتی زۆربـەی زانـاکان لـە سـەر ئـەو تیـۆرەن کـە سـەروەری لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا دابـەش دەکرێـت، چونکە واقع و شـێوازی پێکهاتـەی دەوڵەتـی فیدراڵـی پێکهاتەیـەکی لێکدراوە(مرکـب)

---

(١) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٨٨.

(٢) د. عثـمان خليـل عثـمان. القانـون الدسـتوري والمبـاديء الدسـتوريه العامـه، والنظـام الدسـتوري المـصري. مكتبـه الاعتـماد بمـصر للطباعـه. الطبعـه الثالثـه. ١٩٥١-١٩٥٢. ص٧٥.

ە هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کاتێ حکومەتی هەرێمەکان دەستیا لە بەشێکی سەروەری دەرەکی بەرداوە بۆ حکومەتی فیدراڵی مانای ئەوە نییە کە دەستی لە هەموو سەروەری ناوخۆیی بەردابێت، بەڵکو هەرێمەکان خاوەنی سەروەری ناوخۆیین بە تایبەتی دەسەڵاتی دامەزرێنەر و هەرسێ دەسەڵاتی سەرەکی (یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری) سەربەخۆییان هەیە.

هەروەها نوێنەرایەتییەکی یەکسانیان لە ئەنجومەنەکانی باڵای دەوڵەتی فیدراڵیدا هەیە و تەنانەت لە دانانی دەستووری فیدراڵیشدا بەشدارن. هەروەها هەندێك وڵات نوێنەرایەتی سیاسی سەربەخۆیان دایتە هەرێمەکان لە ئاستی دەرەوەدا وەك بلوڕوسیا و ئۆکرانیا لە یەکێتی سۆڤیەتی دەسەڵاتی گرێدانی ڕێککەوتننامەی بازرگانی نێودەوڵەتی لەگەڵ وڵاتانی بیانی، زۆر وڵاتانی دیکەش ئەم دەسەڵاتەیان هەیە وەك کانتونەکانی سویسرا و (مقاطعات)ەکانی کەنەدا و ویلایەتەکانی ئەمریکا و... تاد.

هەمیشە وڵات یان سەروەری تەواوی هەیە یان سەروەری ناتەواو (السیادە الناقصە) ئەگەر وڵات نەکەوێتە ژێر باڵی هیچ وڵاتێکی لەخۆی بەهێزتر وەك (الدولة المحمیە) یان وڵات لە ژێر (انتداب او الوصایە)دا نەبێت ئەوە سەروەری تەواوی هەیە، بەڵام بە پێچەوانەوە ئەگەر لە ژێر یەکێك لەمانەدا بێت ئەوا سەروەری ناتەواوی هەیە.

١٣
بنەمای سەربەخۆی ناوخۆیی لە دەوڵەتی فیدراڵیدا (مبدأ استقلال الذاتی)[١]

هەر هەرێم یان ویلایەتێکی فیدراڵی، مێژوو و کولتوور و داب و نەریتێکی تایبەت بە خۆی هەیە، هەروەها هاووڵاتییانی هەر هەرێمێك بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و بەرژەوەندی تایبەت بە خۆی هەیە، کە واتە بە گشتی ئامانج لە دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی ئەوەیە تا بەرژەوەندی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی پێکهاتەیەك نەکەوێتە ژێر کاریگەری پێکهاتەکانی دیکەی وڵات، هەروەها کاریگەری و ڕاوبۆچوونی پێکهاتەکانی دیکە لە سەر ئەم پێکهاتەیە نەبێت، بۆیە لەبەر ئەم هۆکارانە وڵاتان پەنا بۆ بژاردەی سیستەمێکی فیدراڵی تەندروست بۆ بەڕێوەبردنی وڵات دەبەن و بە باشترین چارەسەر دەزانن بۆ زامنکردنی مانەوە و سەربەخۆبوونی هەموو ئەم بەهایانە. دەتوانین ئەم چەمکە بە واتایەکی دیکە بخەینەڕوو، بنەمای سەربەخۆی ناوخۆیی دوو ڕەهەندی سەرەکی هەیە[٢]:

یەکەمیان: هەریەك لە هەرێمەکان بە جیا کاروبارەکانی خۆیان بەڕێوەدەبەن و پەیڕەوەی هەرسێ دەسەڵاتی سەرەکی دەکەن، بەبێ

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٥٤ لە ١٠\٢١ \٢٠١٩ بڵاو بوویتەوە.
(٢) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٦٠.

ئـەوەی کاریگـەری نەرێنـی لـە سـەر دەوروبـەری خۆیـان هەبێـت.

دووەمیـان: هەمـوو هەرێمـەکان بەشـداربیەکی کارا لـە بەڕێوەبـردنی حکومـەتی فیدراڵـی دەکـەن، بـە تایبـەتی لـە هەرسـێ دەسـەڵاتە سـەرەکییەکاندا، ئـەوەی باسـمان کـرد لـە ڕووی ناوخۆییـەوە بـوو.

بـەڵام لـە ڕووی سیاسـەتی دەرەوە بـۆ ئـەوەی هەمـوو هەرێمـەکان پارێـزراو بـن لەهـەر هەڕەشـەیەکی دەرەکی، ئـەم هەرێمانـە بـە شـێوەیەکی ئارەزوومەندانـە هەوڵـی یەکگرتـن دەدەن لـە چوارچێـوەی دەوڵەتێـکی فیدراڵـی یەکگرتـوودا بـۆ ئـەوەی هێزێـکی توکمـە و کاریگـەر لـە ڕووی ناوخۆیـی و دەرەکیـەوە بـۆی دروسـت بێـت و، هەمـوو هەرێمـەکان پارێـزراو بـن لـە هەمـوو ئـەم هەڕەشـانە بەبـێ ئـەوەی هەرێمـەکان سـەروەری و هێـزی ناوخۆیـی خۆیـان لـە دەسـت بـدەن[1]. واتـە ئـەوەی مەبەسـتمانە دروسـتکردنی دەوڵەتێـکی یەکگرتـووی (فیدراڵـی) نـەك ناوەندی(مرکـزی)، بـۆ ئـەوەی مـاف و ئازادییـەکانی هەمـوو تاکـەکان پارێـزراو بێـت. بـە گشـتی بنەمـای سـەربەخۆی ناوخۆیـی گرنگییـەکی زۆری لـە سیسـتەمی فیدراڵیـدا هەیـە، لـە هەمـان کاتـدا ئـەم بنەمایانـە سیسـتەمی فیدراڵـی لـە سیسـتەمەکانی دیکـە جیـا دەکاتـەوە.

سـەبارەت سـەربەخۆی هەرێمـی لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا، دەبێـت هەمـوو هەرێمـەکان پابەندبـن بەدەسـتووری فیدراڵـی، بـەڵام لـە هەمـان کاتـدا حکومـەتی فیدراڵـی بەبـێ ڕەزامەنـدی هەرێمـەکان ناتوانێـت لـە ڕێگـەی هەریـەك لـە دەسـەڵاتی یاسـادانان یـان جێبەجێکردنـەوە

(١) لقمان عمر حسین. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٦٩.

دەستوەردان لە سنوور یان پێکهاتەی هەرێمەکان بکات بە کەمکردن یان زیادکردن، یاخود ناتوانێت دەست لە کاروباری ناوخۆی تایبەت بە هەرێمەکان وەردات، چونکە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی ناوخۆیی هەرێمەکان لە پسپۆری هەرێمەکانە نەك فیدراڵی[1]. دەتوانین بنەماکانی سەربەخۆیی ناوخۆی هەرێمەکان لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە:

یەکەم: سەربەخۆیی دەستووری:

دەوڵەتی فیدراڵی کۆمەڵێك بنەمای سیاسی جیاواز لە بواری ناوخۆییدا لەخۆ دەگرێت، یەکێك لەم بنەمایانە بریتییە لە بوونی دەستووری سەربەخۆ بۆ هەر هەرێمێك لە پاڵ دەستووری حکومەتی فیدراڵیدا، واتە دەستووری هەر هەرێمێك سەربەخۆیە لە دەستووری هەرێمێکی دیکە و لە هەمان کاتدا حکومەتی فیدراڵیش دەستووری سەربەخۆی تایبەت بە خۆی هەیە. دەستەی دامەزرێنەری دەستووری هەر هەرێمێك ئازادە لە نووسینەوە و هەموارکردنی دەستوور بەپێی بەرژەوەندی گشتی و ئەو گۆڕانکارییە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتیانەی لەم هەرێمەدا ڕوودەدەن، بەبێ ئەوەی پێویست بە ڕەزامەندی یاخود پەسەندکردنی دەوڵەتی فیدراڵی هەبێت. دەستەی دامەزرێنەری دەستووریی هەریەك لەم هەرێمانە ئازادن لە هەموارکردنی دەستووری هەرێمەکەیان بەپێی ڕێوشوێنی تایبەت کە لە ناو خودی دەستوورەکەدا دیاری کراوە،

(١) د. داود الباز. بناء الدوله (المفهوم الاركان الشكل) في الشريعه الاسلاميه والنظم الوچعيه. القاهره. ١٩٩٦. ص١٢٩.

بـەڵام هـەر هەموارکردنێـك بکرێـت پێویسـتە پێچەوانـەی بنەمـاکانی دەسـتووری فیدراڵـی نەبێـت، کـە واتـە دەکرێـت دەسـتووری هەرێـم یان ویلایـەت پێچەوانـەی بنەمـاکانی دەسـتووری هەرێمێکـی دیکـەی هەمـان وڵاتی فیدراڵـی بێـت[1]، هەروەهـا یەکێکیـتر لـە بنەمـا سـەرەکییەکانی دەوڵەتـی فیدراڵـی ئەوەیـە دەبێـت هەمـوو ئـەم هەرێمانـە ئـارەزووی پێکەوەژیانیـان لەگـەڵ حکومـەتی فیدراڵیـدا هەبێـت.

بـەڵام سـەبارەت بـە شـێوازی دامەزرانـدنی دەسـتەی دامەزرێنـەری دەسـتوور لـە هـەر وڵاتێـك بـە شـێوازێکی جیـاواز دادەمەزرێـت، بـۆ نمونـە لـە ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا دەسـتەی دامەزرێنـەر یـان لـە ئەنجومـەنی یاسـادانانی هەرێمەکـە پێکدێـت، یاخـود لـە ڕێـگای هەڵبژاردنێـکی ئـازاد و تایبـەت بـۆ ئـەم مەبەسـتە دادەمەزرێـت[2].

سـەبارەت بـە سـەربەخۆیی دەسـتووری هەرێمـەکان لـە دەسـتووری یەکێتـی سـۆڤیەتدا هاتـووە دەوڵەتـی فیدراڵـی دەسـتووری خـۆی دەبێت و هەریـەك لـە هەرێمەکانیـش دەسـتووری تایبـەت بـە خۆیـان دەبێـت. هـەر لـە سـەر ئـەم بابەتـە لـە دەسـتووری سویسـرادا هاتـووە هەمـوو کانتونـەکان ئـازادن دەسـتووری خۆیـان هەبێـت بـەڵام سـێ مەرجیـان بـۆ دانـاوە:-

یەکـەم: دەبێـت هاووڵاتییـانی هەرێمەکـە لـە ڕاپرسـییەکی گشـتیدا ڕەزامەنـدی خۆیـان لـە سـەر بـدەن.

---

(١) د. یحـی الجمـل. الانظمـە السیاسـیە المعـاصرە. دار النهظـە العربیـە. القاهـرە. ١٩٦٩. ص٤٤.

(٢) د. محمد الهماوندي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ١٧٨.

دووەم: نابێــت دەســتووری هێــچ هەرێمێــك پێچەوانــەی بنەمــاكانی دەســتووری فیدراڵــی بێــت.

سێیەم: دەبێت هەموو هەرێمەكان پابەندبن بە بنەمای شێوازی كۆماری[(١)].

هەرێمـەكان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا لە ڕووی یاسـادانان و جێبەجێكردن و دادوەرییـەوە سـەربەخۆیی ناوخۆییان هەیە، هەروەها شـێواز و بنەمای وڵاتی ئاسـاییان هەیـە، وەك: (گـەل، هەرێـم، دەسـەڵات) تەنهـا سـەروەری دەرەكییـان نییە[(٢)].

دووەم: سەربەخۆیی دەسەڵاتی یاسادانان:

گرنگترین جیاكەرەوەكانی دەوڵەتی فیدراڵی بریتییە لە بوونی دەسـەڵاتی یاسـادانانی سـەربەخۆیی هـەر هەرێمێك بـۆ چاودێریكـردن بـە سـەر كاروبـارەكانی حكومـەتی هەرێـم و دانـانی یاسـاكانی ناوخـۆ بەپێـی هـەردوو دەسـتووری هەرێـم و فیدراڵـی[(٣)]. دەسـەڵاتی یاسـادانانی زۆربـەی هەرێمە فیدراڵییەكان هاوشـێوەی دەسـەڵاتی یاسـادانانی فیدراڵی لە دوو ئەنجومەن پێكدێـت، لـە هەندێـك وڵاتیـش دەسـەڵاتی یاسـادانانی هەرێمـەكان تەنهـا لـە یـەك ئەنجومەن پێكدێـت. بۆ نمونـە ویلایەتەكانی وڵاتـە یەكگرتووەكانی ئەمریـكا لـە دوو ئەنجومـەنی یاسـادانان پێكدێـت: یەكەمیـان: ئەنجومـەنی نیشـتیمانی گشـتی و ئەویتریش ئەنجومەنی پیرانە هاوشـێوەی كۆنگرێس لە

---

(١) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٦٢.

(٢) د. زهـیر شـكر. الوسـیط في القانـون الدسـتوری الجـزء الاول. الطبعـە الثالثـە. ١٩٩٤. بـیروت. ص٦٤.

(٣) لقمان عمر حسین. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٧٣.

دەوڵەتـی فیدراڵیـدا[١]، تەنهـا ویلایـەتی نبراسـکا نەبێـت ئـەو تەنهـا لە یەك ئەنجومـەن پێکدێت.

پەرلەمـانی ویلایـەتی هینـد بەپێـی دەسـتووری ١٩٥٠ لـە دوو ئەنجومـەنی یاسـادانان پێکدێـت کۆمەڵـەی یاسـادانان (Legislative Assembly) و ئەنجومـەنی یاسادانان (Legislative Council) هەروەهـا لـە هەندێـك ویلایەتیـش تەنهـا لـە یـەك ئەنجومـەن پێکدێـت ئەویـش بریتییـە لـە کۆمەڵـەی یاسـادانان[٢].

بە گشـتی دەسـەڵاتی یاسـادانانی هەرێمـەکان لە وڵاتێکەوە بـۆ وڵاتێکی دیکـە دەگۆڕێـت بەپێـی ئـەو دەسـەڵاتەی دەسـتووری فیدراڵـی بـە هەرێمـەکان دراوە، بـۆ نمونـە دەسـتووری هەمیشـەیی عێـراق دەسـەڵاتی فـراوانی بـە هەرێمـی کوردسـتان داوە، بۆیـە هەرێمی کوردسـتان هەندێك دەسـەڵات بەکاردێنێـت کـە ئـەم دەسـەڵاتانە لـە کـەم هەرێمـی فیدراڵـی وڵاتـانی جیهان بەکاردێـت. نمونەیەکی دیکە دەسـتووری کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو لە سـاڵی ١٩٤٩ مافی بەسـتنی ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی دایتە ئەنجومـەنی یاسـادانانی هەرێمـەکان کـە بتوانـن ڕێککەوتن لەگـەڵ وڵاتانی بیـانی بکـەن، بـەڵام لـە دوای وەرگرتنـی ڕەزامەنـدی حکومـەتی فیدراڵـی[٣]. هەروەهـا دەسـتەکانی یاسـادانانی هەرێمـەکانی کۆماری باشـووری ئەفریقیا لـە یـەك ئەنجومـەن پێکدێـن پێـی دەگوترێـت یاسـادانانی هەرێم.

(١) د. طعيمـه الجـرف. نظريـه الدولـه والاسـس العامـه للتنظيـم السـياسي. طبعـه القاهـره. ١٩٦٤. ص٢٢٧.

(٢) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٦٣.

(٣) د. طعيمه الجرف. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٢٢٨.

سێیەم: دەسەڵاتی جێبەجێکردن:

هەرێمە فیدراڵییەکان هاوشێوەی حکومەتی فیدراڵی هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەرییان هەیە. ئەرکی دەسەڵاتی جێبەجێکردن لە هەرێمە فیدراڵییەکاندا بریتییە لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی کارگێڕی و جێبەجێکردنی یاسا و ڕێنماییەکان چ ئەم یاسا و ڕێنمایانە لە حکومەتی فیدراڵی دەردەچن یان لە هەرێمەکان، لەگەڵ پاراستنی ئاسایش و بەرژەوەندی گشتی وڵات لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا[1]. دەسەڵاتی جێبەجێکردنی هەندێك هەرێم تەنها لە سەرۆك پێکدێت و لە هەندێك وڵاتیش لە سەرۆك و ئەنجومەنی وەزیران پێکدێت و لە هەندێك وڵاتیش تەنها لە ئەنجومەنی وەزیران پێکدێت. بەڵام لە هەر وڵاتێك ناوێك لەم سەرۆکە دەنێن، بۆ نمونە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پێی دەڵێن (حاکم) کە لە هەندێك ویلایەتەکانی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا حاکم ڕاستەوخۆ لە لایەن دانیشتوانی هەرێمەکەیانەوە هەڵدەبژێردرێت و هەندێك جاریش بەشێوەیەکی ناڕاستەخۆ[2]. حاکمی ویلایەتی ئەمریکا هاوشێوەی سەرۆکی هەر وڵاتێکی ئاسایی دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی ویلایەتەکەی هەیە لە ڕووی ناوخۆییەوە، تەنانەت دەسەڵاتەکانی حاکم بە سەرەوەی دەسەڵاتی یاسادانانی ویلایەتەکەیەوە، چونکە ئەو دەتوانێت تانە لە هەر یاسایەك

(١) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٦٤. و لقمان عمر حسین. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٧٤. وە د. نوری طالباني. اصول مفهوم النظام الفدرالي. الطبعە الثانیە. مؤسسە الموکریاني للطباعە والنشر. اربیل. ٢٠٠٥. ص(٥٢-٥٣).

(٢) محمد کاظم المشهداني. القانون الدستوري (الدولە، الحکومە، الدستور) الطبعە الاولى. عصمى للنشر والتوزیع. ٢٠٠٠. ص٤٥.

بـدات کـە لـە پەرلەمـانی ویلایەتەکـەی دەردەچێـت، حاکـم دەتوانێـت بانگهێشـتی پەرلەمـانی ویلایەتەکـەی بـکات بـۆ کۆبوونـەوەی نائاسـایی و بـۆی هەیـە بودجـەی ویلایەتەکـەی ئامـادە بـکات[1].

بەپێـی دەسـتووری هینـدی سـاڵی ١٩٥٠ بـەم سـەرۆکە دەگوترێـت (پارێـزگاری هەرێـم) کـە لـە لایـەن سـەرۆك کۆمـاری فیدراڵییـەوە هەڵدەبژێردرێـت، بـەڵام پارێـزگار سـەرۆك وەزیـران دیـاری دەکات و وەزیـرەکانی ئـەم هەرێمـە لـە لایـەن پارێـزگارەوە هەڵدەبژێردرێـن لـە سـەر پێشـنیاری سـەرۆك وەزیـرانی هەرێـم[2]، ئەنجومـەنی وەزیـران بەرپرسـە بەرامبـەر پەرلەمـانی ویلایەتەکـەی.

لـە فەنزویـلا سـەرۆکی هەرێـم و ئەندامـەکانی دەسـەڵاتی جێبەجێکردن، واتـە وەزیـرەکان لـە لایەن سـەرۆك کۆمـاری فیدراڵییـەوە هەڵدەبژێردرێن کـە ئەمـە دەسـەڵاتی هەرێمـەکان بچـوك دەکاتـەوە و دەبێتـە هـۆی دەسـتێوەردانی حکومـەتی فیدراڵـی لـە کاروبـارەکانی هەرێمەکانـەوە.

چوارەم: سەربەخۆی دەسەڵاتی دادوەری:

هـاوکات لەگـەڵ دەسـەڵاتی دادوەری فیدراڵـی، هـەر هەرێـم یـان ویلایەتێـك سیسـتەمی دادوەری سـەربەخۆی هەیـە کـە پێکدێـت لـە کۆمەڵێـك دادگای تایبـەت بـە هەمـان هەرێـم، کـە بەپێـی دەسـتوور دامـەزراون بـۆ یەکلاییکردنـەوەی کێشـە ناوخۆییـەکانی هەرێـم. هەروەهـا لـە هەرێمـە فیدراڵییەکانـدا دەسـەڵاتی دادوەری سـەربەخۆیە

(١) منـزر الشـاوي. القانـون الدسـتوری (النظریـە الدولـە) منشـورات مرکـز البحـوث القانونیـە. بغـداد. ١٩٨١. ص(٢٦٤-٢٦٥).
(٢) بڕگەی ٢ مادەی ١٦٤ی دەستووری هیندی ١٩٥٠.

لـە دەسـەڵاتی دادوەری فیدراڵـی[1]، دەتوانیـن بڵێیـن ئەمـە گرنگتریـن پێـوەری سـەربەخۆی دەسـەڵاتی دادوەری هەرێمەکانـە کـە بڕیـارەکانی کۆتاییـن و دادگاکانی سـەر بـە دەسـەڵاتی دادوەری فیدراڵـی ناتوانـن تانەیـان لێبـدەن[2]. کـە واتـە دەتوانیـن بڵێـن دوو دەسـەڵاتی سـەربەخۆی دادوەری لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا هەیـە، دەسـەڵاتی دادوەری فیدراڵـی کـە ڕاڤـەی یاسـاکان دەکات و یاسـا و ڕێنماییـەکانی دەوڵەتـی فیدراڵـی جێبەجـێ دەکات و دەسـەڵاتی دادوەری هەرێمـەکان ڕاڤـەی یاسـاکان دەکات و یاسـا و ڕێنمایـەکانی هەرێمەکانیـش جێبەجـێ دەکات. هەردووکیـان هەریەکـە لـە کۆمەڵێـك دادگا پێکدێـت بـۆ ڕاڤەکـردن و جێبەجێکـردنی یاسـا و ڕێنمایـەکان بـە شـێوازێکی سـەربەخۆ و جیـاواز لەیەکـتری، تەنهـا لـە هەندێـك پسـپۆری تایبـەت نەبێـت کـە تەنهـا تایبەتـن بـە دادگای بـاڵای فیدراڵـی، بـۆ نمونـە وەك یەکلاییکردنـەوەی ئـەو کێشـانەی لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا دروسـت دەبـن، بـەڵام ئـەم دەسـەڵاتانەش لـە وڵاتێکـەوە بـۆ وڵاتێکـی دیکـە جیاوازیـان هەیـە، بـۆ نمونـە ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا دەسـەڵاتی زۆری دایتـە هەرێمـەکان، لـە هەمـان کاتـدا هـەر هەرێمێـك دەسـەڵاتی دادوەری تایبـەت بـە خـۆی هەیـە و سـەربەخۆیە لـە حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکانی دیکـەی سـەر بـە هەمـان وڵاتی فیدراڵـی.

لـە هینـد دەسـەڵاتی دادوەری پێکدێـت لـە دادگای بـاڵای فیدراڵـی و دادگای بـاڵای هەرێمـەکان، بـەڵام دەسـەڵاتی دادوەری هەرێمـەکان

(١) لقـمان عمـر حسـین. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. ل٧٦. وە د. ازهـار هاشـم احمـد. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. ل٥٤.

(٢) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٦٦.

و دەسـەڵاتی دادوەری فیدراڵـی دووانەیـی نییـە، بەڵکـو یەکگرتـووە، چونکـە دادگای بـاڵای فیدراڵـی لـە لوتکـەی هەرەمـی دەسـەڵاتی دادوەری هەرێمـەکان و فیدراڵیدایـە، ئـەم دادگایـە هەمـوو پسـپۆرییەکان لەخـۆ دەگرێـت و لـە کاتی تانەلێـدان دەتوانێـت پێداچوونـەوە بـۆ هەمـوو بڕیـارەکانی دادگاکانی فیدراڵـی و هەرێمـەکان بـکات، واتـە دادگای بـاڵای فیدراڵـی دەتوانێـت پێداچوونـەوە لـە بڕیـارەکانی دادگای بـاڵای هەرێمـەکان بـکات(١).

پێنجەم: سەربەخۆی دارایی هەرێمەکانی فیدراڵی:

داهاتـە داراییـەکان بریتییـە لـە پێداویسـتییە هەرەگرنگـەکانی هـەر وڵاتێـك، چ ئـەم وڵاتـە فیدراڵـی یـان یەکگرتـوو بێـت، یاخـود دارایـی حکومـەتی فیدراڵـی یـان هەرێمـەکان بێـت، چونکـە سیسـتەمی سیاسـی هیـچ وڵاتێـك بەبـێ سـەرچاوە داراییـەکان بەڕێوەناچێـت، کـە واتـە هـەردوو حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان هەردووکیـان پێویسـتی بـە بودجەیـەکی دیاریکـراو و سـەربەخۆی دارایـی هەیـە بـۆ بەڕێوەبـردنی کاروبـارەکانی سیاسـی و ئابـووری وڵات لـە چوارچێـوەی ئەرك و پسـپۆرییە دیاریکراوەکانـدا، چونکـە ئابـووری بڕبـڕەی پشـتی بەڕێوەبـردنی هـەر وڵاتێکـە، هەمیشـە دارایـی بـە خوێنـی ژیـانی وڵاتـانی ئـەم سـەردەمە دەژمێردرێـت.

بەپێـی بنەمـاکانی دەوڵەتـی فیدراڵـی پێویسـتە هەریـەك لـە حکومەتی فیدراڵـی و حکومـەتی هەرێمـەکان لـە ڕووی داراییـەوە سـەربەخۆ بـن و

(١) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٦٨.

هیچ کامێکیان نەکەونە ژێر کاریگەری ئەوی دیکە، بەڵکو دەبێت هەردوو لایەن ڕکابەری یەکتر بن لەم بوارەدا، کە واتە هەر لەسەر ئەم بنەمایە پێویستە بودجەی هەرێمەکان سەربەخۆ بێت لە بودجەی حکومەتی فیدراڵی[(١)]. ئەوەی شایانی ئاماژەپێکردنە لە هەموو حکومەتە فیدراڵییەکاندا حکومەتی فیدراڵی و هەریەك لە هەرێمەکان یەك جۆری دراوی یەکگرتوویان هەیە چ دراوی کاغەز یان کانزا.

لە زۆربەی وڵاتانی جیهان باجەکان بریتییە لە سەرچاوەیەکی سەرەکی ئابووری وڵات، بەڵام هەر وڵاتێك بەشێوەیەکی جیاواز باجەکان وەردەگرێت و دابەش دەکات یاخود باج دەخەنە سەر یەکدی، بۆ نمونە هەردوو دەستووری کەنەدا و ئوسترالیا بە شێوەیەکی یەکسان قەدەغەی کردووە هەردوو حکومەتی فیدراڵی هەرێمەکان باج بخەنە سەر یەکدی. هەرچەند لە دەستووری ئەمریکادا باس نەکراوە، بەڵام دادگای باڵا بڕیاری داوە دەبێت باج لەسەر بنەمایەکی یەکسان بێت[(٢)].

دەستووری سویسرا هاوشێوەی زۆربەی وڵاتانی فیدراڵی تەنها حکومەتی فیدراڵی دەسەڵاتی دیاریکردن و دانانی باج و ڕسومات و پێبژاردن و...تاد هەیە واتە لە دەسەڵاتی حکومەتی فیدراڵیدایە نەك ویلایەتەکان، لە هەمان کاتدا هەرێمەکانیش دەسەڵاتی دیاریکردنی

---

(١) لە مادەی ١٠٩ی یاسای بنەڕەتي کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتووی ساڵی ١٩٤٩دا هاتووە: (دەبێت هەر یەك لە حکومەتی فیدرالی و ویلایەتەکان سەربەخۆبن لەیەکتر لەبارەی کاروباری بودجە).

(٢) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٧١.

هەندێـك جـۆری بـاج و ڕسـوماتی ناوخـۆی هەیـە وەك باجـی سـەر مولکـەکان و ڕسـومات و چەندیـن باجـی دیکـەش. هـەر لـەم بارەیـەوە د. سـموحی فـوق العـادە دەڵێـت، لـە سویسـرا بنەمایـەکی دەسـتووری هەیـە دەڵێـت، ئـەو باجانـەی حکومـەتی فیدراڵـی کۆدەکاتـەوە پێـی دەڵێـن باجـی ناڕاسـتەوخۆ، بـەڵام ئـەو باجانـەی حکومـەتی هەرێمـەکان کۆدەکەنـەوە پێـی دەڵێـن باجـی ڕاسـتەوخۆ.

بـەڵام لـە ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا شـێوازی دیاریکـردنی بـاج جیـاوازە لەگـەڵ سویسـرا، چونکـە دەسـتووری ئەمریـکا دەسـەڵاتی دیاریکـردنی بـاج و ڕسـومات و پێبـژاردن و ڕسـومی گومرگـی و...تـاد دایتـە کۆنگرێـس، ئـەم یاسـایە سەرانسـەری ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا بـە ویلایەتـەکان و حکومـەتی فیدراڵییـەوە دەگرێتـەوە و هەموویـان یـەك یاسـای باجـی یەکگرتوویـان هەیـە، هەروەهـا هیـچ ویلایەتێـك بـۆی نییـە بەبـێ ڕەزامەنـدی کۆنگرێـس هیـچ بـاج یـان ڕسـومێکی دیکـە بەشـێوەی ڕاسـتەوخۆ دیـاری بـکات، تەنهـا لـە سـەر بنەمـای ڕێـژەی دانیشـتوان نەبێـت بەپێـی ئـەو سـەرژمێرییەی دەسـتوور بڕیـاری لەسـەر داوە[1].

---

(١) د. محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی سەرەوە. ل٧٢.

١٤
جیاکەرەوەکانی دەستووری هەمیشەیی عێراق لە ساڵی ٢٠٠٥ [١]

لەبــەر ئــەوەی کوردســتان هەرێمێــکی فیدراڵــی دەوڵەتــی عێراقــە، پێویســتە لــە کاتی نووســینەوەی دەســتووری کوردســتان ڕەچــاوی هەمــوو مــادە و بڕگــەکانی دەســتووری فیدراڵــی بکرێــت، چونکــە نابێــت هیــچ مــادە و بڕگــەکانی دەســتووری کوردســتان پێچەوانــەی بنەمــاکانی دەســتووری فیدراڵــی عێــراق بێــت.

بــۆ ئــەم مەبەســتە بــە گرنــگ دەزانــم بــاسی هەنــدێ لــە جیاکــەرەوەکانی دەســتووری هەمیشــەیی عێــراق بکەیــن کــە لــە دوای ڕوخــانی ڕژێمــی ســەدام و، لــە کاتی نووســینەوەی دەســتووری عێــراق لــە ســاڵی ٢٠٠٥ لــە لایــەن دەســتەی دامەزرێنــەرەوە بــە بەشــداری هەمــوو پێکهاتــەکانی عێــراق بــە شــێوەیەکی دیموکــراتی نووسرایــەوە، دواتریــش لــە ١٥ی ئۆکتۆبــەری ٢٠٠٥ درایــە ڕاپرســی و بــە دەنگــدانی نهێنــی هەمــوو هاووڵاتییــانی عێــراق ڕاپرســییان لــە ســەر کــرد بــە دەنگــی ٧٨,٥٩ی دەنگــی بەڵێــی گەلــی عێــراق پەســەندکرا، بۆیــە بــە پێویســت دەزانــم جیاکــەرەوەکانی ئــەم دەســتوورە بــە کــورتی لــەم خاڵانــەی خــوارەوەدا کــورت بکەمــەوە:

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٥٩ لە ٢٠١٩\١٠\٢٩ بڵاو بوویتەوە

یەکەم: دەستوورێکی هەمیشەییە:

ئـەم دەسـتوورە، لـە دوای دامەزرانـدنی دەوڵەتـی عێـراق لـە سـاڵی ١٩٢٠، دووەم دەسـتووری هەمیشـەیی عێراقـە، چونکـە لـە دوای ڕوخـانی ڕژێمـی پاشـایەتی لـە سـاڵی ١٩٥٨ تـا ڕوخـانی ڕژێمـی سـەدام لـە سـاڵی ٢٠٠٣ هەمـوو دەسـتوورەکانی عێـراق، واتـە (دەسـتوورەکانی سـاڵی ١٩٥٨ و ١٩٦٣ و ١٩٦٤ و ١٩٦٨ و ١٩٧٠) تـا سـاڵی ٢٠٠٣ هەمـوو ئـەم دەستوورانەی عێـراق دەسـتووری نـەرم و کاتی بـوون، کـە زۆربەیـان لـە لایـەن ئەنجومـەنی بەنـاو شـۆڕش(مجلس قيـادة الثـورة) نووسراونەتـەوە، بەبـێ ڕەچاوکـردنی هیـچ بنەمایـەکی یاسـایی و دیموکـراتی، هەروەهـا بەبێ ڕەچاوکـردنی مـاف و ئازادییـەکانی تـاك و پێکهاتـە جیـاوازەکانی عێـراق، چونکـە ئـەم ئەنجومەنـە دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن بـوو لـە هەمـان کاتـدا شـوێنی دەسـەڵاتی یاسـادانانی گرتبـووە.

دووەم: عێـراق وڵاتێـکی کۆمـاری دیموکـراتی نوێنەرایـەتی پەرلەمانییـە:

لـە مـادەی یەکەمـی دەسـتووری هەمیشـەیی عێراقـدا هاتـووە (کۆمـاری عێـراق وڵاتێـکی یەکگرتـوو (فیدراڵـی) و سـەربەخۆ و خـاوەن سـەروەری تـەواوە، سیسـتەمی دەسـەڵات تێـدا کۆمـاری نوێنەرایـەتی (پەرلەمـانی) دیموکراتییـە. ئـەم دەسـتوورە زامنـی یـەك پارچـەی عێـراق دەکات)، کـە واتـە ئـەم مافانـە لـە دەسـتوورەکانی دیکـەی عێراقـدا بوونیـان نەبـوو، هەروەهـا هەمـوو ئـەم مافانـە مافـی زۆر گرنـگ و چارەنووسسـازن، چونکـە گـەلی کـورد شـۆڕشی ئەیلولی لـە پێنـاو دیموکراتی بـۆ عێـراق ئەنجامـدا، هـەر لـەم مادەیـەدا سیسـتەمی فیدراڵـی بـۆ عێراق

جێگیـر كـرا. هەروەهـا بەپێـی مـادەی یەكەمـی دەسـتوور تـا ڕادەیـەك بـوار بـە هەرێـم دراوە تـا پەیـڕەوی مـاف و ئازادییـەكانی خـۆی بـكات، بـەڵام لـە هەمـان ئـەم مادەیـەدا ئامـاژە بـە خاڵێـكی زۆر هەسـتیار كـراوە كـە دەڵێـت: (ئـەم دەسـتووره زامنـی یەكپارچەیـی عێراقـە)، كـە واتـە ئەم بڕگەیـە ڕاڤەكـردن هەڵدەگرێـت، ئـەوان ئـەم بڕگەیـان بـۆ ئـەم مەبەسـتە دانـراوە تـا ڕێگـری لـە جیابوونـەوەی كوردسـتان بـكات، بـەڵام ئێمـەی كـورد دەڵێیـن هـەر كاتێـك حكومـەتی عێـراق تاكـڕەوی و نادادپـەروەری و پێشـێلی دەسـتووری كـرد، لـە ڕووی نەریتـی نێودەوڵەتییـەوە ئـەوكات هەرێـم ئـازادە لـە بڕیـاردان لـە سـەر دیاریكـردنی چارەنـووسی خـۆی، بـەڵام لەكاتێكـدا حكومـەتی عێـراق پێشـێلی دەیـان مـادەی ئـەم دەسـتوورەی كـرد و ئامـادە نەبـوو دان بـە ڕیفرانـدۆم و سـەربەخۆی كوردسـتاندا بنێـت و تەنانـەت بـە نادەسـتووریش دانـا.

سێیەم: دادپەروەری لە بەشداربوون لە سوپادا:

لـە بڕگـەی یەكەمـی مـادەی نۆی دەسـتووری عێراقـدا هاتـووە: (هێزە چەكـدارەكانی عێـراق و دەزگاكانی ئاسـایش لـە پێكهاتـەكانی گـەلی عێـراق پێكدێـت، بـە ڕەچاوكـردنی هاوسـەنگی و ڕێـژەی نوێنەرایەتیكردنیان بەبێ جیـاوازی یـان بەبـێ دوورخسـتنەوەی هیـچ لایەنێـك. هەروەهـا سـوپا لـە ژێـر سـەرۆكایەتی مەدەنیـدا دەبێـت، بەرگـری لـە عێـراق دەكات و نابێتـە دەزگایـەك بـۆ داپلۆسـینی گـەلی عێـراق و دەسـتوەرنەداتە نـاو كاروبـاری سیاسـییەوە و هیـچ ڕۆڵێـكی لـە ئاڵوگۆڕكردنی دەسـەڵات نابێـت). هەروەها لـە مـادەی ٥ی یاسـای بنەڕەتـی عێراقـی بـۆ قۆناغـی ڕاگـوزەر (مرحلـة الانتقاليـة)دا لـە سـاڵی ٢٠٠٤دا جەخـت لـەم مافانـە كردووتـەوە.

لـە ڕووی دەسـتوورییەوە ئـەم مادەیـە بـۆ هەرێمـی کوردسـتان مادەیـەکی زۆر گرنگـە، ئەگـەر پێشـێل نەکرێـت.

بـە درێژایـی سـەدەی ڕابـردوو بـە تایبەتی لە نیـوەی دووەمی سـەدەی ڕابـردوودا، هەمیشـە حکومـەتی عێـراق بـە زەبـری هێـز کـوردی سـەرکوت کـردووە و لـە هەمـوو مـاف و ئازادییـەکان بێبـەش کـردووە و تەنانـەت لـە سـەرەتایترین مـاف و ئـازادی تـاك. ئێسـتا لـەم دەسـتوورەدا هاتـووە دەڵێـت سـوپا لـە ژێـر سـەرکردایەتییەکی مەدەنیـدا دەبێـت کـە ئەمـە خاڵـی زۆر گرنـگ و ئەرێنییـە، هەروەهـا دەڵێـت سـوپا دەسـتوەرناداتە نـاو کاروبـاری سیاسـییەوە و ڕۆڵـی لـە ئاڵوگۆڕکـردنی دەسـەڵاتدا نابێـت، کـە واتـە ئـەم مادەیـە پاڵپشـتە بـۆ چەسـپاندنی بنەمـاکانی دیموکراتـی لـە وڵاتـدا، بەتایبـەتی بـۆ دەسـتەبەرکردنی هەمـوو مافـە سیاسـییەکان. زۆر بەداخـەوە لەبـەر هـزری شـۆڤینی عـەرەبی و شیعەگەری لـە وڵاتـدا سـەرکردەکانی عێـراق بـە دەیـان مـادەی ئـەم دەسـتوورەی پێشـێل کـردووە، بـە تایبـەتی لـە کاتی ڕووداوەکانی ١٦ی ئۆکتۆبـەری ساڵی ٢٠١٧دا بـە تـەواوەتی پێشـێلی ئـەم مادەیـە کـرا و بـە تانـکی ئەبرامـزی ئەمریـکی هێـرش کرایـە سـەر هەرێمـی کوردسـتان و هێـزی پێشـمەرگە، کـە پێشـمەرگە هێزێـکی نیزامییـە لـە سیسـتەمی بەرگـری عێـراق.

چوارەم:دوو خاڵی نەرێنی لەم دەستوورەدا هەیە:

یەکـەم: دەبـوو مادەیـەکی سـەربەخۆ لـەم دەسـتوورەدا جێگیـر بکرێـت کـە تێـدا ئامـاژە بـەوە بکرێـت هـەر کاتێـك حکومـەتی فیدراڵـی پێشـێلی ئـەم دەسـتووره بـکات، مـاف بـە هەرێـم بـدات داوای سـەربەخۆی بـکات و بڕیـار لـە مـافی چارەنـووسی خـۆی بـدات. هەرچەنـدە لـە

مـادەی یەکەمـدا دەڵێـت ئـەم دەسـتووورە زامنــی یەکپارچەیـی خـاکی عێراقـە، بـەڵام ئـەم برگەیـە ڕاڤەکـردن هەڵدەگرێـت، بۆیـە دادگای بـاڵای فیدراڵـی لـە دوای ڕووداوەکانی ١٦ی ئۆکتۆبـەر بڕیـاری نادەسـتووریبوونی ڕیفراندۆمــی دا.

دووەم: تێپەڕانــدنی یاســا و بڕیــارە چارەنووسســازەکان لــە ئەنجومــەنی نوێنـەرانی عێراقـدا بـە زۆرینەیـە، کـە واتـە لـە عێراقـدا هەمیشـە کـورد کەمینەیـە لـە چـاو هـەردوو پێکهاتـەی دیکـە، بۆیـە دەبـوو بـۆ دەرکـردنی هـەر بڕیارێـکی چارەنووسسـاز کـە پەیوەنـدی بـە هەرێمـی کوردسـتانەوە هەبێـت بـە ڕێککەوتـن بێـت یاخـود بـە شـێوازێکی دیکـە ڤیتۆیـەك لـە دەسـت کـورددا هەبێـت، نـەك بـە زۆرینـەی نـاو پەرلەمـان، بـۆ ئـەوەی هیـچ پێکهاتەیـەك نەتوانێـت پێشـێلی مافـەکانی پێکهاتـەی دیکـە بـکات، بـۆ نموونـە دەبـوو ئەنجومەنێـکی سـەرکردایەتی دروسـت بکرێـت کـە لـە سـێ کـەس پێکبێـت و ئـەم سـێ کەسـە نوێنەرایـەتی هەرسـێ پێکهاتـەکانی عێـراق بکـەن، لـە هەمـان کاتـدا هەریـەك لـەم ئەندامانـە مـافی ڤیتـۆی هەبێـت.

پێنجەم: ئازادی بیروڕا و ئازادی بڵاوکراوە و چاپەمەنییەکان:

لــە مــادەی ٣٨ی دەســتووری عێراقــدا بــاس لــە ئــازادی بیــروڕا و ئــازادی ڕۆژنامــەوانی و چاپەمــەنی لــە وڵاتــدا دەکات کــە بــەم شــێوەیە: دەوڵـەت ئـەم خاڵانـەی خـوارەوە دەگرێتـە ئەسـتۆ بـە مەرجێـك نەبێتـە هـۆی تێکچـوونی یاسـا و ئـادابی گشـتی،

یەکەم: ئازادی ڕادەربڕین بە هەموو شێوەکان.

دووەم: ئـازادی ڕۆژنامەگـەری و چاپکـردن و ئـاگاداری و ڕاگەیانـدن و بڵاوکردنـەوە.

سـێیەم: ئـازادی کۆبوونـەوە و خۆپیشـاندانی هێمنانـە بـە یاسـا ڕێکدەخرێـت.

هەمـوو ئـەم بنەمایانـە خاڵـی ئەرێنـی و باشـن بـۆ دەسـتەبەرکردنی مـاف و ئازادییـەکانی تـاك، بـەڵام ئـەوەش لـە بیرمـان نەچێـت لـە سـەرەتادا دەڵێـت: بـە مەرجێك نەبێتـە هـۆی تێکچوونی یاسـا و ئـادابی گشـتی، چونکـە ئـەم بڕگەیـە ڕاڤەکـردنی زۆر هەڵدەگرێـت بـە تایبـەتی بـۆ کۆمەڵگایـەکی وەك عێـراق، کـە پێکهاتـووە لـە پێکهاتـە و ئاییـن و نەتـەوەی زۆر و جیـاواز لەیەکـدی، بۆیـە هـەر نەتـەوە یـان ئایینێـك یاسـا و ئـاداب و داب و نەریتـی تایبـەت بـە خـۆی هەیـە.

لـە مـادەی چـواری ئـەم دەسـتوورەدا گرنگـی زۆری بـە یەکسـانی هاووڵاتیـان داوە لـە بـواری زمانـدا کـە دەقەکـەی بـەم شـێوەیە:

مـادەی ٤: (**یەکـەم:** زمـانی عەرەبـی و کـوردی دوو زمـانی فەرمیـن لـە عێراقـدا، مـافی سـەرجەم عێراقییـەکان پارێـزراوە لـە فێرکـردنی ڕۆڵەکانیـان بـە زمـانی دایـك وەك تورکـمانی و سریـانی و لـە دەزگاکانی فێرکـردنی دەوڵەتـدا بەپێـی یاسـا پەروەردەییـەکان، یـان بـە هـەر زمانێـکی دیکـە لـە دەزگاکانی فێرکـردنی تایبەتـدا.

دووەم: سنووری دەسـتەواژەی زمـانی فەرمـی دیـاری دەکرێـت، چۆنیەتـی جێبەجێکـردنی حوکمـی ئـەم مادەیـەش بـە یاسـا ئـەم خاڵانـە دەگرێتـەوە:

- دەرکردنی ڕۆژنامەی فەرمی بە هەردوو زمان.

- قسـەکردن و وتوویـژ و دەربڕیـن لـە بـوارە فەرمییەکانـدا لـە هەریـەك بـەم دوو زمانـە، وەك ئەنجومـەنی نوێنـەران و ئەنجومـەنی وەزیـران و دادگاکان و کۆنگـرە فەرمییـەکان.
- داننـان بـە بەڵگەنامـە فەرمییـەکان و ئاڵوگۆڕکـردنی نامـە و دەرکـردنی بەڵگەنامـە فەرمییـەکان بـە هـەردوو زمـان.
- کردنـەوەی قوتابخانـە بـە هـەردوو زمـان بەپێـی یاسـا پەروەردەییـەکان.
- هـەر بوارێـکی دیکـە کـە بنەمـای یەکسـانی بگرێتـەوە، وەك لـە سـەر دراو و پاسـپۆرت و پـول.

سـێیەم: دامـودەزگا فەرمییـەکانی فیدراڵـی لـە هەرێمـی کوردسـتان هـەردوو زمانەکـە بەکاردێنـن.

چـوارەم: زمـانی تورکـمانی و سریـانی دوو زمـانی فەرمـی دیکـەن لـەو یەکـە ئیداریانـەدا کـە تێیـدا زۆرینـەی دانیشـتوانەکەی لـێ پێکدێـت.).

پێنجـەم: هـەر هەرێـم یـان پارێزگایەکـی دیکـە بیانەوێـت هـەر زمانێـکی ناوخۆیـتر زمـانی فەرمـی بێـت، ئەگـەر دانیشـتوانی ئـەم شـوێنە لـە ڕاپرسـیەکی گشـتیدا دەنگـی بـۆ بـدات.

١٥
دابەشبوونی دەسەڵاتەکان بەپێی دەستووری هەمیشەیی عێراقی ساڵی ٢٠٠٥[١]

دیاریکـردن و دابەشـکردنی دەسـەڵاتەکان لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا تایبەتـە بـە پسـپۆری دەسـتووری فیدراڵـی. بـە گشـتی لـە هـەر وڵاتێکـدا هەندێـك دەسـەڵات تایبەتـن تەنهـا بـە حکومـەتی فیدراڵـی و هەندێکیشـیان تەنهـا تایبەتـن بـە هەرێمـەکان و هەندێـك دەسـەڵاتی دیکـەش هاوبەشـن لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا، هـەروەك لـە مـادەی ١١٤ی دەسـتووری ئێسـتای عێراقـدا دیـاری کـراون.

بـە گشـتی لـە هەمـوو جیهـان سـێ میکانیزمـی دابەشـکردنی دەسـەڵاتەکان هەیـە کـە پێشـتر بـە درێـژی لـە ئەلقـەی ١١ی ئـەم تـەوەرەدا باسـمان کـرد. بەپێـی دەسـتووری عێراقـی سـاڵی ٢٠٠٥، هەموو ئـەو دەسـەڵاتانەی تایبەتـن بـە دەسـەڵاتی فیدراڵـی دیـاری دەکرێـن و دەسـەڵاتەکانی دیکـە تایبـەت دەبـن بـە هەرێمـەکان، ئەمـە یەکێکـە لـەو سـێ ڕێگایانـە کـە باسـمان کـرد، کـە واتـە بەپێـی ئـەم ڕێگایـە دەسـەڵاتەکانی هەرێمـەکان گشـتی دەبێـت، واتـە فراوانـن و دەسـەڵاتی فیدراڵـی دیاریکـراو (محـدد)، ئـەو پسـپۆرییانەی لـە نـوێ دروسـت دەبن دەبێتـە پسـپۆری هەرێمـەکان، ئـەم ڕێگایـە پێشـکەوتوویە و سـوود و

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٦٩ لە ٢٠١٩\١١\١٢ بڵاو بوویەتەوە.

گرنگـی زۆری بـۆ هەرێمـی کوردسـتان هەیـە، بـەڵام ئەگـەر پێچەوانـە بێـت دەسـەڵاتەکانی هەرێمـەکان دیاریکـراو و دەسـەڵاتەکانی فیدراڵـی گشـتی بێـت ئـەوا لـە بەرژەوەنـدی حکومـەتی فیدراڵیـدا دەبێـت. لـە مـادەی (١١٥)ی دەسـتووردا شـێوازی دیاریکـردنی پسـپۆرییەکانی هـەردوو حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکانی دیـاری کـردووە.

شـێوازی دروسـتکردنی هەرێمـی نـوێ بەپێـی دەسـتووری ئێسـتای عێـراق:

هـەر پارێزگایـەك یـان چەنـد پارێزگایـەکی دیاریکـراو دەتوانـن بڕیـاری بـە هەرێمبـوونی خۆیـان بـدەن لـە دوای ڕەزامەنـدی حکومـەت و پەرلەمـانی فیدراڵـی تـا ببنـە هەرێمێـکی دیاریکـراو سـەر بـە حکومـەتی فیدراڵـی. لـە دەوڵەتـی فیدراڵـی عێراقـدا تەنهـا هەرێمـی کوردسـتان هەیـە، بـەڵام لـە بڕگـەی دووی مـادەی (١١٧)ی دەسـتووردا بـوار دراوە کـە هەرێمـی دیکـەش دروسـت بکرێـن، کـە دەقەکـەی بـەم شـێوەیە: (یەکـەم: ئـەم دەسـتوورە لـە بـەرواری پیادەکردنییـەوە، دان بـە هەرێمـی کوردسـتان و ئـەو دەسـەڵاتانەی هەیـەتی دادەنێـت کـە هەرێمێـکی فیدراڵییـە. دووەم: ئـەم دەسـتوورە دان بـەو هەرێمـە نوێیانـەدا دەنێـت کـە بـە گوێـرەی بڕگـەکانی دەسـتوور دادەمەزرێـن).

لـە هـەردوو مـادەی ١١٨ و ١١٩ی دەسـتووری فیدراڵیـدا میکانیزمـی دروسـتکردنی هەرێمـی نـوێ دیـاری کـراوە، کـە دەقـەکانی بـەم شـێوەیەی خوارەوەیـە: (مـادەی ١١٨: دەبێـت ئەنجومـەنی نوێنـەران لـە ماوەیـەکی دیاریکـراودا بـە مەرجێـك لـە شـەش مانـگ زیاتـر تێپـەڕ نـەکات بـە سـەر یەکـەم دانیشـتنیدا، بـە زۆرینـەی سـادە یاسـایەك دەربـکات بـۆ

دیاریکــردنی ئــەو ڕێوشــوێنە جێبەجێکاریانــەی تایبەتــن بــە پێکهێنــانی هەرێمەکانــەوە).

لـە مـادەی ١١٩دا میکانیزمەکـە زیاتـر ڕوون کرایتـەوە کـە دەقەکـەی بــەم شــێوەیە: (پارێزگایــەك یــان زیاتــر مافــی پێکهێنــانی هەرێمێکیــان هەیـە بـە پشتبەسـتن بـە داواکاریـەك بـۆ ئەنجامـدانی ڕاپـرسی لـە سـەری. داواکارییەکــە بــە یەکێــك لــەم دوو ڕێگایانــەی خــوارەوە پێشــکەش دەکرێــت:

- لە سەر داواکاری سێیەکی ئەندامانی ئەنجومەنی ئەو پارێزگایانەی داوای پێکهێنانی هەرێمەکەی دەکەن.
- لەسەر داوای دەیەکی دەنگدەرانی ئەو پارێزگایانەی کە داوای پێکهێنانی هەرێمەکەی دەدەن).

دەسـتووری هەمیشـەی عێـراق دەسـەڵاتەکانی لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵــی و هەرێمەکانــدا بــەم شــێوەیەی خــوارەوەی دابــەش کــردووە:

یەکەم: دەسەڵاتەکانی تایبەت بە حکومەتی فیدراڵی:

- لــە مــادەی ١٠٩ تــا مــادەی ١١٣ی دەســتووری ئێســتای عێــراق تایبــەت کــراوە بــە دەســەڵاتەکانی فیدراڵــی، بــە کــورتی باســی هەندێکیــان دەکەیــن کــە بــەم شــێوەیەی خــوارەوە دیاریکــراون:
- لــە مــادەی ١٠٩ی دەســتووردا هاتــووە: (دەســەڵاتی فیدراڵــی یەکێتــی و یەکپارچەیــی ســەربەخۆیی و ســەروەری و یاســای دیموکراتیخوازانــەی فیدراڵــی عێــراق دەپارێزێــت).
- مـادەی ١١٠: ئـەم دەسـەڵاتانەی خـوارەوە تایبەتن بـە حکومەتی فیدراڵی:

یەکـەم: دارشـتنی سیاسـەتی دەرەوە و نوێنەرایـەتی دیپلۆمـاسی و ئەنجامـدانی دانوسـتاندن لـە بـارەی پەیماننامـە و رێککەوتننامـە نێودەوڵەتییـەکان و سیاسـەتی قەرزکـردن و واژووکـردن لـە سـەریان و یەکلاییکردنـەوە و دارشـتنی سیاسـەتی ئابـووری و بازرگانییـە دەرەکییـە سـەروەرییەکان.

دووەم: دانـان و جێبەجێکـردنی سیاسـەتی ئاسایشـی نیشـتیمانی لـە وانـەش پێکهێنـان و بەڕێوەبـردنی هێزێـکی چەکـدار بـە مەبەسـتی دڵنیابـوون لـە پاراسـتن و مسـوگەرکردنی ئاسایشـی سـنوورەکانی عێـراق و بەرگریکـردن لێـان.

سـێیەم: دارشـتنی سیاسـەتی دارایـی و گومـرگ و دەرکـردنی دراو و ڕێکخسـتنی سیاسـەتی بـازرگانی لـە سـەر سـنووری هەرێـم و پارێـزگاکانی عێـراق و دانـانی بودجـەی گشـتی دەوڵـەت و دارشـتنی سیاسـەتی دراو و دامەزرانـدن و بەڕێوەبـردنی بانـکی ناوەنـد.

چوارەم: ڕێکخستنی کاروباری پێوەر و پێوان و کێشان.

پێنجـەم: ڕێکخسـتنی کاروبـاری ڕەگەزنامـە و بەهاووڵاتیبـوون (تجنـس) و نشـینگە و مـافی پەنابەرێتـی سیاسـی.

شەشـەم: ڕێکخسـتنی سیاسـەتی فریکوێنـس (الـتردد)ەکانی پەخشـکرن و پۆسـتە.

حەوتەم: دانانی پرۆژەی بودجەی گشتی و وەبەرهێنان.

هەشـتەم: پلاندانـانی تایبـەت بـە سیاسـەتی ئـەم سـەرچاوە ئاویانـەی لـە دەرەوەی عێراقـەوە دێـن و مسـوگەرکردنی گەیشـتنی بڕەئـاوی پێویسـت

بـۆ نـاو عێـراق بـە گوێـرەی یاسـا و نەریتـە نێودەوڵەتییـەکان.

نۆیەم: ئامار و سەرژمێری گشتی دانیشتوان.

- لەمــادەکانی (١١١ و ١١٢)دا بــاس لــە دەســەڵاتی دەرهێنــان و بەکارهێنــان و بەبازاڕکــردنی داهاتــەکانی نــەوت و گاز دەکات.

لـە مـادەی ١١٣دا بـاس لـە شـوێنەوارەکان دەکات کـە دەقەکـەی بـەم شـێوەیە: (شـوێنەوار و شـوێنە شـوێنەوارییەکان و ژێرخـانی کەلەپـووری و دەسـتنووس و دراوەکان بـە سـامانی نیشـتیمانی ئەژمـار دەکرێـن، کـە لـە تایبەتمەنـدی و دەسـەڵاتی فیدراڵیدایـە بـە هـاوکاری لەگـەڵ هەرێـم و پارێـزگاکان بەڕێوەدەبرێـت، ئەمـەش بـە یاسـا ڕێکدەخرێـت).

- بـە پێـی مـادەی ١١٦ی دەسـتوور دەسـەڵاتی فیدراڵـی پێکدێـت لـە پایتەخـت و هەرێمـەکان و پارێـزگا لامەرکەزییـەکان و ئیدارە ناوخۆییەکان.

دووەم: دەسەڵاتی هەرێمەکان:

هــەروەك پێشــتر باســمان کــرد، یەکێــك لــە شــێوازەکانی دیاریکــردنی دەســەڵاتەکان لـە وڵاتـانی فیدراڵیـدا بـەم شـێوەیەیە کـە لـە مـادای ١١٥ی دەسـتووری عێراقـدا دەڵێـت:(هــەر شــتێك لــە سـنووری دەسـەڵاتە تایبەتـەکانی حکومـەتی فیدراڵیـدا ئامـاژەی پـێ نەکرابێـت، ئـەوە دەبێتـە دەسـەڵاتی هەرێمـەکان و ئـەو پارێزگایانـەی ناکەونـە نـاو سـنووری هیـچ هەرێمێکـەوە، بەپێـی ئـەم ڕێگایـە ئەگـەر ناکـۆکی لـە سـەر دەسـەڵاتە هاوبەشـەکانی نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکان دروسـت بوو، ئەوا پێشـینە بـۆ هەرێمەکەیـە). مـادەی ١١٦ تـا مـادەی ١٢٥ی ئەم دەسـتوورە تایبەتـە بـە دەسـەڵاتی هەرێمـەکان و ئـەو پارێزگایانـەی نەبەسـتراونەتەوە

بـە هەرێمەکانـەوە، بـە کـورتی باسـی هەندێکیـان دەکەیـن:

- لـە هــەردوو مــادەی ١٢١ و ١٢٢ دا بــاسی دەســەڵاتەکانی هەرێمــەکان دەکات کــە بــەم شــێوەیەی خوارەوەیــە: (مــادەی ١٢١:

یەکـەم: دەسـەڵاتی هەرێمـەکان مـافی پیادەکردنی دەسـەڵاتەکانی یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری هەیـە بەگوێـرەی ئـەم دەسـتووره، جگـە لـەو دەسـەڵاتانەی تایبەتـن بـە حکومـەتی فیدراڵییەوە.

دووەم: حکومـەتی هەرێـم مافـی هەموارکـردنی جێبەجێکـردنی یاسـای فیدراڵــی لــە هەرێمەکــەدا هەیــە ئەگــەر ناکــۆك یــان دژبەیــەك لــە نێــوان هــەردوو یاســای فیدراڵــی و هەرێمــدا هەبــوو لەســەر بابەتێـك کـە لـە سـنووری ئـەو دەسـەڵاتانەدا نەبێـت کـە تایبەتـن بـە حکومـەتی فیدراڵییــەوە.

سـێیەم: دەبێــت ئــەو داهاتانــەی لــە حکومــەتی فیدراڵیــدا بەدەســت دەهێنرێــت پشــکێکی گونجــاو بــۆ هەرێمــەکان تەرخــان بکرێــت کــە بــەشی هەســتان و ئەرکــەکانی بــکات بــە لەبەرچاوگرتنــی داهــات و پێداویســتییەکان و ڕێــژەی دانیشــتوان.

چـوارەم: نووسـینگەی تایبـەت بـە هەرێـم و پارێـزگاکان لـە بالیۆزخانـە و نێـردە دیپلۆماسـییەکاندا دەکرێتـەوە بـە مەبەسـتی بـە دواداچـوونی کاروبـاری ڕۆشـنبیری و کۆمەڵایـەتی و گەشـەپێدان.

پێنجـەم: هەرچـی پەیوەندی بە بەڕێوەبردنی هەرێمەوە هەیە لە ئەستۆی حکومـەتی هەرێمدایـە بـە تایبـەتی پێکهێنـان و ڕێکخسـتنی هێـزەکانی ئاسـایشی ناوخۆیـی هەرێـم وەك پۆلیـس و ئاسـایش و پاسـەوانی هەرێـم).

- هەروەهـا بڕگـەکانی دووەم و سـێیەم و پێنجەمـی مـادەی ١٢٢ی دەسـتوور بـەم شـێوەیە:

یەکەم: پارێزگا لە ژمارەیەك قەزا و ناحیە و گوند پێکدێت.

دووەم: ئـەو پارێزگایانـەی سـەر بـە هیـچ هەرێمێـك نیـن دەسـەڵاتێکی بەڕێوەبـردن و دارایـی فراوانیـان پـێ دەدرێـت بـە جۆرێـك کـە بتوانـن کاروبـاری خۆیـان بەڕێوەببـەن بـە گوێـرەی بنەمـای (لامەرکـەزی ئیداری) و ئـەوەش بـە یاسـا ڕێکدەخرێـت.

سـێیەم: ئـەو پارێـزگارەی ئەنجومـەنی پارێـزگا هەڵیدەبژێرێـت سـەرۆکی ڕاپەڕانـدنی باڵایـە لـە پارێـزگادا بـە پیادەکـردنی ئـەو دەسـەڵاتانەی کـە لـە لایـەن ئەنجومەنـەوە پـێ بەخـشراوە.

چـوارەم: هەڵبـژاردنی ئەنجومـەنی پارێـزگا و پارێـزگار و دەسـەڵاتەکانیان بەیاسـا ڕێکدەخرێـت.

پێنجـەم: ئەنجومـەنی پارێـزگا ناکەوێتـە ژێـر ڕکێـف و چاودێـری هیـچ وەزارەت یـان لایەنێکـەوە کـە پەیوەسـت نەبێـت بـە وەزارەتێکـەوە و داراییـەکی سـەربەخۆی خـۆی هەیـە.

- هـەردوو مـادەی ١٢٠ و ١٢١ بـاسی دەسـەڵاتەکانی هەرێمـەکان دەکات، بـۆ نمونـە (مـادەی ١٢٠: هەرێـم دەسـتوورێك بـۆ خـۆی دادەڕێژێـت، هەرەمـی دەسـەڵاتەکانی هەرێـم و میکانیزمـی بەکارهێنـانی ئـەو دەسـەڵاتانە دیـاری دەکات بـە مەرجێـك ناکـۆك نەبێـت لەگـەڵ ئـەم دەسـتوورەدا).

سێیەم: دەسەڵاتەکانی هاوبەش لە نێوان حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکان:

لە بواری نەوت و گاز هەردوو مادەی ١١١ و ١١٢ی دەستوور دەسەڵاتەکان دیاری دەکەن. بە گشتی سەبارەت بە دابەشکردنی داهاتی گشتی وڵات بە سەر دەوڵەتی فیدراڵی و هەرێم و پارێزگاکاندا بە شێوەیەکی دادپەروەرانە بە سێ شێوازی جیاواز دابەش دەکرێن، کە دەستووری هەر وڵاتێك یەکێك لەم سێ شێوازانەی بۆ وڵاتەکەی هەڵبژاردووە. هەندێك وڵات داهاتی گشتی بەپێی ڕووبەری هەرێم یان پارێزگاکان دابەش دەکەن، من ئەم ڕێگایە بە پەسەند نازانم ، چونکە لە وانەیە زەوی هەرێمێك هەموو بیابان بێت و ڕێژەی دانیشتوانی کەم بێت، ئەوا نادادپەروەری دروست دەبێت لە دابەشکردنی سامانی گشتی وڵات. هەندێك وڵات بەپێی ڕێژەی دانیشتوان دابەش دەکەن ئەم ڕێگایە هەندێك دادپەروەرانەترە لە ڕێگای پێشتر. هەندێك وڵات بەپێی ڕێژەی وەرگرتنی باج دابەش دەکەن، لە وانەیە ئەم ڕێگایە لە هەردوو ڕێگای دیکە دادپەروەرانەتر بێت, بەڵام لە بڕگەی یەکەمی مادەی ١١٢ی دەستووری عێراقدا ڕێگای دووەمی هەڵبژاردووە، کە باس لە دابەشکردنی سامانی نەوت دەکات زۆربەی داهاتی عێراق لە سەر نەوتە, دەڵێت: (یەکەم: حکومەتی فیدراڵی لەگەڵ هەرێم و پارێزگا بەرهەمهێنەکان نەوت و غازی بەرهەم هێنراوی کێڵگەکانی ئێستا بەڕێوەدەبات بە مەرجێك داهاتەکانیان بە شێوەیەکی دادپەروەر و بە گوێرەی دابەشبوونی دانیشتوان لە سەرجەم پارچەکانی وڵاتدا دابەش دەکرێت...)، هەروەها لە بڕگەی دووەمی هەمان مادەدا کە باسی دەسەڵاتەهاوبەشەکان دەکات، دەڵێت (دووەم:

حکومـەتی فیدراڵـی و حکومـەتی هەرێمـەکان و پارێـزگا بەرهەمهێنـەکان بـە یەکـەوە هەڵدەسـتن بـە داڕشـتنی سیاسـەتی سـتراتیجی پێویسـت بـۆ بەرەوپێشـبردنی سـامانی نـەوت و غـاز بـە جۆرێـك کـە ببێتـە مایـەی دستخسـتنی زۆرتریـن سـوود و کەلـك بـۆ گـەلی عێـراق ئەمـەش بـە پشتبەسـتن بـە نوێتریـن تەکنیـکی بنەمـاکانی بـازاڕ و هانـدانی وەبەرهێنـان.

بـە گشـتی دەسـتووری عێـراق دەسـەڵاتەکانی هاوبـەش لـە مـادەی ١١٤دا دیـاری کـراون کـە ئەمانـەن (مـادەی ١١٤: دەسـەڵاتەکانی هاوبـەش لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان ئەمانـەن:

یەکـەم: بەڕێوەبـردن و ڕێکخسـتنی گومـرك بـە هەماهەنگـی لەگـەڵ حکومـەتی هەرێمـەکان و ئـەو پارێزگایانـەی ناکەونـە نـاو سـنووری هیـچ هەرێمێکـەوە ئەمـەش بـە یاسـا ڕێکدەخرێـت.

دووەم: ڕێکخستن و دابەشکردنی سەرچاوە سەرەکییەکانی وزەی کارەبا.

سێیەم: داڕشـتنی سیاسـەتی ژینگـە بـە مەبەسـتی دڵنیابـوون لـە پاراسـتنی ژینگـە لـە پیسـبوون و پارێزگاریکـردن لـە خاوێنـی بـە هـاوکاری لەگـەڵ هەرێمـەکان و ئـەو پارێزگایانـەی ناکەونـە نـاو سـنووری هیـچ هەرێمێکـەوە.

چوارەم: داڕشتنی سیاسەتەکانی گەشەپێدان و پلاندانانی گشتی.

پێنجـەم: داڕشـتنی سیاسـەتی تەندروسـتی گشـتی بـە هـاوکاری لەگـەڵ هەرێمـەکان و ئـەو پارێزگایانـەی ناکەونـە نـاو سـنووری هیـچ هەرێمێکـەوە.

شەشـەم: داڕشـتنی سیاسـەتی فێرکـردن و پـەروەردەی گشـتی بـە ڕاوێـژ

لەگـەڵ هەرێمـەکان و ئـەو پارێزگایانـەی ناکەونـە نـاو سـنووری هیـچ هەرێمێکـەوە.

حەوتــەم: دارشــتنی سیاســەتی ســامانە ناوخۆییــەکان و ڕێکخســتنیان بــە جۆرێــك کــە دادپــەروەری دەســتەبەر بــکات ئەمــەش بــە یاســا ڕێکدەخرێــت.

١٦
پاڵنەرەکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی[١]

ئـەوەی ئاشـکرایە سـەرەتای دروسـتبوونی سیسـتەمی فیدراڵـی دەگەڕێتـەوە بـۆ کۆتاییـەکانی سـەدەی هەژدەیـەم و دواتریـش بـە شـێوەیەکی فـراوان پـەرەی سـەند بـە تایبـەتی لـە هـەردوو سـەدەی نـۆزدەم و بیسـتەمدا، زۆر لـە وڵاتـانی جیهـان پەیـڕەوی ئـەم سیسـتەمەیان کـرد و تـا ئێسـتاش هـەر لـە پەرەسـەندندایە. سـەرەتا ئـەم سیسـتەمە لــە ویلایەتــە یەکگرتــووەکانی ئەمریــکا و یەکێتــی ســۆڤیەتی جــاران و سویســرا و کەنــەدا و ئەڵمانیــا و ئوســترالیا و...زۆر وڵاتانــی دیکــە پەیــڕەو کـرد[٢]. هـۆی پەرەسـندن و سـەرکەوتنی ئـەم سیسـتەمە دەگەڕێتـەوە بـۆ کۆمەڵێـك هـۆکار، لەوانـە چارەسـەرکردنی کێشـە و ناکوکییـەکانی نێـوان پێکهاتـە جیـاوازەکانی هـەر وڵاتێـك بـە ئاسـانی، بـە تایبـەتی ئـەو وڵاتانـەی لـە پێکهاتـەی جیـاواز پێکدێـن، واتـە لـە زیاتـر لـە یـەك نەتـەوە یـان ئاییـن یـان زمـان یـان ڕەگـەزی جیـاواز پێکدێـن، یاخـود ئـەو وڵاتانـەی چەندیـن کەمینـە لەخـۆ دەگـرن.

سـەرەڕای سـەرکەوتووی و گونجـاوی سیسـتەمی فیدراڵـی بـۆ وڵاتـان، بـەڵام لـە زۆر وڵاتانیـش ئـەم سیسـتەمە هـەرەسی هێنـاوە، هـۆکاری ئـەم هەرەسـهێنانە ناگەڕێتـەوە بـۆ نەرێنـی یـان ئەرێنـی ئەم سیسـتەمە، بەڵکو

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٧٤ لە ٢٠١٩\١١\١٩ بڵاو بوویتەوە.

(٢) د. سامی جمال الدین. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٢٣.

دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو هۆکارانـەی پەیوەسـتن بـەم کۆمەڵـگا و وڵاتانـەوە کـە پەیـڕەوی ئـەم سیسـتەمە دەکـەن. سیسـتەمی فیدراڵـی سیسـتەمێکی سیاسـی دەسـتووری سـەرکەوتوویە، کـە واتـە سـەرکەوتنی جێبەجێکـردنی ئـەم سیسـتەمە لـە ڕووی کردەییـەوە دەگەڕێتـەوە سـەر بارودۆخـی بابـەتی و شارسـتانی و هۆشـیاری ئـەو کۆمەڵگایـەی پەیـڕەوی دەکات، بـۆ نمونـە ئەگـەر سـەیری عێـراق بکەیـن لەبـەر عەقلیـەتی شـۆڤینی عەرەبـی یاخـود مەزهـەبی شـیعەگەری، کـە ئـەم عەقلیەتـە هەمیشـە زاڵـە بە سـەر کۆمەڵـگای ئـەم وڵاتـەدا، بۆیـە هەمیشـە سـەرکردەکانیان جەخـت لـە یەکپارچەیـی خـاکی عێـراق دەکەنـەوە، سـەربەخۆی یـان جیابوونـەوەی کوردسـتان لـە عێراقـی عەرەبـی هەمیشـە بـە کوفرێـکی سیاسـی دەزانـن، تەنانــەت دژی پەیڕەوکــردنی بنەمــاکانی دیموکراتیــەت و سیســتەمی فیدراڵییەتیشـن بـە تایبـەتی بـۆ پەیڕەوکـردنی ئـەم سیسـتەمە لـە هەرێمـی کوردسـتان. بۆیـە حکومەتـە یـەك لـە دوای یەکـەکانی عێـراق لـە دوای ڕوخـانی ڕژێمـی سـەدام پێشـێلی دەیـان مـادەی دەسـتووریان کـردووە. کـە واتـە شکسـتهێنانی سیسـتەمی فیدراڵـی لـە عێـراق، هەرچەنـدە تـا ئێسـتا بـە تـەواوەتی شکسـتی نەهێنـاوە، بـەڵام هۆکارەکـەی ناگەڕێتـەوە بـۆ سیسـتەمەکە، بەڵکـو دەگەڕێتـەوە بـۆ عەقلیـەتی دواکەوتـووی ئـەم کۆمەڵگایـە لـە ڕووی سیاسـی و کۆمەڵایەتییـەوە. واتـە ئـەوان دژایـەتی ئـەم سیسـتەمە دەکـەن بەبـێ ئـەوەی ئـەوان ڕەچـاوی ئـەم خاڵـە بکـەن کـە دابەشـکردنی دەسـەڵاتەکان بـە سـەر هەرێمەکانـدا بـاری قـورسی دەوڵەتـی فیدراڵـی سـوکتر دەکات.

ئەو هۆکارانەی پاڵنەرن بو دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی:

بەگشـتی هـۆکارەکانی دروسـتبوونی دەوڵەتـی فیدراڵـی دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەم سـێ هـۆکارە سـەرەکییانە، یەکەمیـان هـۆکاری جیـاوازی پێکهاتـەکان. دووەمیـان هـۆکاری پانتایـی جۆگرافـی. سـێیەمیان هـۆکاری تـرس کـە ئەویـش دابـەش دەبێـت بـۆ ترسـی دەرەکی و ترسـی ناوخۆیـی.

ترسی دەرەکی:

ئەگـەر سـەیری مێـژوو بکەیـن پـڕە لـە شـەڕ و جەنـگ لـە نێـوان گـەل و نەتـەوە و وڵاتـانی جیهـان، لـە ئەنجامـدا بـە زۆری ئیمپڕاتۆرییـەت و وڵاتـە بەهێـزەکان باڵیـان بـە سـەر گـەل و وڵاتـە لاوازاکانـدا دەگـرن و لـەم ناوەنـدەدا گـەل و وڵاتـە بچـوك و لاوازەکان دەبنـە قوربـانی. بۆیـە هـەر لەبـەر ئـەم هۆکارانـە، چەنـد هەرێـم و وڵاتـە لاوازەکان لـە ترسـی هەڕەشـە و مەترسـی دەرەکی هەوڵـی یەکگرتنیـان داوە بـۆ ئـەوەی لـە چوارچێـوەی وڵاتێـکی فیدراڵـی یەکگرتـووی بەهێـزدا تـا هێـز و تواناکانیان کۆبکەنـەوە و بتوانـن بەرگـری لـە کیـانی خۆیـان بکـەن، بەرامبـەر هـەر مەترسـی و هەڕەشـەیەکی دەرەکی.

ترسی ناوخۆیی:

بریتییـە لـە کۆبوونـەوەی دەسـەڵاتە سـەرەکییەکانی وڵات لـە دەسـت یـەك کـەس یـان یـەك دەزگا کـە شـێوازی دەوڵەتـی فرەپێکهاتـە و یەکگرتـوو بیگـۆڕن بـۆ وڵاتێـکی ناوەنـدی (مرکـزی) داپلۆسـێنەر، لـە ئەنجامـدا دەبێتـە هـۆی بنپـێ خسـتنی مافـە گشـتییەکانی هاووڵاتیـان لـە پێنـاو بەرژەوەنـدی تـاك و حـزب و لایەنێـکی دیاریکـراو، لـە خـوارەوە

باسـی ئـەم هۆکارانـە و چەنـد هـۆکاری دیکـە دەکەیـن:

سـەرەتا بـوونی ئیـرادەی دامەزرانـدنی سیسـتەمی فیدراڵـی لـە لایـەن ئـەو پێکهاتـە جیاوازانـەی دەیانەوێـت دەوڵەتـی فیدراڵـی دروسـت بکەن. کـە واتـە یەکێـك لـە هـۆکارە هەرەگرنگـەکانی دامەزرانـدنی دەوڵەتـی فیدراڵـی بریتییـە لـە ویسـتی ئـەو کۆمەڵگایـەی دەیانەوێـت ملکەچـی حکومەتێـکی گشـتی یەکگرتـووی فیدراڵـی بێـت، بـۆ ڕەنگدانـەوەی ئـەم مەبەسـتەش تـا ئـەم کۆمەڵگایـە ویسـتێکی سـەربەخۆی ناوخـۆی نەبێـت ناتوانێــت وڵاتێــکی فیدراڵــی ســەرکەوتوو دروســت بــکات، بــۆ نموونــە هــۆکاری دروســت نەبــوونی دەوڵەتــی فیدراڵــی لــە لایــەن ئەندامــانی کومونوێلسـی بەریتـانی دەگەڕێتـەوە بـۆ نەبـوونی ئیـرادە، چونکـە ئـەوان ویسـتی ئەوەیـان نەبـوو دەسـت لـە دەسـتەڵاتەکانی خۆیـان بـەردەن بـۆ حکومەتێـکی گشـتی و سـەربەخۆی فیدراڵـی تـا ملکەچـی بـن، ئەمـەش لەبـەر چەنـد هۆکارێـك بـوو.

واتــە ویســتی دامەزرانــدنی دەوڵەتــی فیدراڵــی دەگەڕێتــەوە بــۆ ویســتی ســەربەخۆی ناوخۆیــی ئــەو هەرێمانــەی دەوڵەتــی فیدراڵــی دروسـت دەکـەن، چونکـە لـە وانەیـە تایبەتمەندییـەکانی هـەر هەرێمێـك جیـاواز بێـت لەگـەڵ تایبەتمەنـدی هەرێمێکی دیکـە لـە ڕووی نەتەوە یان ئاییـن یـان ڕەگـەز یـان کەلتـوور. بۆیـە لـە وانەیـە خـاوەنی هەریەکێـك لـەم تایبەتمەندییانـە هانـدەر بـن بـۆ یەکگرتنـی هەریـەك لـەم هەرێمـە جیاوازانـە تـا هەرێمێـکی تایبـەت بـۆ خۆیـان پێکبێنـن، واتـە لـە ڕووی ناوخۆییــەوە ســەربەخۆ بــن و ســەروەری دەرەکیــش بــە حکومــەتی فیدراڵـی بسـپێرن بـۆ ئـەوەی بەرگرییـان لـێ بـکات، کـە واتـە بـە گشـتی

گرنگترین ئامانج لە دروستکردنی دەوڵەتی فیدراڵی بۆ ئەوەیە تا حکومەتی فیدراڵی بەهێز بکەوێت بۆ ئەوەی بتوانێت بەرگری لە سەروەری حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکان بکات و هەوڵی پێشخستنی بوارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی هەرێمەکان بدات، هەر لەبەر ئەم هۆکارەش هەرێمەکان دەست لە سەروەری و دەسەڵاتی دەرەکی خۆیان بەردەدەن بۆ حکومەتی فیدراڵی. یەکێکیتر لە پاڵنەرەکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری ئابووری، بۆ نمونە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و ئەڵمانیا و ئوسترالیا و کەنەدا[1]، لە دوای ڕاگەیاندنی سیستەمی فیدراڵی بۆ وڵاتەکانیان، توانییان پێشکەوتنێکی بەرچاو لە بواری ئابووریدا بەدەست بێنن، لە هەمان کاتدا توانییان بەربەستەسنوورییەکان کەم بکەنەوە و ئاسانکاری زیاتر لە نێوان هەرێمەکاندا ئەنجام بدەن. نمونەی وڵاتانی زۆر لە جیهاندا هەن کە پەیڕەوکردنی سیستەمی فیدراڵی بوویتە هۆی پێشکەوتنی ئابووری و پەیوەندی سیاسی و کۆمەڵایەتییەکی بەهێز کە ڕەنگدانەوەی ئەرێنی لە سەر گەل و نەتەوەکانیان هەبووە.

پاڵنەری جیاوازی زمانیش لە چوارچێوەیەکی جوگرافی دیاریکراودا، یەکێکە لە هۆکارەکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی، بۆ نمونە بەلجیکا لە ساڵی ١٨٣٠ وەکو دەوڵەتێکی فەڕەنسی زمان دامەزرا، بەڵام لە ئەنجامی زیادبوونی ململانێ لە نێوان هەردوو زمانی

(١) لقمان عمر حسین. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٤٠. ئەویش سوودی لە سامي جمال الدين. النظم السياسيه والقانون الدستوري. منشأه المعارف. الاسكندريه. ٢٠٠٥. ص١٢٣. وەرگیراوە.

هۆڵەندی و فەڕەنسی لەم وڵاتەدا، تا لە ساڵی ١٩٦٠ ئەم دوو زمانە بە زمانی فەرمی لەم وڵاتەدا ناسران، بەڵام زمانی فەڕەنسی هێشتا هەر زاڵ بوو لەم وڵاتەدا، تا لە ئەنجامی چەند جار هەموارکردنی دەستووری وڵاتەکەیان، وەك لە ساڵانی ١٩٧٠ و ١٩٨٠ و ١٩٩٣ لە ئەنجامدا ئەم وڵاتە بۆ سێ ناوچەی جیاواز دابەش کرا کە بوون بە سێ کۆمەڵی زمانی (فلامانی و فەڕەنسی و ئەڵمانی)، کە واتە باشترین ڕێگا بۆ چارەسەرکردنی ئەم جۆرە کێشانە بریتییە لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیدراڵی یەکگرتوو لەنێو خۆیاندا[1].

پاڵنەرێکی دیکەی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی بریتییە لە بەشداریکردن یان بوونی پەیوەندی سیاسی پێشوەختەی کۆمەڵگا و وڵاتان لەگەڵ یەکتر بۆ دروستکردنی ئەم یەکێتییە، بۆ نمونە ئەو وڵاتانەی بۆ ماوەیەك وڵاتی کونفیدراڵی بوونە دواتر گۆڕاون بۆ وڵاتی فیدراڵی وەك کانتونەکانی سویسرا کە لە ساڵی ١٨١٥ وڵاتی کونفیدراڵی بوون، بەڵام دواتر لە ساڵی ١٨٤٨ بوون بە وڵاتی فیدراڵی، چونکە ئەو وڵاتانەی ماوەیەك کونفیدراڵی بوون و لە پاش ماوەیەك هەڵوەشاونەتەوە بۆ هەرێم و ویلایەتی جیاواز، ئەمانە لە ڕووی کردەییەوە پێشینەیەکی کارگێڕییان پەیڕەو کردووە، کە واتە ئەمانە بۆ ماوەیەك لامەرکەزی ئیدارییان بینیوە، پێش ئەوەی ببنە وڵاتێکی فیدراڵی.

پاڵنەرێکی دیکەی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی بریتییە لە هۆکاری پانتایی جۆگرافی، بۆ نمونە لە زۆر وڵاتاندا دوو هەرێم بە زنجیرە چیایەك یان بە ڕووبار لە یەکتر جیا دەکرێنەوە وەك ئەو

(١) گۆران ئازاد حمە گەمحان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٥.

زنجیـره چیایانــەی سویســـرایان دابــەش کــردووە بــۆ چەندیــن بــەش (مقاطعــات)، یاخــود ســنووری وڵاتێــك دەكەوێتــە نێــوان دوو هەرێــم وەك بەنـگلادش لـە پێـش ئـەوەی لـە سـاڵی ١٩٧٠ سـەربەخۆ بێـت، کـە بەپێـی دەسـتووری فیدراڵـی پاکسـتان، بەنـگال هەرێمێـکی ئـەم وڵاتـە بـوو، بـەڵام سـنووری هینـد هەرێمـی بەنـگالی لـە هەمـوو هەرێمەکانـی دیکـەی پاکسـتانی جیـا کردبـووە. بـە گشـتی ئـەو هەرێمانـەی هاوشـێوەی ئەمانـەی لـە سـەرەوە باسـمان کـرد هـەر کاتێـك ویسـتیان دەتوانـن یـەك بگــرن و دەوڵەتێــکی فیدراڵــی پێــك بێنــن، بــەڵام ئــەوەش لــە بیرمــان نەچێــت بــە زۆری هەریەکگرتنێــکی فیدراڵــی لەبــەر هــۆکاری جوگــرافی بێـت، لـە وانەیـە تەمـەنی ئـەم یەکگرتنـە درێـژ نەبێـت، چونکـە ئەگـەر هەرێمـەکان لەبـەر هـۆکاری جۆگرافـی لـە یەکـتر دوور بـن و پانتییـەکی فـراوانی هەبێـت، لـە وانەیـە لـە ڕووی سـەربازییەوە حکومـەتی فیدراڵـی نەتوانێـت ڕاسـتەوخۆ بەرگرییـان لـێ بـکات. کەواتـە لێـرەدا پاڵنەرێکـی دیکـە بۆمـان دەرکـەوت ئەویـش پاڵنـەری ترسـە، چونکـە مێـژوو پێـمان دەڵێــت زۆر جــار وڵاتــە بەهێــزەکان وڵاتــە لاوازەکانی داگیــر کــردووە، ئەگـەر وڵاتێـك بچوکیـش بێـت بـەڵام ئەگـەر لەدەسـت جیـاوازی ئایینـی و نەتـەوەی و ڕەگـەزی بنالێنـن ئـەو کات دروسـتکردنی دەوڵەتـی فیدراڵی باشـترین چارەسـەرە بۆیـان. لێـرەدا بەگرنـگ دەزانـم وتەیـەکی بنیامیـن فرانکلینـی ئەمریـکی بەبیـر بێنمـەوە کـە لـە سـاڵی ١٧٨٩ کردوویـەتی کـە ئەمـڕۆ بـۆ ئێمـەی کـورد زۆر گرنگـە، دەڵێـت: (دەبێـت ئێمـە هەموومـان یــان یــەك بگریــن و خۆمــان بەیەکــەوە گــرێ بدەیــن، یانیــش دەبێــت چــاوەڕوان بیــن ڕۆژێــك دادێــت ئێمــە هەموومــان یــەك بــە یــەك لــە

سـێدارە دەدرێیـن)[1].

هەروەهـا هـەردوو هـۆکاری پێکچـوون و جیـاوازی، دوو پاڵنـەری سـەرەکین بـۆ دروسـتبوونی دەوڵەتـی فیدراڵـی، وەك پێکچـوون لـە سیسـتەمی سیاسـی یـان کۆمەڵایـەتی هەرێمـەکان، پاڵنەرێـکی گرنگـە بـۆ یەکگرتنـی چەنـد وڵاتێـك لـە چوارچێـوەی دەوڵەتێـکی فیدراڵیـدا. بـە پێچەوانەشـەوە جیـاوازی لـە سیسـتەمی سیاسـی یاخـود لـە داب و نەریتـی کۆمەڵایـەتی لـە هەرێمێکـەوە بـۆ هەرێمێکـی دیکـە و کۆکردنـەوەی ئەمانـە لـە دەوڵەتێـکی ناوەندیـدا کارێـکی ئەسـتەمە، کـە واتـە هەڵوەشـاندنەوەی ئـەم دەوڵەتـە بـۆ چەنـد هەرێمێـکی فیدراڵـی، یەکێکـی دیکەیـە لـە پاڵنـەرەکانی دروسـتبوونی دەوڵەتـی فیدراڵـی.

بـە هەمـان شـێوەی باسـمان کـرد هاوبـەشی نەتـەوە و ئاییـن و زمانیـش پاڵنـەری زۆر گرنگـن بـۆ پێکـەوە کارکـردن و تێکوشـان لـە پێنـاو یـەك ئامانجـی دیاریکـراوی وەك یەکگرتنـی وڵاتـان و دروسـتکردنی دەوڵەتـی فیدراڵـی، بـۆ نمونـە ئەگـەر سـەیری مێـژووی کۆمەڵـگای ئەمریـکا بکەیـن زۆر فاکتـەری جیـاواز و دژبەیـەك لـە نـاو کومەڵگاکەیـان هەیـە، وەك جیـاوازی ڕەگـەز واتـە (دژایەتیکـردن لەنێـوان ڕەش پێسـت و سـپی پێسـتدا)، یاخـود بەکارهێنـانی کویلـە و لـە زۆر شـتی تریشـدا جیاوازییـان هەبـوو، بـەڵام بـە هـۆی هاوبەشـییان لـە نـەژاد و زمـان و ئاییـن توانیـان یـەك بگـرن. هـەروەك چارلـس بیـرد (Charles Beard) دەڵێـت: (هاوبـەشی لـە ئایـن و زمـان و داب و نەریـت هـۆکاری گرنـگ بـوون بـۆ دروسـتبوونی یەکێتـی فیدراڵـی ئەمریـکا).

(١) گۆران ئازاد حمە گەمحان. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٢.

ئەگەر سەیری ئەو پاڵنەرانە بکەین کە بوونە هۆی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی عێراق زۆر لەو پاڵنەرانەی تێدایە کە لە سەرەوە باسمان کرد، پاڵنەری سەرەکی بریتییە لە گوشاری هاوپەیمانان بە تایبەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، چونکە کورد هەمیشە ئامانجی ڕاستەقینەی سەربەخۆیی کوردستان بووە، بەڵام هەمیشە ویستوویانە هەنگاو بە هەنگاو قۆناغەکان ببڕن، چونکە هیچ کاتێك کورد نەیویستووە لەگەڵ عەرەب بژیت. لە هەمان کاتیشدا دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی عێراق قۆناغێکی زۆر گرنگی مێژووییە لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان، چونکە عێراق لە دەوڵەتێکی دیکتاتور و داپلۆسێنەری مەرکەزی گۆڕا بۆ وڵاتێکی فیدراڵی کە ئەمە لە ویستی گەلی کورد بەدەر نەبوو، بەڵام فشاری وڵاتانی هەرێمی و هاوپەیمانان ڕێگربوون لە ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی کوردستانی باشوور لە دوای ڕوخانی ڕژێمی سەدام و تا ئەمڕۆ.

١٧
سیستەمی فیدراڵی و کۆمەڵگا فرەپێکهاتەکان (نمونەی عێراق)[١]

کۆمەڵگا فرەپێکهاتەکان بریتییە لەو کۆمەڵگایانەی زیاتر لەیەك پێکهاتە پێکدێن، وەك جیاوازی لە نەتەوە و (تائیفە) مەزهەب و ئایین و زمان و ڕەگەز و کولتووری جیاواز و ...تاد. کە ئەم جۆرە کۆمەڵگایانە لە پێکهاتەی ئاڵۆز پێکدێن، بەڵام پلەی ئاڵۆزییەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ قەبارەی جۆراوجۆری ئەم پێکهاتانە. ئەگەر سەیری عێراق بکەین لە سێ پێکهاتەی سەرەکی و جیاواز پێکدێن، کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی پێکدێنن وەك (کورد و سونە و شیعە)، سەرەڕای ئەم سێ پێکهاتانە ئایین و مەزهەب و زمان و نەتەوەی دیکە لە عێراق هەن وەك (مەسیحی و کلد و ئاشوری و کاکەیی و ئێزدی و شەبەك و سائیبی و ...تاد) هەروەها زمان و نەتەوەی وەك (تورکمان و مەسیحی و کورد و عەرەب) هەیە کە هەریەکێك لەم پێکهاتانە تایبەتمەندی تایبەت بە خۆیان هەیە، شتێکی بەڵگەنەویستە هەر پێکهاتەیەك لە هەر گەل و نەتەوەیەك گرێدراوی داب و نەریت و ئایین و کەلتووری نەتەوەکەی خۆیەتی. کە واتە بۆ ئەوەی دژبەیەك و پێکدادان لە نێوان ئەم پێکهاتانەدا دروست نەبێت، باشترین چارەسەر بریتییە لە پەیڕەوکردنی سیستەمی فیدراڵی بە سەریاندا، یاخود جیابوونەوە و هەریەکەیان خاوەن وڵاتی خۆی بێت، بەپێی دەستووری عێراق دەکرێت پارێزگایەك یان چەند پارێزگایەك،

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٨٠ لە ٢٠١٩\١١\٢٧ بڵاو بوویتەوە.

پێکهاتەیەك یان چەند پێکهاتەیەك پێکەوە هەرێمێك لە دەوڵەتی فیدراڵیدا دروست بکەن.

بە گشتی لە وڵاتی فیدراڵیدا هەر پێکهاتەیەکی جیاواز چ لە نەتەوە یان ئایین یان زمان یان مەزهەب لە هەرێمێکی جیاوازدا پەیڕەوی ماف و ئازادییەکانی خۆی دەکات و هیچ کامێکیان ناتوانێت دەست بخاتە ناو کاروبارەکانی تاکەکان لە هەرێمەکانی دیکەی هەمان دەوڵەتی فیدراڵی، چونکە هەر هەرێمێك لە ڕووی ناوخۆییەوە تەواو سەربەخۆ و خاوەن سەروەری ناوخۆیی خۆیەتی و خاوەن دەستوور و هەرسێ دەسەڵاتە سەرەکییەکانی (یاسادانان و جێبەجێکردن و دادوەری)یە، تەنها سەروەری دەرەکی لە دەست حکومەتی فیدراڵیدایە، کە واتە هیچ هەرێمێك ناتوانێت کاریگەری نەرێنی لەسەر هەرێمێکی دیکەی هەمان وڵاتی فیدراڵیدا هەبێت.

ئەگەر سەیری هەرسێ پێکهاتەسەرەکییەکانی عێراق بکەین ئەوان ناتوانن کاریگەری لەسەر ماف و ئازادییەکانی تاکی کورد بکەن، چونکە کوردستان لە ڕووی یاسایی و دەستوورییەوە سەربەخۆیە لە بەشەکانی دیکەی عێراق، بە تایبەتی لە ڕووی ناوخۆییەوە، بۆ نمونە ئەوان هیچ کاریگەرییان بەسەر ئایین و مەزهەب و داب و نەریتی کوردەوارییەوە نییە، وەك ئەنجامدانی نەریتی ئاهەنگەکانی ئادار و نەورۆز لە کوردستان، بە پێچەوانەشەوە کورد هیچ کاریگەری نەرێنی لەسەر ئەنجامدانی مەراسیمەکانی شیعەکانەوە نییە وەك مەراسیمی عاشورا و موحەرەم و هەموو ئەو مەراسیمانەی تایبەت بە خۆیان ئەنجام دەدەن.

پێکهاتـەی کـورد لـە عێـراق هەمیشـە لـە دەسـت نەتەوەیبوونیـەوە ئـازاری چەشـتووە. هەمیشـە کۆمەڵـگای عێـراق لـە ڕووی سیاسـی و کۆمەڵایەتییـەوە ململانێیـەکی تونـدی لەگـەڵ کـورد کـردووە و هەوڵـی چەوسـاندنەوەی داوە، کـە لـەم وڵاتـەدا کێشـەی نەتەوەیـی لـە هەمـوو کێشـەکانی دیکـە قوڵـتر و گەورەتـر بـووە، بـە تایبـەتی لـە دوای جەنگـی جیهـانی یەکـەم کـە ماوەی یـەك سـەدەی خایاند بـە بیانـووی جۆراوجۆر و بـە هـۆی ئـەوەی دەسـەڵات بەدەسـت پێکهاتـەی عـەرەبی سـونەوە بووە، بـە هەزارەهـا کێشـەی سیاسـی و نەتەوەیـی بـۆ کـورد دروسـت کـراوە تـا دەگاتـە جینوسـاید و کیمیابارانکـردنی کورد، کە تەنها لە سـاڵانی هەشـتاکانی سـەدەی ڕابـردوودا ژمـارەی قوربانیـانی کوردسـتان لـە ١٨٣ هـەزار کەسـی تێپەڕانـد. لەسـەرەتای ئەم سـەدەیەدا کە شـیعە دەسـەڵاتە سـەرەکییەکانی عێراقـی بەڕێوەدەبـرد، ئـەوەی سـونە نەیکرد شـیعە کـردی لـە ئەنجامدانی کاری نایاسـایی و نادەسـتووری بەرامبـەر گـەلی کـورد.

بۆیــە ســەرەتا لــە ڕووی زانســتییەوە پێناســەی نەتــەوە دەکەیــن، بریتییـە لـە کۆمەڵێـکی سـەرەکی کۆمەڵـگا فرەپێکهاتـەکان کـە هەندێـك زانـا بـەم شـێوەیە پێناسـەی کـردووە: (نەتـەوە بریتییـە لـە هەسـتکردن بە ئینتمابـوون بـە نەتـەوە یـان کۆمـەڵ یـان گەلـەوە کـە ئـەم ئینتمابوونـە پەیوەندییـەکی پتـەوی بـە گەلـەوە هەیـە). زانایـەکی ئیتاڵـی بـە نـاوی (مانشـینی) بـەم شـێوەیە پێناسـەی نەتـەوە دەکات و دەڵێـت: (گـەل کۆمەڵێـکی سروشـتی مرۆڤەکانـە کـە ئـەم کۆمەڵەیـە لـە ژیـانی ڕۆژانـەی کۆمەڵایـەتی خۆیانـدا بـە یەکـەوە دەبەسـترێنەوە بـە یەکێتـی خـاك و نـەژاد و زمـان و داب و نەریـت).

سـەردەمی بەهێزکەوتنـی بیرۆکـەی نەتەوەیـی لـە ئەوڕووپا دەگەڕێتـەوە بـۆ چارەگـی یەکەمـی سـەدەی نۆزدەیـەم، واتە سـاڵی ١٨٢١ دەسـتپێدەکات و بـۆ مـاوەی یـەك سـەدە بـەردەوام دەبێـت، بـەڵام ئەگەر لـە ڕووی فەلسـەفی و زانسـتییەوە سـەیری نەتـەوە بکەین ئایـا نەتەوە لە سـەر چ بنەمایـەك دادەمەزرێـت؟ وەڵامـی ئـەم پرسـیارە زانـاکانی دابـەش کـردووە بـۆ چـوار بۆچوونی جیاواز: سـەرەتا بـە بیردۆزی ئەڵـمانی لە نیوەی یەکەمـی سـەدەی نۆزدەیـەم دەسـتپێدەکات، زانـای ئەڵـمانی (فیختـە) پێی وابـوو زمـان یەکەم فاکتەری بنەڕەتـی نەتەوەیە، بەڵام بیردۆزی فەڕەنسـی دەڵێـت دروسـتبوونی نەتـەوە دەگەڕێتـەوە بـۆ ئیـرادەی تاکـەکان و توانای هاوبـەشی پێکەوەژیـان، دامەزرێنـەری ئـەم بیرۆکەیـە دەگەڕێتـەوە بـۆ فەیلەسـوفی فەڕەنسـی (ئەرنسـت ڕینان). پەیڕەوانی بیردۆزی سێیەم پێیان وایـە یەکێتـی بەرژەوەنـدی ئابـووری یەکەمیـن هـۆکارە بـۆ دروسـتبوونی نەتـەوە، چونکـە ئـەوان لەو بـاوەڕەدان کە هیـچ گەلێك بەبـێ ئابوورییەکی هاوبـەش ناتوانێـت بژیـت، هەروەهـا پەیـڕەوانی بیـردۆزی چـوارەم دەڵێن دوو هـۆکار هەیـە بـۆ دروسـتبوونی نەتـەوە یەکەمیـان زمـان و ئـەوی دیکەشـیان پەیوەنـدی مێـژووی هاوبـەش.

لێـرەدا ئەگـەر سـەیری کوردسـتان بکەیـن ئایـا بنەمـای دروسـتبوونی نەتـەوە دەگەڕێتـەوە بـۆ کام لـەم بیردۆزانـەی باسـمان کـرد؟ مـن پێموایە یەکـەم زمـان و دواتریـش بنەمـای پێکەوەژیـانی مێـژووی هاوبـەش لەگەڵ پێکهاتەکانـی دیکـەی نـاو کوردسـتان، کـە هـەزاران سـاڵە کوردسـتان چەندەهـا پێکهاتـەی جیـاواز لـە زمـان و ئاییـن و مەزهـەب و نەتـەوە و نـەژادی جیـاواز لەخـۆ دەگرێـت و مێـژوو و ئابوورییـەکی هاوبەشـیان

هەبـووە و لـە هـەر خـۆشی ناخۆشـیەکدا هاوبـەش بوونـە و بـۆ ماوەیـەکی درێـژ بـە ڕێـز و حورمەتـەوە پێکـەو ژیـاون.

ئەگــەر بــە گشــتی ســەیری نەتــەوە بکەیــن دەبینیــن هەســتی ئینتمابـوون بـە نەتـەوە بەخـۆی لـە نێـوان تاکەکانـدا دروسـت دەبێـت، بەبـێ هـۆکاری ناسروشـتی وەك بانگەشـە و فێرکـردن و یاسـا و ...تـاد، بەڵکـو وەك هـەر دیاردەیەکـی دیکـەی کۆمەڵایـەتی ئـەم هەسـتە جێگیـرە لـە دەروونی ئـەو تاکانـەی لـە شـوێنێکی تایبـەت دەژیـن و هاوبەشـن لـە ڕووی مێـژووی و کولتـووری و شارسـتانی و پەیوەندییـە کۆمەڵایەتییـەکان.

١٨
هۆکارەکانی سەرکەوتنی سیستەمی فیدراڵی[١]

هەر لەسەرەتای دروستبوونی سیستەمی فیدراڵی لە ئەمریکا لە ساڵی ١٧٨٧ تا ئێستا ڕێژەیەکی زۆری ئەو وڵاتانەی پەیڕەوی ئەم سیستەمەی کردووە لە حوکمڕانی وڵاتەکانیان و سەرکەوتوو بوونە و ئەم سیستەمە بوویتە هۆی پێشکەوتنی وڵاتەکانیان. بە پێچەوانەشەوە زۆر وڵاتانی دیکە لە ئەنجامی خراپ پەیڕەوکردنی ئەم سیستەمە، شکستیان هێناوە و وڵاتەکانیان زیاتر دواکەوتوون یان گۆڕاون بۆ سیستەمیتر، بەڵام ئەوەش لە بیرمان نەچێت هۆکاری شکشتهێنانیان ناگەڕێتەوە بۆ باشی یان خراپی سیستەمەکە، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ نزمی ئاستی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و سیاسی ئەو کۆمەڵگایانەی خراپ پەیڕەوی ئەم سیستەمە دەکەن، بە تایبەتی ئەو وڵاتانەی ئاستی شارستانیان نەگەیشتبێتە ئاستێکی باڵای ڕۆشنبیری و دیموکراتی، لە ئەنجامی پەیڕەوکردنی ئەم سیستەمە شکستیان هێناوە، وەك کۆمارەکانی ئەمریکای باشوور، هەروەها هەر لەبەر ئەم هۆکارە و ئەنجامدانی گەندەڵییەکی زۆر و پێشێلکردن و پابەند نەبوون بەدەستوورەوە، عێراقیش خەریکە شکست لە پەیڕەوکردنی سیستەمی فیدراڵی بێنێت، بۆیە لەبەر گرنگی بابەتەکە لە خوارەوە هۆکارەکانی سەرکەوتنی سیستەمی فیدراڵی دەخەینە ڕوو:

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٨٤ لە ٢٠٢٩\١٢\٣ بڵاو بوویتەوە.

هۆکاری شارستانی و ڕۆشنبیری:

بـە زۆری سـەرکەوتنی پەیڕەوکـردنی سیسـتەمی فیدراڵـی دەگەڕێتـەوە بـۆ ئاسـتی ڕۆشـنبیری و شارسـتانیبوونی کۆمەڵـگا و باوەڕبـوون بـە بنەمـاکانی دیموکـراتی ئـەو کۆمەڵگایانـەی پەیـڕەوی ئـەم سیسـتەمە دەکـەن. لـە سیسـتەمی فیدراڵیـدا دەسـتوور هەمـوو دەسـەڵاتەکان لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا دابـەش دەکات، کـە تـا ئاسـتێکی دیاریکـراو ئـەم هەرێمانـە سـەربەخۆییان هەیـە، هیـچ هەرێمێـك مـافی دەستخسـتنە نـاو کاروبـاری هەرێمێکـی دیکـە یـان حکومـەتی فیدراڵـی نییـە. لـە ئەزمـوونی مێژووییـدا سـەلمێنراوە کـە ئـەو وڵاتانـەی پەیـڕەوی سیسـتەمی فیدراڵییـان کـردووە و ئاسـتی ڕۆشـنبیری و شارسـتانی کۆمەڵگاکانیـان لاواز بـووە، لـە پەیڕەوکـردنی ئـەم سیسـتەمەدا سـەرکەوتوو نەبوونـە. بـە پێچەوانـەوەش ئـەو وڵاتانەی ئاسـتی ڕۆشـنبیری و شارسـتانی کۆمەڵگاکەیـان بـەرز و پێشـکەوتوو بـووە و باوەڕییـان بـە بنەمـاکانی دیموکـراتی هەبـووە و لـە پەیڕەوکـردنی ئـەم سیسـتەمەدا سـەرکەوتوو بـوون توانیـان وڵاتەکانیـان بـەرەو پێشـەوە ببـەن.

باوەڕبوون بە بنەماکانی دیموکراتی:

هۆکارێکـی دیکـەی سـەرکەوتنی ئەم سیسـتەمە بریتییە لـە باوەڕبوون بـە پەیڕەوکـردنی بنەمـاکانی دیموکـراتی لـە وڵاتەکانیـان، چونکـە ئەگـەر کۆمەڵـگای وڵاتـە فیدراڵییـەکان بـە تایبـەتی بەرپرسـە باڵاکانیـان باوەڕییان بـە بنەمـاکانی دیموکـراتی نەبێـت لـە وڵاتـدا، هـەر لایـەن و پێکهاتەیـەك بـە ئـارەزووی خۆی دەسـت لـە کاروبـارەکانی خەڵکانـی دیکـە وەردەدات، بـەم شـێوەیە هیـچ بەهایـەك بـۆ فیدراڵییـەت نابێـت، چونکـە سیسـتەمی

فیدراڵـی لـە سـەر چەنـد کولەگەیـەکی گرنـگ و بنەڕەتـی وەسـتاوە، وەك: هەڵبـژاردن و بڕوابـوون بـە بنەمـاکانی دیموکـراتی چ ئـەم وڵاتـە وڵاتێـکی کۆمـاری یـان پاشـایەتی بێـت، هەروەهـا لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتە سـەرەکییەکانی وڵاتـدا هەبێـت وەك هەرسـێ دەسـەڵاتی (یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری)، کـە واتـە هیـچ دەسـەڵاتێك دەسـت نەخاتـە نـاو کاروبـارەکانی دەسـەڵاتی دیکـە، بـۆ ئـەوەی مـاف و ئازادییـەکانی هەمـوو لایـەن و پێکهاتـەکان پارێـزراو بێـت. پێکهاتەیەکـی دیکـەی وڵاتـە فیدراڵییـەکان بریتییـە لـە دووانـەی ئەنجومـەنی یاسـادانان، واتـە ئەنجومـەنی یاسـادانانی هەرێمـەکان و ئەنجومـەنی یاسـادانانی فیدراڵـی، هەروەهـا سـەربەخۆی دەسـەڵاتی دادوەری و...تـاد. هەمـوو ئەمانـە بنەمـای زۆر گرنگـن لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا، ئەگـەر هـەر یەکێـك لـەم بنەمایانـە جێبەجـێ نەکـرا ئـەوا کولەگەیـەك لـە کولەگـەکانی دەوڵەتـی فیدراڵـی کـەم دەبێتـەوە، واتـە کـەم و کـورتی تێدەکەوێـت، هەروەهـا حکومـەتی فیدراڵـی لەگـەڵ بنەمـاکانی دیکتاتـوری ناگونجێـت.

پێکچوونی سیستەمی کومەڵایەتی:

هۆکارێکـی دیکـەی سـەرکەوتنی دەوڵەتـی فیدراڵـی بریتییـە لـە پێکچـوونی سیسـتەمی کومەڵایـەتی ئەگـەر پێکهاتـەکانی نـاو دەوڵەتـی فیدراڵـی لـە ڕووی کۆمەڵایەتییـەوە هاوشـێوەی یەکـتر بـن، ئەمـە هۆکارێـکی گرنگـە بـۆ سـەرکەوتنی سیسـتەمی فیدراڵـی لـەم وڵاتـەدا و درێـژەدان بـە پەیڕەوکـردنی ئـەم سیسـتەمە، بـەڵام بـە پێچەوانـەوە دەبێتـە هـۆی هەڵوەشـاندنەوەی ئـەم سیسـتەمە و نەمـانی دەوڵەتـی فیدراڵـی، بـۆ نمونـە ئەگـەر سـەیری ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا

بکەیــن لــە ســاڵی ١٧٨٧ کــە دەوڵەتــی فیدراڵییــان دامەزرانــد لــەو کات جیاوازییــەکی زۆری کۆمەڵایــەی لــە نێــوان باکــوور و باشــووری ئــەم وڵاتــەدا هەبــوو لەســەر کێشــەی کویلــەکان. ئەمریــکای باشــوور باوەڕییــان بــە هەبــوونی کویلــەکان هەبــوو و بــە یاساییان کردبــوو، بــەڵام لــە ئەمریــکای باکــوور باوەڕییــان پــێ نەبــوو هەموویــان دژی هەبــوونی کویلــە بــوون، ئــەم کاریگەرییــە هــەر بــەردەوام بــوو تــا لــە ئەنجامــدا وڵاتــەکانی ئەمریــکای باشــوور هەڵوەشــانەوە و بــەرەو دواکەوتــن ڕویشــتن و ئەمریــکای باکووریــش بــە پێچەوانــەوە پێشــکەوتن و پەیڕەوکــردنی سیســتەمی فیدراڵــی هــەر بەردەوامــە تــا ئەمــڕۆ.

فرەحیزبی:

بریتییــە لــە هوکارێکــی دیکــەی ســەرکەوتنی سیســتەمی فیدراڵــی، فرەحیــزبی لــە سیســتەمی یەکێتــی فیدراڵیــدا یاخــود بــە واتایەکــی دیکــە ئەگــەر لامەرکــەزی سیاســی لە ســەر بنەمای فرەحیــزبی دامەزرابێــت، ئەمە هۆکارێــکی گرنگــە بــۆ ســەرکەوتنی دەوڵەتــی فیدراڵــی، کــە واتــە گرنگــی خــۆی هەیــە، چونکــە لە ئەزمــوونی مێژووی وڵاتانــدا ســەلمێنراوە تاك حزبی گونجــاو نییــە بــۆ سیســتەمی فیدراڵــی، وەك یەکێتــی ســۆڤیەتی جــاران، کــە لــە ســاڵی ١٩١٧ تــا ڕوخانی یەکێتی ســۆڤیەت لــە کۆتایی هەشــتاکاندا تەنها حزبــی شــیوعی دەســەڵاتدار بــوو لــەم وڵاتــەدا هــەر لەبــەر ئــەم هۆکارانە سیســتەمی فیدراڵــی یەکێتــی ســۆڤیەت کەموکــوڕی زۆری هەبــوو.

ئەگــەر ســەیری ویلایەتــە یەکگرتــووەکانی ئەمریــکا بکەیــن لــە کاتی دامەزرانــدنی سیســتەمی فیدراڵــی لــەو کات هیــچ حزبێــکی سیاســی لــەم وڵاتــەدا نەبــوو، ئەمــەش هۆکارێك بوو کــە کەموکۆڕی لــە فیدراڵییەکەیاندا

هەبێـت، بـەڵام لـە دوای دروسـتبوونی دوو حیزبی سیاسـی ڕکابـەری یەکتر، سیسـتەمی فیدراڵـی وڵاتەکەیـان گەشەسـەندنێکی بەرچـاوی بـە خۆیـەوە بینـی. ئـەوەی شـایانی ئاماژەپێکردنە لە ویلایەتە یەکگرتـووەکانی ئەمریکا و کەنـەدا پەیـڕەوی سیسـتەمی دوو حیـزبی دەکرێـت، بـەڵام زۆربـەی وڵاتانی جیهـان بـە تایبەتی وڵاتـانی یەکێتی ئەوڕووپـا و وڵاتانی ڕۆژهـەڵات پەیڕەوی سیسـتەمی فرەحیـزبی دەکـەن وەك ئوسـترالیا و هینـد و ئەڵمانیـا و...تـاد. کـە واتـە ئەو وڵاتانـەی پەیـڕەوی فرەحیزبی دەکـەن، بۆ پێکهێنـانی کابینەی وەزاری، دەتوانـن هاوپەیـمانی (ائتـلاف) لـە پەرلەمانـدا دروسـت بکـەن و زۆرینـەی هاوپەیمانییەکەیـان حکومـەت پێکبێنـن، هەندێـك یـان هەمـوو حیزبـەکان بەشـدار بـن لـە حکومەتـدا، یانیـش ئیئتـلافی زۆرینـە حکومەت پێکبێنـن و حیزبەکانـی دیکـەش بـبن بـە ئۆپۆزسـیۆن. ئـەم شـێوازە زۆر گونجاو و سـەرکەوتوویە، هەروەها لە سویسـراش کە پەیڕەوی سیسـتەمی مەجلسـی دەکات وڵاتەکەیـان پەیـڕەوی فرەحیزبـی دەکات.

سەرچاوەی ئابووری:

یەکێکـی دیکـە لـە هـۆکارەکانی سـەرکەوتنی سیسـتەمی فیدراڵـی بریتییـە لـە بـوونی سـەرچاوەی ئابـووری پێویسـت، کـە بتوانێـت پێداویسـتییە داراییـەکانی حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمـەکان دەسـتەبەر بـکات. ئـەوەی بوویتـە جێـگای سـەرنجی زانـاکان بریتییـە لـەوەی کـە وڵاتی فیدراڵـی پێویسـتی بـە سـەرچاوەی دارایـی زیاتـر هەیـە، بـۆ دەسـتەبەرکردنی پێداویسـتییە داراییـەکانی هەمـوو هەرێمـەکان، زۆر وڵات هەسـتیان بـەم کەموکورتیـە کـردووە وەك ئەفریقیـای باشـوور و ئوسـترالیا و زۆر وڵاتانـی دیکـەش.

نزیکی قەبارەی هەرێمەکان لە یەکتر:

هۆکارێکـی دیکـەی سـەرەکی سـەرکەوتنی وڵاتـانی فیدراڵـی بریتییـە لـە نزیـکی قەبـارەی هەرێمـەکان لەیەکتری، زۆر وڵاتـانی فیدراڵـی کێشـەی جیـاوازی زۆری قەبـارەی ڕێـژەی دانیشـتوان یـان فـراوانی ڕووبـەری خـاك یـان جیـاوازی لـە سـەرچاوەی داهـات و ئابـووری کێشـەی گـەورە بـۆ وڵاتی فیدراڵـی دروسـت دەکـەن، تەنانـەت لـە ڕووی چۆنیەتـی دابەشـکردنی داهاتەکانیـش. بـە تایبـەتی کێشـەکە لەوەدایـە ئـەو هەرێمـە دەوڵەمەندانـەی سـەرچاوەی داهاتیـان زۆرە، لـە وانەیـە ئـەم هەرێمـە ئامـادە نەبێـت دەسـت لـە داهاتەکانـی خـۆی بـەردات بـۆ حکومـەتی فیدراڵـی تـا بـە شـێوەیەکی دادپەروەرانـە بـە سـەر هەرێمەکانـی دیکـەدا دابـەش بـکات. چەنـد جیـاوازی لـە قەبـارەی داهـات و فـراوانی ڕووبـەری هەرێـم و زۆری ڕێـژەی دانیشـتوانی هەرێمـە جیـاوازەکان کەمـتر بێـت، بـواری یەکگرتـن و مانەوەیـان پێکـەوە لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا زیاتـر دەبێـت.

١٩
ڕەگەزی یەکگرتن لە دەوڵەتی فیدراڵیدا[١]

هەمیشــە دەوڵەتــی فیدراڵــی بــە دوو ڕێــگا دروســت دەبێــت[٢]: یەکـەم: وڵاتێـکی ئاسایی دابـەش دەبێـت بـۆ چەنـد (هەرێـم ویلایـەت – کانتون)ێـك کـە بەپێـی دەسـتووری هـەر وڵاتێـك ناوێـکی لـێ دەنێـت لـە چوارچێـوەی دەوڵەتێـکی فیدراڵـی یەکگرتـوودا یـەك بگـرن. نمونـەی ئـەو وڵاتانـەی بـەم ڕێگایـە دروسـتبوون وەك: ڕوسـیای بەلاشـڤی و یەکێتـی وڵاتـانی ئەمریـکای لاتینــی وەك بەرازیـل و مەکسـیك و ئەرجەنتیـن[٣]، کــە هەرێمــەکان ســەروەری و ســەربەخۆی ناوخۆییــان هەیــە، بــەڵام ســەروەری نێودەوڵەتییـان نییـە. ڕێـگای دووەمیـش بریتییـە لـە یەکگرتنی چەنــد وڵاتیــك کــە دەســت لــە ســەروەری دەرەکی خۆیــان بــەردەدەن بــۆ دەوڵەتــی فیدراڵــی لــە چوارچێــوەی ئــەم دەوڵەتــەدا کۆدەبنــەوە بـۆ ئـەوەی حکومەتێـکی فیدراڵـی بەهێـز دروسـت بێـت، تـا بتوانێـت بەرگـری لــە هەمــوو هەرێمــەکان بــکات و لــە بــوارە جۆراوجۆرەکانــدا بـەرەو پێشـەوە ببـات، بـۆ نمونـە ئـەو وڵاتانـەی بـەم ڕێگایـە دروسـتبوون وەك: ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا و سویســرا و کەنەدا و ئوسـترالیا.

گرنگتریــن ڕەگــەزەکانی یەکگرتــن لــە دەوڵەتــی فیدراڵیــدا بریتییــە

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە (٥٨٨٩) لە ٢٠١٩\١٢\١٠ بڵاو بوویەتەوە.

(٢) د. محمـد عمـر مولـود. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا (٣١-٣٤). و لقـمان عمـر حسـین. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا(٣١-٣٢).

(٣) د. محمد کامل لیلە. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٢٨.

لـە یەکگرتـن لـە دەسـتووری فیدراڵـی، نووسـینی دەسـتووری فیدراڵـی دەبێـت لـە لایـەن پسـپۆڕ و شـارەزایانی بـواری یاسـای دەسـتووری و سیاسـییەکانی گـەل و نەتەوەجیـاوازەکانی وڵات بنووسرێتـەوە بـە شـێوەیەك کـە نوێنەرایـەتی هەمـوو پێکهاتـە و هەرێمـەکانی وڵات بـکات. لـە هەمـان کاتـدا نابێـت هیـچ بڕگـە یـان مادەیـەك لـە دەسـتووری هەریـەك لـە هەرێمـەکان پێچەوانـەی بنەمـەکانی دەسـتووری فیدراڵـی بێـت. ڕەگەزێکـی دیکـەی یەکگرتـن بریتیـە لـە یەکگرتنـی دەسـەڵاتە سـەرەکییەکانی (یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری)ی دەوڵەتـی فیدراڵـی، واتـە ئـەو بڕیـار و یاسـایانەی لـە دادگاکان و پەرلەمـان و حکومـەتی فیدراڵـی تایبـەت بـە هەرێمـەکان دەردەچـن، پێویسـتە ئـەم هەرێمانـە پێـوە پابەندبـن.

دەوڵەتـی فیدراڵـی هاوشـێوەی دەوڵەتـی ئاسـایی لەسـەر سـێ بنەمـای سـەرەکی دامـەزراوە (گـەل، خـاك، سـەروەری)، بـەڵام لـە ڕووی نێودەوڵەتییـەوە تەنهـا حکومـەتی فیدراڵـی خـاوەن سـەروەرییە نـەك هەرێمـەکان. لێـرەدا دەتوانیـن لـە ڕێگـەی دوو دەروازەوە بـاسی ڕەگـەزی یەکگرتـن لـە دەوڵەتـی فیدراڵـی بکەیـن: یەکەمیـان لـە ڕووی نێودەوڵەتـی. دووەمیـان لـە ڕووی ناوخۆییـەوە کـە لـە خـوارەوە باسـیان دەکەیـن:

یەکەم: لە ڕووی نێودەوڵەتییەوە:

دەوڵەتـی فیدراڵـی لـە ڕووی نێودەوڵەتییـەوە سـێ بنەمـای سـەرەکی لـە خـۆ دەگرێـت: (سـەروەری. ڕەگەزنامـە. هەرێمـەکان)

سەروەری (دەسەڵاتی سیاسی):

دەوڵەتـی فیدراڵـی کـە لـە چەنـد هەرێمێـك پێکدێـت و ژمـارەی هەرێمـەکان هـەر چەنـد زۆریـش بێـت، بـە هەمـوو هەرێمەکانـەوە لـە ڕووی نێودەوڵەتییـەوە تەنهـا بـە یـەك وڵات دەژمێردرێـت و تەنهـا یـەك هەڵسـوکەوتی نێودەوڵەتـی لەگەڵـدا دەکرێـت ئەویـش لـە ڕێگـەی حکومـەتی فیدراڵییـەوە نـەك هەرێمـەکان، چونکـە تەنهـا حکومـەتی فیدراڵـی خـاوەن سـەروەری دەرەکییـە. لـە هەمـان کاتـدا لـە ڕووی دابەشـبوونی دانیشـتوانەوە بـە سـەر چەنـد هەرێـم و پارێـزگاکانی نەبەسـتراو بـە هەرێمـەوە دابـەش دەبێـت، هەمـوو هاووڵاتییەکانیـان لـە ڕووی ناوخۆییـەوە خـاوەن کیـانی سیاسـی خۆیانـن و سـەروەری ناوخۆییـان لـە بـوارە جۆراوجۆرەکانـدا هەیـە. هـەر لەسـەر ئـەم بابەتـە ئەنـدری هۆریـو دەڵێـت: (دەوڵەتـی فیدراڵـی کۆمپانیـای وڵاتانـە)[1]، چونکـە پەیوەنـدی یاسـایی ناوخۆیـی لـە نێوانیانـدا هەیـە، واتـە یاسـای دەسـتووری وڵاتی فیدراڵـی لەسـەرەوەی هەرێمەکانـە.

شـتێکی شـاراوە نییـە کـە دەوڵەتـی فیدراڵـی لـە سێ ڕوویـەوە یەکگرتـووە، یەکێتـی خـاك یەکێتـی ئابووری و یەکێتی دەسـەڵاتی سیاسـی. بـەڵام لـە ڕووی نێودەوڵەتییـەوە تەنهـا حکومـەتی فیدراڵـی کاروبـارەکانی نێودەوڵەتـی جێبەجێ دەکات وەك گرێـدان و جێبەجێکردنی ڕێککەوتننامە و پەیماننامـە نێودەوڵەتییـەکان و هەروەهـا بڕیـاردان لـە سـەر شـەڕ و ئاشـتی و دروسـتکردنی پەیوەنـدی دیپلۆمـاسی و لـە ئەسـتۆگرتنی

(١) اندريـه هوريـو. القانـون الدسـتوري والمؤسسـات السياسـيه. ترجمـه عـلي مقلـد و شـفيق حـداد و عبدالمحسـن سـعد. الاهليـه للنـشر والتوزيـع. بـيروت. ١٩٧٤. ص١٥٢.

بەرپرسیاریەتی نێودەوڵەتـی. لـە هەمـان کاتـدا هەندێـك لـە زانـاکان وەك د. حەسـەن ئەلچەلەبـی دەڵێـت: (حکومـەتی هەرێمـەکان بـە تـەواوەتی لە کەسـایەتی نێودەوڵەتـی دانابڕێـن، تـا بێبـەش بکرێـن لـە سـیفەتی دەوڵەت لـە بـواری نێودەوڵەتیـدا)[1]. هەرێمەکانیـش تا ئاسـتێك دەتوانـن لە ڕووی نێودەوڵەتییـەوە، هەندێـك ڕێککەوتننامـەی بچـوك لە گەل وڵاتـان ئەنجام بـدەن وەك ڕێکخسـتنی کاروبـارەکانی سـنوور لـە گـەل وڵاتـانی جیـران لـە ڕووی بـازرگانی و گومـرگ و ترانزێـت و ... تـاد. هـەر لەسـەر ئـەم بنەمایـە (مارسـیل پریلـوت) دەڵێـت: فیدراڵییـەت کۆکـەرەوەی وڵاتانـە[2]. ئەگـەر سـەیری وڵاتـانی فیدراڵـی بکەیـن دەبینیـن هـەر وڵاتێـکی فیدراڵـی لـە دوو جـۆرە هاووڵاتـی پێکدێـن، یەکەمیـان: هاووڵاتـی دەوڵەتـی فیدراڵـی کـە هاووڵاتـی هەمـوو هەرێمـەکان دەگرێتـەوە. دووەمیـان: هاووڵاتییـانی هەریـەك لـە هەرێمـەکان. هەر لەسـەر ئەم بنەمایە دەسـەڵاتی یاسـادانانی فیدراڵـی لـە دوو ئەنجومـەن پێکدێـت، ئەنجومـەنی فیدراڵـی و ئەنجومەنی هەرێمـەکان، ئەنجومـەنی فیدراڵـی بە پەرلەمـانی فیدراڵی نـاسراوە، هەموو هەرێمـەکان بەتێکـڕا دەنـگ بـۆ هەڵبـژاردنی ئەندامـانی ئـەم ئەنجومەنـە دەدەن، بـەڵام ئەنجومـەنی هەرێمـەکان کـە لـە زۆر وڵات بـە ئەنجومـەنی پیـران نـاسراوە، هـەر هەرێمێك بە شـێوەیەکی یەکسـان، یان بەپێـی ڕێژەی ژمـارەی دانیشـتوان ئەنـدام دەنێرێتـە ئـەم ئەنجومەنـە.

---

(١) حسن الجابي. القانون الدولي العام. ص٢٣٥.

(٢) د. زهـير شـكر. الوسـيط في القانـون الدسـتوري. الجـزء الاول. القانـون الدسـتورى والمؤسسـات السياسـيه والـدول الكـبرى. المؤسسـه الجامعيـه للدراسـات والنـشر والتوزيـع. بـيروت. الطبعـه الثالثـه. ١٩٩٤. ص٦١.

یەکێتی ڕەگەزنامە:

هاووڵاتییانی حکومەتی فیدراڵی و هەموو هەرێمەکان تەنها یەك ڕەگەزنامەیان هەیە ئەویش ڕەگەزنامەی حکومەتی فیدراڵییە. ئەمەش وادەگەیەنێت کە تەنها حکومەتی فیدراڵی خاوەن سەروەرییە، لە هەمان کاتدا ئەمەش واناگەیەنێت کە حکومەتی فیدراڵی سەروەرییەکی ڕەهای هەبێت، چونکە ناکرێت سەروەری ڕەهای حکومەتی فیدراڵی و یەکێتی ڕەگەزنامە بە یەکەوە گرێ بدرێت، بەڵکو ڕەگەزنامەی یەکگرتوو بریتییە لە سروشتی دەوڵەتی فیدراڵی[1].

ئەگەر سەیری وڵاتی سویسرا بکەین کە وڵاتێکی فیدراڵییە، هاووڵاتییانی هەموو ویلایەتەکانی ئەم وڵاتە تەنها یەك ڕەگەزنامەیان هەیە ئەویش ڕەگەزنامەی سویسرییە, لێرەدا پێویستە جیاوازی بدەینە نێوان ڕەگەزنامە و هاووڵاتیبوون، بۆ نمونە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هاووڵاتییانی هەموو ویلایەتەکان تەنها ڕەگەزنامەی ئەمریکییان هەیە، بەڵام دەکرێت هاووڵاتی هاوکات لەگەڵ ڕەگەزنامەی ئەمریکی نشینگەی چەند هەرێمێکی هەبێت و هاووڵاتی چەند ویلایەتێك بێت، واتە لە هەمان کاتدا هاووڵاتی بنسلڤانیا و ڤیرجینیا و نیویۆرك بێت، واتە هاووڵاتی زیاتر لە یەك ویلایەتە، بەڵام تەنها ڕەگەزنامەی ئەمریکای هەیە. ئەم شێوازەی هاووڵاتیبوون لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و سویسرا و ئوستراليا و زۆر وڵاتانی دیکە.... بەم شێوەیە. لە لایەکی دیکەوە هەر هاووڵاتییەکی بیانی لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەدایك

(١) محمد عمر مولود. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا(١٠٧-١٠٨).

بێـت ڕاسـتەوخۆ ڕەگەزنامـەی ئەمریـکی پـێ دەدرێـت، سـەرەڕای ئـەوەی لـە هـەر ویلایەتێـك لـە ویلایەتـەکانی ئەمریـکا لەدایـك بووبێـت.

لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا هەمـوو هەرێمـەکان تەنها یـەك ڕەگەزنامەیان هەیـە، ئەویـش ڕەگەزنامـەی دەوڵەتـی فیدراڵییـە، بـۆ نمونـە لـە ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا ویلایەتـەکان دەتوانـن هەمـوو مافێـك بـەو بیانیانـە بـدەن ئەوانـەی نشـینگەیان لـەم ویلایەتـە هەیـە، واتـە ئەوانـەی هاووڵاتـی ئـەم ویلایەتـەن، وەك مافـی دنگـدان و مافـی وەرگرتنـی پۆسـتی فەرمانبەرێتـی گشـتی و مافـی بەناوکـردنی مولـك و مـاڵ و ...تـاد، بـەڵام ئەمانـە بـە هاووڵاتـی ئەمریـکی هەژمـار ناکرێـن، چونکـە ڕەگەزنامـەی ئەمریکییـان نییـە، واتـە ویلایەتـەکان ناتوانـن ڕەگەزنامـە بـە بیانییـەکان بـدەن، تەنهـا حکومـەتی فیدراڵـی دەتوانێـت ڕەگەزنامـەی ئەمریـکی بـە بیانییـەکان بـدات، چونکـە ویلایەتـەکان تەنهـا مافـی پێـدانی نشـینگەیان هەیـە[١].

یەکێتی هەرێمەکان:

بـە گشـتی هەرێـم یەکێکـە لـە سـێ کۆڵەگـە سـەرەکییەکانی دەوڵـەت، چونکـە هـەر وڵاتێـك لـە(خـاك و گـەل و دەسـەڵات) پێکدێـت، تەنانـەت ئەگـەر ئـەم وڵاتـە پەیـڕەوی هـەر جـۆرە سیسـتەمێکی حوکمڕانـی بـکات. یەکێتـی هەرێـم لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا بـە هەمـان شـێوە سـەرەکیترین بنەمـای دەوڵەتـی فیدراڵییـە، سـەرەڕای ئـەوەی ئـەم هەرێمـە لـە ڕووی ناوخۆییـەوە دابـەش بـووە بـۆ چەنـد قەوارەیـەکی دەسـتووری

(١) شـافعي محمـد بشـير. القانـون الدسـتوري وانظـم السياسـيه السودانسـه. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. ل١٢٢.

و یاسایی بە پەیڕەوکردنی دەسەڵاتە سەرەکییەکان، بەڵام ئەگەر هەر دوژمنکارییەك بکرێتە سەر هەریەکێك لە هەرێمەکان، ئەوە دوژمنکارییە بۆ سەر حکومەتی فیدراڵی، چونکە وڵاتانی بیانی وەکو یەك دەوڵەت سەیری دەوڵەتی فیدراڵی دەکەن، تەنانەت ئەگەر لەیەك یان لە چەند هەرێم یان ویلایەت یان لە چەند کۆمارێکی یەکگرتوو پێکهاتبێت.

دەسەڵاتەکانی هەرێمی کوردستان لە ڕووی نێودەوڵەتییەوە:

ئەگەر سەیری هەرێمی کوردستان بکەین کە هەرێمێکە لە دەوڵەتی فیدراڵی عێراق، ئەم هەرێمە هەندێك تایبەتمەندی تایبەتی هەیە کە ئەم تایبەتمەندییانە لە کەم وڵاتانی فیدراڵی جیهاندا بەدی دەکرێت، بۆ نمونە لە هەر هەرێمێکی فیدراڵی وڵاتانی جیهان ئەگەر هەر دوژمنکارییەك کرایە سەر هەر هەرێمێکی فیدراڵی، ئەرکی حکومەتی فیدراڵییە لە هەموو ڕوویێکەوە بەرگری لەم هەرێمە بکات، چونکە بەپێی بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی ئەم دوژمنکارییە بۆ سەر خودی دەوڵەتی فیدراڵییە سەرەڕای ئەوەی ئەم دوژمنکارییە لە هەر سوچێکی هەرێمێکی درایکراو بێت. کە واتە لە کوردستان بە دەیان پێشێلکاری سنووری و دەستێوەردانی نێودەوڵەتی و دوژمنکاری لە لایەن هەردوو وڵاتی ئێران و تورکیا دەکرێنە سەر هەرێمی کوردستان بەبێ ئەوەی هیچ نارەزایەتییەك یان هیچ بەرگرییەك یان هەڵوێست وەرگرتنێك لە لایەن حکومەتی فیدراڵی عێراقەوە ئەنجام نادرێت کە ئەرکی سەرۆك وەزیرانی عێراقە ڕاستەوخۆ بەرگری لە وڵاتی فیدراڵی بکات لە هەر دەستێوەردانێکی نێودەوڵەتی و لەکاتی

پێویستدا هەڵوێست وەرگرێت، چونکە بەپێی دەستوور ئەو سەرۆکی هێزە چەکدارەکانە.

بە گشتی لە وڵاتانی فیدراڵیدا بەستنی ڕێککەوتننامەی ئابووری نێودەوڵەتی زۆر گەورە و درێژخایەن لەگەڵ وڵاتان و گەورە کۆمپانیاکانی جیهان لە لایەن حکومەتی فیدراڵییەوە ئەنجام دەدرێت، لە ژێر چاودێری و سەرپەرشتی سەرۆك وەزیران و سەرۆکی وڵاتدا دەبێت، بەڵام لە هەرێمی کوردستان زۆر لەم جۆرە ڕێککەوتننامە و گرێبەستانە لە لایەن حکومەتی هەرێمەوە ئەنجام دراون بەبێ ئەوەی بگەڕێنەوە بۆ بەغدا. هۆکاری ئەم بەهێزییەی پێگەی هەرێمی کوردستان دەگەڕێتەوە بۆ بەهێزی ناوەڕۆکی دەستووری عێراق لەبەرژەوەندی کورددا. چونکە لە دەستووردا ئەم دەسەڵاتە زۆرانە گەڕاونەتەوە بۆ هەرێمی کوردستان. لە وانەیە لە دەستووردا باسی زۆر لەم حاڵەتانە نەکردبێت، بەڵام ئەو شێوازەی ئەم دەستوورەی پێ نووسراوەتەوە ئەو شێوازەیە کە پسپۆرییەکانی دەستووری فیدراڵی دیاری کراون و پسپۆرییەکانی هەرێمەکان پسپۆری گشتین، بەپێی ئەم بنەما دەستوورییە ئەو پسپۆرییانەی لە دەستووردا باس نەکراون یاخود لە نوێ دروست دەبن لە دەسەڵاتی هەرێمەکان دەبێت، کە واتە بەپێی ئەم ڕێگایە پسپۆرییەکانی حکومەتی فیدراڵی دیاریکراو دەبێت و پسپۆری حکومەتی هەرێمی کوردستان فراوان، هەروەك لە مادەی ١١٥ی دەستووری عێراقدا ئاماژە پێکراوە.

دووەم: ڕەگەزی یەکگرتن لە ڕووی ناوخۆییەوە

ڕەگـەزی یەکگرتـن لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا لـە هەرسـێ دەسـەڵاتە سـەرەکییەکانی وڵاتـدا هەیـە، دەسـەڵاتی یاسـادانان (پەرلەمـان)، و دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن (حکومـەت) و دەسـەڵاتی دادوەری، بـەڵام پێویسـتە دەسـەڵاتی دادوەری سـەربەخۆ بێـت لـە هـەردوو دەسـەڵاتی دیکـە، بـۆ ئـەوەی بێلایـەنی خـۆی بیسـەلمێنێت و بـە شـێوەیەکی دادپەروەرانـە کار بـکات. لـە مـادەی ٤٧ی دەسـتووری عێـراق ئامـاژەی بـە دەسـەڵاتەکانی فیدراڵـی کـراوە کـە پێـك دێـت لـە دەسـەڵاتی یاسـادانان و جێبەجێکـردن و دادوەری و پسـپۆرییەکانیان لەسـەر بنەمـای لێکجیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان جێبەجـێ دەکرێـت. لـە خـوارەوە بـاسی هـەردوو دەسـەڵاتی یاسـادانان و جێبەجێکـردن دەکەیـن:

دەسەڵاتی یاسادانان:

لـە زۆربـەی وڵاتـە فیدراڵییـەکان دەسـەڵاتی یاسـادانان لـە دوو ئەنجومـەن پێکدێـت:

یەکەمیـان: پێـی دەڵێـن ئەنجومـەنی بـاڵا کـە لـە هـەر وڵاتێـك ناوێـکی لـێ دەنێـت وەك ئەنجومـەنی پیـران یـان ئەنجومـەنی هەرێمـەکان یـان ئەنجومـەنی فیدراڵـی، کـە هـەر هەرێمێـك نوێنـەرانی خـۆی بەپێـی ڕێـژەی دانیشـتوان دەنێرێتـە ئـەم ئەنجومەنـە وەك ئەڵمانیـای یەکگرتـوو و هینـد و کەنـەدا، هەروەهـا هەندێـك وڵاتی فیدراڵـی هـەر ویلایەتێـك بـە شـێوەیەکی یەکسـان نوێنەرەکانیـان دەنێرنـە ئـەم ئەنجومەنـە وەك ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا هـەر هەرێمێـك دوو ئەنـدام دەنێریتـە

ئەنجومـەنی پیـران، هەرێمـەکانی مەکسـیك و ئەرجەنتینیـش ژمارەیـەکی یەکسـان ئەندامەکانیـان دەنێرنـە ئـەم ئەنجومەنـە[1].

دووەمیـان: ئەنجومـەنی گشـتی کـە نوێنەرەکانیـان لـە سەرانسـەری وڵات، ڕاسـتەوخۆ و بـە هەڵبژاردنێـکی ئـازاد و نهێنی نوێنەرەکانیـان هەڵدەبژێرن، ئەمـەش لـە هـەر وڵاتێـك بەپێـی دەسـتوورەکەیان ناوێـك لـێ دەنێـن وەك ئەنجومـەنی گشـتی یـان ئەنجومـەنی نوێنـەران یـان پەرلەمان...تـاد.

گرنگیبـوونی دوو ئەنجومـەنی یاسـادانان لەدەوڵەتـی فیدراڵیـدا، بـۆ ئەوەیـە تـا دەسـەڵاتی فیدراڵـی نەتوانێـت تاکـڕەوی خـۆی بـە سـەر هەرێمەکانـدا بیسـەپێنێت، یاخـود لایـەنی بـراوەی هەڵبژاردنـەکانی ئەنجومـەنی فیدراڵـی نەتوانێـت یاسـاکان بەپێـی بەرژەوەنـدی لایەنێـکی دیاریکـراو دەرکات و بـە سـەر لایەنەکانـی دیکـەدا بیسـەپێنێت، بـە گشـتی ئەنجومـەنی بـاڵا زیاتـر بەرگـری لـە مـاف و بەرژەوەندییـەکانی هەرێمـەکان دەکات. زۆربـەی دەسـتوورەکانی وڵاتـانی فیدراڵـی ئـەم دوو ئەنجومەنـەی لـە یـەك ئاسـتی بـاڵای یاسـادانانـدا دانـراون، واتە دەسـەڵاتی یاسـادانانی فیدراڵـی هـەر یاسـایەك دەرکات پێویسـتە بـە ڕەزامەنـدی هەریـەك لـەم دوو ئەنجومەنـە بێـت، واتـە هـەر یاسـایەك ڕەزامەنـدی یەکێـك لـەم دوو ئەنجومەنـەی لەسـەر نەبێـت نابێـت دەربکرێـت[2]. نمونـەی ئـەو وڵاتانـەی کار بـە دوو ئەنجومـەنی یاسـادانان دەکـەن، وەك: ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا و یەکێتـی سـۆڤیەتی جـاران

(١) ازهار هاشم احمد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٦٥.

(٢) د. حافـظ علـوان حـمادي الدليمـي. النظـم السياسـيه في الاوربـا الغربيـه والولايـات المتحـده الامريكيـه. وائـل للنـشر والتوزيـع. عـمان بـدون سـنه نـشر. ص٢٦٣. و د. محمـد كامـل ليلـه. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا ١٣٨.

و سویســرا و ئەرجەنتیــن و کەنــەدا و بەرازیــل و یوغســڵافیا[1]، بــەڵام دەستووری هەندێك وڵات زیاتر گرنگی بە ئەنجومەنی گشتی دەدەن، وەك ئەڵمانیا لە دەستووری ١٩١٩ و دەستووری ١٩٤٩ و، دەستووری هەریەك لە ئوستراليا و كەنەدا. بوونی دوو ئەنجومەن ڕەگوڕیشەی بنەماكانی فیدراڵییەت لەوڵاتدا بەهێزتر و توكمەتر دەكات.

لە مادەی ٤٨ی دەستووری عێراقدا هاتووە كە دەسەڵاتی یاسادانانی عێراق لە دوو ئەنجومەن پێكدێت ئەنجومەنی نوێنەران و ئەنجومەنی فیدراڵی. لە دوای پەسەندكردنی دەستوور ئەنجومەنی نوێنەران دامەزراوە و هەموو پسپۆرییەكانی دیاری كراون، بەڵام تا ئێستا ئەنجومەنی فیدراڵی دانەمەزراوە. لە مادەی ٦٥ی دەستووردا پێكهاتە و شێوازی دامەزراندنی ئەنجومەنی فیدراڵی دیاریكراوە، بەڵام هێشتا پسپۆرییەكانی دیاری نەكراوە كە ئەم ئەنجومەنە هاوشێوەی ئەنجومەنی پیران دەبێت لە ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا.

دەسەڵاتی جێبەجێكردن:

دەسەڵاتی جێبەجێكردن لە دەوڵەتی فیدراڵیدا پێكدێت لە سەرۆكی وڵات (سەرۆك كومار یان پاشا) و، ئەنجومەنی وەزیران وەك وڵاتانی یەكێتی سۆڤیەت و هیند و ئوستراليا و كەنەدا و سویسرا و ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا و زۆر وڵاتانی دیكە. ئەوەی شایانی ئاماژەپێكردنە سیستەمی فیدراڵی لە ڕووی پراكتیكییەوە دەكرێت لەگەڵ هەریەك لە سیستەمەكانی (پەرلەمانی و سەرۆكایەتی و مەجلسی) جێبەجێ بكرێت.

---

(١) سعد عصفور. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٢٧٥.

بـۆ نمونـە ویلایەتـە یەکگرتـووەکانی ئەمریـکا وڵاتێـکی فیدراڵییـە و پەیـڕەوی سیسـتەمی سـەرۆکایەتی دەکات. لـەم وڵاتـەدا دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن لـە سـەرۆك کۆمـار و وەزیـرەکان پێکدێـت کـە سـەرۆك کۆمـار ڕاسـتەوخۆ سەرپەرشـتییان دەکات، هیـچ ئەنجومەنێـکی وەزیرانیان نییـە، هەروەهـا سـەرۆك کۆمـار وەزیـرەکان و گـەورە بەرپرسـانی وڵات وەك دادوەرەکانی دادگای بـاڵای فیدراڵـی بـە ڕاوێـژ لەگـەڵ ئەنجومـەنی پیـران دیـاری دەکات و ڕەزامەندیـان لـە سـەر دەدات.

ئەڵمانیـا و بەریتانیـا دوو وڵاتی فیدراڵیـن، یەکەمیـان کۆمـاری و ئـەوی دیکـەش پاشـایەتی، هەردووکیـان پەیـڕەوی سیسـتەمی پەرلەمـانی دەکـەن و لـە هـەردوو وڵاتـدا دەسـەڵاتەکانی سـەرۆکی وڵات (سـەرۆك کۆمـار و پاشـا) تەشریفاتیـن، کـە بـە عەرەبـی پێـی دەڵێـن (یسـود ولایحکـم) لـە هـەردوو وڵاتـدا سـەرۆك وەزیـران دەسـەڵاتی باڵایـان هەیـە لـە بەڕێوەبـردنی وڵات، لـە ئەڵمانیـا پێـی دەڵێـن ڕاوێـژکار کـە سـەرۆکی ئەنجومـەنی وەزیرانـە و لـە بەریتانیـاش پێـی دەڵێـن سـەرۆك وەزیـران.

سویسـرا وڵاتێـکی فیدراڵییـە و پەیڕەوی سیسـتەمی مەجلسـی دەکات، دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن لـەم وڵاتـەدا لـە حـەوت ئەنـدام پێکدێـت کـە کۆمەڵـەی فیدراڵـی ئـەم حـەوت وەزیـرە دادەنێـت بـۆ مـاوەی چـوار ساڵ، ئـەم ئەنجومەنـە سـەرۆکێك لـە نـاو خۆیانـدا هەڵدەبژێردرێـت بـۆ مـاوەی یـەك سـاڵ بـە شـێوەی دەوری، سـەرۆك تەنهـا دەسـەڵاتی یـەك ئەندامـی هەیـە هـەر بڕیارێـك بدرێـت دەبێـت بەپێـی زۆرینـەی ئـەم ئەندامانـە بێـت. دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا بەپێـی دەسـتوور یاسـاکانی فیدراڵـی جێبەجـێ دەکات. لـە هەمـوو هەرێمەکانـدا

دەســەڵاتی جێبەجێکــردن ئــەرکی کارگێــڕی دەگرێتــە ئەســتۆ ئەمــەش وادەگەیەنێــت یەکگرتــن لــە دەســەڵاتی جێبەجێکــردنی فیدراڵیــدا هەیــە. هەمیشــە حکومــەتی فیدراڵــی کاروبــارەکانی کارگێــڕی بــە یەکێــك لــەم شــێوازانەی خــوارەوە جێبەجــێ دەکات[1]:

- شێوازی بەڕێوەبردنی ڕاستەوخۆ.
- شێوازی بەڕێوەبردنی ناڕاستەوخۆ.
- شێوازی بەڕێوەبردنی تێکەڵ.

شــێوازی هەڵبــژاردنی ســەرۆکی وڵات لــە وڵاتی فیدراڵیــدا بەپێــی دەســتووری وڵات دەگۆڕێــت، هەمیشــە لــە سیســتەمی ســەرۆکایەتیدا ســەرۆکی وڵات ڕاســتەوخۆ لــە لایــەن هاووڵاتییانــەوە هەڵدەبژێردرێــت، کــە بــەم شــێوەیە پێگــەی ســەرۆك بەهێزتــر دەبێــت[2]. بــەڵام لــە سیســتەمی پەرلەمانیــدا بــە زۆری ســەرۆکی وڵات لــە نــاو پەرلەمانــدا هەڵدەبژێردرێــت، بــە زۆریــش دەســەڵاتەکانی تەشریفاتیــن. بەپێــی دەستووری ئەڵمانیـای سـاڵی ١٩٤٩ سـەرۆکی وڵات لـە لایـەن ئەنجومـەنی فیدراڵییـەوە هەڵدەبژێردرێـت، هەروەهـا بەپێـی مـادەی ٦٣ی دەسـتوور پەرلەمــانی ئەڵمانیــا بــە هــەردوو ئەنجومەنــەوە ســەرۆکی ئەنجومــەنی وەزیــران هەڵدەبژێــرن کــە پێــی دەڵێــن ڕاوێــژکاری فیدراڵــی، بەپێــی مـادەی ٦٤ سـەرۆکی وڵاتیـش وەزیـرەکان دادەمەزرێنێـت لەسـەر داوای سـەرۆك وەزیـران.

(١) بۆزانیـاری زیاتـر بگەڕێـوە د. محمـد عمـر مولـود. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا (١١٦-١١٨).

(٢) د. عبدالحمید متولي. القانون الدستوری والانظمه السیاسیه. ص٢٦٧.

٢٠
کۆتاییهێنان بەدەستوور[١]

زانـاکانی بـواری یاسـای دەسـتووری ڕێـگاکانی کۆتاییهێنـان بەدەسـتووریان دابـەش کـردووە بـۆ دوو ڕێـگای سـەرەکی[٢]: ڕێـگای ئاسـایی و(یاسـایی) و ڕێـگای نـا ئاسـایی (بـە شـۆڕش یـان کۆدەتـا)، واتـە دەتوانییـن بڵێیـن ڕێـگای دیموکـراتی و نادیموکـراتی بـە گشـتی دەسـتوور لـە ڕووی هەموارکردنـەوە دوو جـۆرە دەسـتووری بەسـتەڵەك و دەسـتووری نـەرم. کـە ئێمـە دەڵێیـن کۆتاییهێنـان بـە دەسـتوور واتـە مەبەسـتمان تەنهـا دەسـتوورە بەسـتەڵەکەکان و هەمیشـەییەکانە و، دەسـتووری نـەرم و کاتی ناگرێتـەوە، چونکـە دەسـتووری نـەرم لـە ڕێگـەی دەسـەڵاتی یاسادانانەوە دەکرێـت زۆر بـە ئاسـانی هەمـوار بکرێـت یـان کۆتایـی پێبهێنرێـت، چونکـە هەموارکـردنی دەسـتووری نـەرم بـە هەمـان ئـەو دەسـەڵاتە هەمـوار دەکرێـت کـە یاسـا ئاسـاییەکان دەردەکات، واتـە پەرلەمـان. دەسـتووری بەسـتەڵەك بـە ڕێـگای جیـاواز و سـەخت هەمـوار دەکرێـت یـان کۆتایـی پـێ دەهێنرێـت، زۆربـەی دەسـتووری وڵاتـان بـە تایبـەتی وڵاتـە دیموکـراتی و پێشـکەوتووەکان لـە نـاو خـودی دەسـتووردا مادەیـەکی تایبـەت هەیـە بـاس لـە شـێوازی هەموارکـردنی

---

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە (٥٨٩٤) لە ٢٠١٩\١٢\١٧ بڵاو بوویتەوە.

(٢) د. محمـد احمـد ابراهیـم المسـلماني. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا١٥٠. و د.عبدالکریـم علـوان هەمـان سـەرچاوەی پێشوو. لا٣٢٥. و د. نزیـە رعـد. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا٩٧.

دەستوور دەکات، بەڵام لە دەستووری بەستەڵەکدا زۆر کەم ئاماژە بە هەڵوەشاندنەوە یان کۆتاییهێنانی دەستوور دەکات، بۆ نمونە لە دەستووری کۆماری فەڕەنسای ساڵی ١٨٧٥ ئاماژەی بە کۆتاییهێنان بە دەستووری کردووە[1]. لە دەستووری ئێستای عێراقدا، واتە دەستووری ساڵی ٢٠٠٥ بە هەمان شێوە لە هەردوو مادەی ١٢٦ و ١٤٢دا باس لە شێوازی هەموارکردنی ئەم دەستوورە دەکات و ئەو ڕێگایانەی دیاری کردووە کە ئەم دەستوورە پێ هەموار دەکرێت، بەڵام هیچ مادەیەك لە ناو ئەم دەستوورەدا نییە کە باس لە کۆتاییهێنانی دەستوور بکات. دەستووری ئێستای عێراق دەستوورێکی بەستەڵەکە و ئەو ڕێگایانەی ئەم دەستوورە پێ هەموار دەکرێت ڕێگای زۆر سەختن و هەموارکردن بە قۆناغی سەختدا تێدەپەڕێت، هەمیشە دەستووری وڵاتانی فیدراڵی دەستووری بەستەڵەکن، چونکە هەر وڵاتێکی فیدراڵی لە پێکهاتە و نەتەوە و ئایینی جیاواز پێکدێت، بۆ ئەوەی هیچ پێکهاتەیەك نەتوانێت دەستوور بەپێی بەرژەوەندی خۆی و حیزبەکەی هەموار بکات بەبێ لە بەرچاوگرتنی بەرژەوەندی لایەنەکانی دیکە.

دەستوورەکان لە ڕووی داڕشتنەوە دوو جۆرن، دەستووری کاتی و دەستووری هەمیشەیی، لەو کاتەی بارودۆخی وڵات ناجێگیرە یاخود لە دوای شۆڕش یان کۆدەتاکان هەندێك لە وڵاتان دەستوورێکی کاتی دەنووسنەوە بۆ قۆناغێکی ڕاگوزەر، وەك یاسای بنەڕەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە لە سەردەمی (پول برێمەر) لەساڵی ٢٠٠٣، تا

(١) د.عبدالكريم علوان هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٢٥.

عێراق لە ساڵی ٢٠٠٥ دەستوورێکی هەمیشەییان نووسییەوە. ئەگەر سەیری ڕژێمە یەك لە دوای یەکەکانی عێراق بکەین لە دوای ڕوخانی ڕژێمی پاشایەتی لە ساڵی ١٩٥٨ تا ساڵی ٢٠٠٣، چەندین دەستووریان نووسییەوە هەموویان دەستووری کاتی بوون و هەمووشیان لە ڕووی هەموارکردنەوە لە جۆری دەستووری نەرم بوون، واتە هەر گۆڕانکاری یان هەموارکردنێك بە ڕێگای دەسەڵاتی یاسادانانەوە بە دەرکردنی یاسا ئاساییەکانەوە ئەنجام دەدرا. بەڵام ڕژێمەکانی ئەوسای عێراق لەبەر ئەوەی هەموو سەرۆکەکانیان کەسانی سەربازی بوون و هەمووشیان دەسەڵاتێکی عەسکەرتارییان بەڕێوەدەبرد، هیچ گوێیان بە دەستوور و یاسا و ڕێساکان نەدەدرا، هەرچەندە دەستوورەکانیشیان دەستووری ناتەواو پڕ لە کەموکۆڕی بوون، ڕەچاوی هەموو ماف و ئازادییەکانی تاك نەکردبوو بە تایبەتی مافی گەل و نەتەوە و ئایینە جیاوازەکانی عێراق پشتگوێ خرابوون. بە شێوازێکی نادیموکراتی هەموو بڕیارەکانیان بەپێی مەزاج و بەرژەوەندی خۆیان دەدا لە ڕێگەی ئەنجومەنی سەرکردایەتی بەناو شۆڕش (مجلس قیادة الثورة).

لە پرۆسەی کۆتاییهێنان بە دەستوور ئەوەی گرنگە ئایا کەی و لە چ کاتێکدا وڵات پەنا بۆ هەموارکردن یان کۆتاییهێنان بەدەستوور دەبات؟ بە تایبەتی لە وڵاتە دیموکراتەکان؟ لە وەڵامدا دەتوانیین بڵێین هەر کاتێ بوشایی لە نێوان دەقەکانی دەستوور و واقعی کردەیی وڵاتدا دروست بوو، ئەو کات پەنا بۆ هەموارکردن یان کۆتاییهێنان بەدەستوور دەبرێت، واتە ئەو کاتەی هاووڵاتیان هەستییان پێکرد کە ئەم دەستوورە پێداویستییەکانیان و ماف و ئازادییەکانیان

دەستەبەر ناکات[1]، لەبەر ئەو گۆڕانکارییە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییانەی لە وڵاتدا ڕوودەدەن، چونکە هەموارکردنی دەستوور بریتییە لە پڕکردنەوەی ئەو کەلێنەی لە نێوان دەستوور و واقعی کردەیی و سیاسی وڵاتدا دروست دەبێت. تا چارەسەری هەموو ئەم قەیرانە سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییانە بکات، یاخود لەو کاتەی شەڕی چەکداری و دوژمنکاری ڕوو لە وڵات دەکات و مەترسی دەکەوێتە سەر وڵات و دامودەزگا دەستوورییەکان، لە وانەیە لەو کات سەرۆکی وڵات یان دەزگایەکی دیکە دەسەڵاتی تایبەت بەکاربێنێت و گوێ بە دەستور نەدات. بەم شێوازە دەگوترێت ڕاگرتنی دەستوور، نەك کۆتاییپێهێنان، واتە کار بە دەستوور ناکرێت بۆ ماوەیەکی دیاریکراو تا بارودۆخەکە دەگەڕێتەوە بۆ باری ئاسایی جاران، ڕاگرتنی دەستوور بە شێوەیەکی فەرمی لەو کاتەدا دەکرێت دەقێك بۆ ئەم بارودۆخانە لە ناو خودی دەستووردا هەبێت کە ئاماژە بەمە بکات، وەك مادەی ١٠٨ی دەستووری بەحرینی ساڵی ١٩٧٣ و مادەی ٩٦ی دەستووری جەزائیری ساڵی ١٩٩٦ کە دەقەکەی بەم شێوەیە بوو: (ئەم دەستوورە لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا ڕادەگیرێت و سەرۆك کۆمار هەموو دەسەڵاتەکان بەڕێوەدەبات)[2]، ئەوەشمان لەبیر نەچێت لەم حاڵەتانەدا پێشێلکاری زۆر لە بواری مافی مرۆڤدا دەکرێت بە تایبەتی لەکاتی پەیڕەونەکردنی یاساگشتییەکانی جەنگ. ئەم

---

(١) د. محمد احمد ابراهیم المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٥٠. و د.عبدالکریم علوان هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٣٢٥. و د. نزیە رعد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا٩٧.

(٢) د. حمید حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١٩٢.

جـۆرە دەقانـە بـە زۆری لـە وڵاتـانی دواکەوتـوو و توتالیتـاری بەکاردێـن.

هەروەهـا ڕاگرتنـی دەسـتوور بـە کردەیـی لـەو کاتانـەدا ڕوودەدات کـە سـەرۆکی وڵات یـان دەسـەڵاتی جێبەجێکـردن گـوێ بـە بنەمـاکانی دەسـتوور نـەدات و کاری نادەسـتووری ئەنجـام بـدات لەئەنجامـدا هەندێـك بنەمـای دەسـتووری ڕادەگیرێـن و کاریـان پـێ ناکرێـت، بـۆ نمونـە وەك مـادەی ١٤٠ی دەسـتووری ئێسـتای عێـراق، پێویسـت بـوو ئـەم مادەیـە تـا کۆتـای سـاڵی ٢٠٠٧ بـە تـەواوی جێبەجـێ بکرێـت، بـەڵام لەبـەر دژایەتیکـردنی هەرێمـی کوردسـتان لـە لایـەن دەسـەڵاتی جێبەجێکـردنی فیدراڵـی، تـا ئێسـتاش ئـەم مادەیـە جێبەجـێ نەکـراوە. بـە گشـتی کۆتاییهێنـان بەدەسـتوور بـە دوو ڕێـگای ئاسـایی و یاسـایی و ڕێـگای نائاسـایی واتـە بـە شـۆڕش و کودەتـا ئەنجـام دەدرێـت[1]، لـە خـوارەوە بەکـورتی باسـی دەکەیـن:

یەکەم: کۆتاییهێنانی دەستوور بە ڕێگای ئاسایی (یاسایی):

بەپێـی ئـەم ڕێگایـە دەکرێـت کۆتایـی بـە دەسـتووری وڵات بهێنرێـت و کار بـە مـادەکانی نەکرێـت بەپێـی ئـەو ڕێوشـوێنانەی لـە نـاو خـودی ئـەم دەسـتوورەدا دیـاری کـراون بـۆ هەموارکـردن یـان کۆتایـی پێهێنـان، زۆربـەی دەسـتوورە بەسـتەڵەکەکان لـە نـاو خـودی دەسـتووردا تەنهـا باسـی چۆنیـەتی هەموارکـردنی دەسـتوور دەکـەن، باسـی کۆتاییهێنـان بـە دەسـتوور ناکـەن، بـەڵام لـە هەمـان کاتـدا دەکرێـت دەسـتووری هەندێـك وڵات باسـی چۆنیـەتی کۆتایهێنـان بـە دەسـتوور بـکات،

(١) د. حمید حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٩٥.

وەك دەستووری فەڕەنسای ساڵی [1]١٨٧٥. بە بێ ئەوەی پەنا بۆ توندوتیژی و هێز ببرێت و دەستوورێکی نوێ لە شوێنی دەستووری کۆن بنووسرێتەوە، ئەم کارەش بە دوو ڕێگا ئەنجام دەدرێت[2]: یەکەمیان بە هۆی دامەزراندنی لێژنەیەکی تایبەت بۆ ئەم مەبەستە کە پێی دەڵێن کۆمەڵەی دامەزرێنەری دەستوور. دووەمیان: بە هۆی ڕاپرسی گەل لێژنەی دامەزرێنەری دەستوور دادەمەزرێت و دواتریش ڕاپرسی لەسەر دەستووری نووسراو دەکرێت پاشان دەچێتە واری جێبەجێکردنەوە، لە هەر وڵاتێك شێواز و میکانیزمێکی تایبەت بە خۆیان هەیە بۆ هەموارکردن و کۆتاییهێنان بە دەستوور[3]. لە هەندێك وڵات سەرەتا ڕاپرسی لە سەر ئەوە دەکرێت (ئایا کۆتایی بە دەستوور بێنین و دەستوورێکی دیکە لە شوێنی بنووسرێتەوە؟)[4] بە زۆری لە دەستووری وڵاتە دیموکراتییەکاندا باسی کۆتاییهێنان بە دەستوور ناکات، چونکە تەنها مافی گەلە ئەم بڕیارە بدات.

لێرەدا پرسیارێکمان دێتە پێش ئایا لێژنەی هەموارکەری دەستوور دەتوانێت کۆتایی بە دەستوور بێنێت؟ لە وەڵامدا هەموو زاناکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە ناتوانێت[5]، چونکە نووسینەوە و کۆتاییهێنان بە دەستوور لە دەسەڵاتی گەلدایە نەك لە دەسەڵاتی لێژنەی

---

(١) د.عبدالكريم علوان هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٢٥. و د. محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٩٢.

(٢) د. نزيه رعد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل (٩٨- ٩٩).

(٣) د. حميد حنون خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٩٥. و د. محمد السناري. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل١٧٩.

(٤) د.عبدالكريم علوان هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٣٢٦.

(٥) د. نزيه رعد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٩٨.

هەموارکـەری دەسـتوور، بەڵکـو ئـەم کارە لـە وڵاتـە دیموکراتیەکانـدا بـە هـۆی کۆمەڵـەی دامەزرێنـەری دەسـتوور ئەنجـام دەدرێـت کـە تایبـەت بـۆ ئـەم کارە دامـەزراوە یاخـود لـە ڕێگـەی ڕاپـرسی گـەل لێژنەیـەك دادەمەزرێـت بـۆ کۆتاییهێنـان بـە دەسـتووری کـۆن و دەسـتوورێکی نـوێ لـە شـوێنی دەنووسرێتـەوە. لـە هەمـان کاتـدا مـەرج نییـە هەمـان ئـەو دەسـتەیەی دەسـتووری کـۆنی نووسـیوە هەمـان ئـەو دەسـتەیە دەسـتووری نوێـش بینووسـێتەوە، چونکـە پێویسـت نـاکات دەسـتووری نـوێ بـە هەمـان ڕێـگای دەسـتووری کـۆن بنووسرێتـەوە، لـە وانەیـە دەسـتووری کـۆن بـە ڕێـگای پاداشـت نووسرابێـت، بـەڵام دەسـتووری نـوێ بـە ڕێـگای کۆمەڵـەی دامەزرێنـەر یـان بـە ڕێـگای ڕاپـرسی گـەل بنووسرێتـەوە[1]. لێـرەدا پرسـیارێکی دیکـە دێتـە پێـش ئایـا دەسـەڵاتی یاسـادانان دەتوانێـت دەسـتووری نەریتـی هەمـوار بـکات یـان کۆتایـی پـێ بێنێـت؟ بەڵـێ دەتوانێـت چونکـە دەسـتووری نەریتـی دەسـتوورێکی نەرمـە، دەکرێـت نەریتێـکی کـۆن بـە نەریتێـکی نوێ هەمـوار بکرێـت، یان دەسـەڵاتی یاسـادانان یاسـایەك دەربـکات بـە هەموارکـردنی دەسـتووری نەریتـی. هەروەهـا دەتوانێـت کۆتایـی بـە دەسـتووری نەریتـی بێنێـت و دەسـتوورێکی نـووسراو لـە شـوێنی بنووسرێتـەوە.

دووەم: کۆتاییهێنـانی دەسـتوور بـە ڕێـگای نائاسـایی (شـۆڕش یـان کودەتـا):

هـەر چەنـدە کۆتاییهێنـانی دەسـتوور بـە ڕێـگای ئاسـایی بـە بـێ توندوتیـژی و بەکارهێنـانی هێـز و بـە شـێوەیەکی ئاشـتیانە و یاسـایی

(١) د. احسان حمید المفرجي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٢٦٤.

کۆتایــی بەدەســتوور دەهێنرێــت و دەســتوورێکی دیکــە لــە شــوێنی دەنووسرێتــەوە، بــەڵام ڕێــگای نائاسـایی پێچەوانـەی ئـەم ڕێگایەیـە، لـە ئەنجامـی بەکارهێنـانی هێـز و شـەڕ و کودەتـا بـە سـەر دەسـەڵاتی وڵاتـدا و لـە ئەنجامـی سـەرکەوتنیان بـە سـەر دەسـەڵاتدا ڕاستەوخۆ دەسـتوور هەڵدەوەشـێتەوە و بۆشـایی دەسـتووری دروسـت دەبێـت، بـە گشـتی کارپێکـردن یـان کارپێنەکـردنی دەسـتوور دەکەوێتـە سـەر بڕیـاری ئـەو کەسـانەی کودەتـا یـان شۆڕشـیان ئەنجـام داوە و هێزیـان بەکارهێنـاوە بـۆ گۆڕینــی دەســەڵات[1]. ئایـا کار بــە دەســتووری کــۆن بکرێــت یـان کۆتایــی پــێ بهێنرێــت. بـۆ نمونــە هەمــوو دەســتوورەکانی فەڕەنســا لــە دوای شــۆڕشی فەرەنــسی بریتــی بــوون لــە ١٦ دەســتوور، هەموویــان لــە دوای ئەنجامــدانی شــۆڕش و کودەتــاکان نووسراونەتــەوە. هەمــوو دەسـتوورەکانی سـوریا بـە هـۆی کودەتـاکان کۆتاییـان پـێ هاتـووە، وەك دەسـتوورەکانی ١٩٢٨ و ١٩٤٩ کـە دەسـتووری سـاڵی ١٩٥٠ لـە سـاڵی ١٩٥١ کۆتایـی پـێ هێـنرا دواتـر لـە سـاڵی ١٩٥٤ کاریـان پـێ کـردەوە، هەروەهـا دەسـتوورەکانی سـاڵانی ١٩٦١ و ١٩٦٢ بـە کودەتـای سـاڵی ١٩٦٣ کۆتاییـان پــێ هێنـا[2].

هەندێــك لــە زانــاکان وەك ڕووداوێــکی یاســایی ســەیری شــۆڕش دەکـەن، چونکـە جیـاوازی شـۆڕش لەگـەڵ کودەتـا ئەوەیـە شـۆڕش لـە هەنـاوی جەمـاوەرەوە هەڵدەقوڵێـت و گـەل بڕیـاری خـۆی دەدات بـە

---

(١) د. حمیـد حنـون خالـد. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. ل١٩٧. ئەویـش سـوودی لـە رمـزي الشـاعر النظریـە العامـە للقانـون الدسـتوري. مطبعـە جامعـە عـین الشـمس. القاهـرە. ص١٣٦. وەرگرتــووە.

(٢) د. نزیە رعد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. ل٩٩.

گۆڕینــی دەســەڵات بــە بەکارهێنــانی هێــز و دامەزرانــدنی دەســەڵاتێکی باشــتر ودیموکراتیــتر، کــە لــە بەرژەوەنــدی گشــتی گەلدابێــت. بــەڵام کودەتـا پێچەوانەیـە، ئـەو لایەنـەی کودەتـا ئەنجـام دەدات بـۆ ئەوەیـە بگاتــە لوتکــەی دەســەڵات بــە لادانی چەنــد دەســەڵاتدارێکی دیاریکــراو یـان گۆڕینـی هەمـوو دەسـەڵاتەکە خۆیـان شـوێنیان بگرنـەوە، لـە وانەیـە کودەتـا لـە بەرژەوەنـدی گەلـدا نەبێـت و، تەنهـا لـە بەرژەوەنـدی ئـەو کەســانەدا بێــت کــە کودەتاکەیــان ئەنجامــداوە، کــە واتــە ئەمــەش ڕێگایـەکی ناشـەرعیە. شـۆڕش بـە پێچەوانـەوە شـەرعیەتێك دەگۆڕێـت بـۆ شـەرعیەتێکی دیکـە، واتـە دەیانەوێت سیسـتەمی دەسـەڵات بـە تەواوەتی بیگـۆڕن، چونکـە کەسـانی شۆڕشـگێڕ و ئەوانـەی شـۆڕش ئەنجـام دەدەن هەمیشـە خـاوەن فەلسـەفە و ئایدیۆلۆجیـا و ڕوئیـای تایبەتـن، جیـاواز لـە فەلسـەفەی دەسـەڵاتی پێشـتر. لـە هەمـان کاتـدا پێویسـتە ئێمـە جیـاوازی بدەینـە لـە کارکەوتنـی ڕاسـتەوخۆ یـان ناڕاسـتەوخۆی دەسـتوور، چونکـە لــە کارکەوتنــی ڕاســتەوخۆی دەســتوور هەمــوو دەقــەکانی دەســتوور لــە کاردەکـەون و کۆتاییـان دێـت و ناگۆڕێـن بـۆ یاسـای ئاسـایی، چونکـە ئەم دەسـتوورە بـە تـەواوەتی ناگونجێـت لەگـەڵ ئـەو ئامانجـەی شۆڕشـەکەی لـە پێناویـدا ئەنجامـداوە. بـەڵام لـە کارکەوتنـی ناڕاسـتەوخۆی دەسـتوور لـەوکات هەنـدێ مـادەی دەسـتوور لـە ڕووی شـکلیەوە دەگۆڕێـن بـۆ یاسـای ئاسـایی و ئەمانـە وەك یاسـای ئاسـایی کاریـان پـێ دەکرێـت.

هەروەهـا کۆتاییهاتنـی دەسـتوور لـە ئەنجامـی سـەرکەوتنی شـۆڕش یـان کودەتـا کار ناکاتـە سـەر یاسـا ئاسـاییەکان، ئـەم یاسـایانە ناگۆڕێـن و

کاریـان پـێ دەکرێـت[1]، وەك یاسـاکانی باری کەسـی و بازرگانی و شارسـتانی و ...تـاد، تـا دەسـەڵاتی نـوێ بڕیـاری هەموارکـردن یـان گۆڕینـی دەدات، تەنهـا ئـەو یاسـایانە نەبـن ئەوانـەی پێچەوانـەی بنەمـاکانی سیسـتەمی نوێـی دەسـەڵاتن، یاخـود پێچەوانـەی ئایدیۆلۆژیـای سیسـتەمی نوێیـە.

لـە دوای شـۆڕش و کودەتـاکان هەندێـك بنەمـای دەسـتووری وەك یاسـای ئاسـایی کاریـان پـێ دەکرێـت. بـۆ نمونـە وەك مـادەی پێنجـی دەسـتووری فەڕەنسـای سـاڵی ١٨٤٨ کـە تێـدا هاتبـوو نابێـت کـەس لـە سـەر کاروبـاری سیاسـی لـە سـێدارە بدرێـت. ئـەم مادەیـە وەك یاسـایەکی ئاسـایی کاریـان پـێ دەکـرد، سـەرەڕای هەڵوەشـاندنەوەی ئـەم دەسـتوورە[2].

هەندێـك لـە زانـاکانی یاسـای دەسـتووری دەڵێـن لـە کاتی کۆتاییهاتنـی دەسـتوور تەنهـا کۆتایـی بـە مـادە بابەتییـەکان دێـت کـە تایبەتـن بـە سیسـتەمی دەسـەڵات کـە شۆڕشـیان لـە دژی کـردووە. مـادە شـکلیەکان لـە کاتی کۆتاییهاتنـی دەسـتوور بـە ڕای زۆربـەی زانـاکان وەك یاسـای ئاسـایی کاریـان پـێ دەکرێـت[3]. لـە فقهـی دەسـتووری فەڕەنسـیدا بـەم کـردارە دەگوترێـت (کشـانەوەی سـیفەتی دەسـتووری)، واتـە دەقەکـە وەك دەقێـکی یاسـایی کار پێدەکرێـت نـەك وەك دەقێـکی دەسـتووری.

(١) د. سليمان الطماوي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١١٥.

(٢) د. محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٩٥.

(٣) د.عبدالكريم علوان هەمان سەرچاوەی پێشوو. (٣٢٨ – ٣٢٩).

بەکورتی جیاوازی نێوان شۆڕش و کودەتا لە چەند خاڵێکدا کورت دەکەینــەوە[1]:

لە ڕووی سەرچاوەوە:

ئەگـەر ئـەو بزوتنەوەیـەی لـە دژی دەسـەڵاتی حوکمـڕان تێدەکۆشـێت لـە لایـەن گەلـەوە ئەنجامـدرا و لـە پێنـاو بەرژەوەنـدی گشـتی وڵاتـدا بـوو ئـەوە شۆڕشـە، لـە شۆڕشـدا بـە زۆری سـوپایان لـە پشـتە و شـۆڕش لــە ڕێگــەی هێــزی چەکــداری و فکرییــەوە ئەنجــام دەدرێــت. بــەڵام ئەگــەر ئــەم بزوتنەوەیــە کۆمەڵێــکی دیاریکــراو بــن و بیانەوێــت بــە هێــز خۆیــان بگەیننــە لوتکــەی دەســەڵات بەبــێ ویســتی گــەل، ئەمــە کودەتایــە، بــە زۆری ئــەم حاڵەتــە لــە لایــەن دەســتەیەکی دەســەڵاتەوە ئەنجــام دەدرێــت.

لە ڕووی ئامانجەوە:

ئەگـەر ئامانجـی بزوتنەوەکـە تەنهـا ئـەوە بێـت بـە هێـز دەسـەڵات بگرێتەدەسـت و دەسـەڵاتی دیکـە لابـدات ئـەوە کودەتایـە. بـەڵام بـە پێچەوانــەوە ئەگــەر ئامانجــی بزوتنەوەکــە گۆڕینــی سیســتەمی سیاســی و کۆمەڵایــەتی و ئابــووری بێــت لــە بنەڕەتــدا بــۆ سیســتەمێکی دیکــەی دیموکراتیــتر و پێشــکەوتووتر ئــەوە شۆڕشــە. وەك شۆڕشــی فەڕەنســای ســاڵی ١٧٨٩ و شۆڕشــی بەلاشــفی ســاڵی ١٩١٧ و شۆڕشــی ئیســپانیای ســاڵی ١٩٣١ و شۆڕشــی میــسری ســاڵی ١٩٥٢.

---

(١) محمـد ابراهیـم المسـلماني. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا (١٥١- ١٥٢) و د.عبدالکریـم علـوان هەمـان سـەرچاوەی پێشوو. (٣٢٧ – ٣٢٩). و د. محمـد محمـد عبـده امـام. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا (٩٣- ٩٤).

خاڵــی هاوبــەش لــە نێــوان شــۆڕش و کودەتــادا ئەوەیــە لــە هەردووکیانــدا بەپێــی ئامانجەکانیــان کۆتایــی بــە دەســتوور دێــت. بــە گشــتی شــۆڕش کردارێــکی سیاســییە و بــە هێــز دەســەڵاتی پێشــتر لادەدات و لــە کاتی ســەرکەوتنیدا سیســتەمی سیاســی و دەســتووری لــە بنەڕەتــدا دەگۆڕێــت و دەســتوورێکی نــوێ لــە شــوێنی دەستووری کۆنــدا دەنووسرێتــەوە بــۆ پڕکردنــەوەی بۆشــایی دەســتووری[١].

ڕێگایــەکی تــری کۆتاییهێنــان بــە دەســتوور بریتییــە لــە کارکەوتنــی خۆبەخــۆی دەســتوور وەك هەڵوەشــاندنەوەی دەوڵەتێــکی فیدراڵــی بــۆ چەنــد وڵاتێــکی ســەربەخۆی بچــوك لــەو کات دەســتووری فیدراڵــی هەڵدەوەشــێتەوە و ســەر لەنــوێ هەریــەك لــەم وڵاتــە نــوێ دروســتبووانە دەســتوورێکی تایبــەت بــە خۆیــان دەنووســنەوە. بــە پێچەوانەشــەوە ئەگــەر چەنــد وڵاتێــك یــەك بگــرن و وڵاتێــکی نوێــی فیدراڵــی پێکبێنــن لــەو کاتیــش دەســتووری هەمــوو وڵاتــەکان کۆتایــی پێدێــت و ســەر لەنــوێ دەســتوورێکی تایبــەت بــۆ وڵاتی فیدراڵــی دەنووسرێتــەوە و هەرێمەکانیش دەتوانــن هەریەکەیــان دەســتوورێکی تایبــەت بــە خۆیــان بنووســنەوە.

کاریگەری کۆتاییهاتنی دەستوور

ســەبارەت کاریگــەری کۆتاییهاتنــی دەســتوور پرســیارێك دروســت دەبێــت، ئایــا بــە کۆتاییهاتنــی دەســتوور کۆتایــی بەجاڕنامــەکانی مــاف و ئــەو دەقانــەی تایبەتــن بــە مــاف و ئازادییــەکانی تــاك دێــت؟ بــۆ وەڵامدانــەوەی ئــەم پرســیارە زانــاکان دابــەش بوون بۆ ســێ ڕای جیــاواز[٢]:

---

(١) سلطان سليمان الطماوي. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا١١٥.

(٢) د.عبدالكريــم علــوان هەمــان ســەرچاوەی پێشــوو. لا(٣٣١- ٣٣٢) و د. حميــد حنــون

هەندێـك زانـا وەك (دوجـی) لـەو بڕوایـەدان بـە کۆتاییهاتنـی دەسـتوور هیـچ کاریگـەری بـە سـەر جاڕنامـەکانی مافـدا نابێـت، بەڵکـو بەهاکەیـان پاراسـتوو دەبێـت وەك بنەمایـەکی نەریتـی لـە سـەرەوەی دەسـتوور، نـەك یاسـای ئاسـایی، هـەر لەبـەر ئەمـەش نابێـت پەرلەمـان هیـچ یاسـایەك پێچەوانـەی جاڕنامـەکان و ئـەو دەقـە دەسـتوورییانەی تایبەتـن بـە مـاف و ئازادییـەکانی تـاك دەرکات. هەروەهـا ئەو دەسـتەیەی دەسـتووری نـوێ دادەنێـت، نابێـت دەسـتوورێك دابنێـت دژبێـت لەگـەڵ ئـەو گەرەنتیانـەی لـەم جاڕنامانـەدا هـەن.

هەندێـك زانـای دیکـە وەك (ئاسـمان) تـەواو پێچەوانـەی ڕای یەکـەم بـوون، ئـەوان پێیـان وایـە جاڕنامـەکان بنەمـای یاسـایی دیاریکـراو نیـن بـۆ جێبەجێکـردن، بەڵکـو تەنهـا بنەمـای گشـتین ناکرێـت ئەمانـە بـە بەشـێك لـە دەسـتوور هەژمـار بکرێـن.

هەندێـك زانـای دیکـە وەك (لافیـر بیـر و جـورج بیـردر) ڕەخنەیـان لە هـەردوو ڕای سـەرەوەیان هەیـە، ئـەوان پێیانوایـە بنەمـاکانی جاڕنامـەکان بنەمـای هەتـا هەتایـی و سـەرەوەی دەسـتوور نیـن تاکـو کـەس نەتوانێت دەسـتکارییان بـکات، بەڵکـو هـەر دەسـتەیەکی دامەزرێنـەری دەسـتوور ئـازادە لـە دانـانی هـەر بنەمایـەکی نـوێ، بـەڵام پێچەوانـەی بنەمـاکانی مـاف نەبـن. ئەمانـە پێیـان وایـە جاڕنامـەکان تەنهـا بنەمـای گشـتین و مـەرج نییـە پێـوە پابەنـد بیـن، هەروەهـا دەڵێـن ئـەم بنەمایانـە هـەر دەمێنـن، بـەڵام وەك یاسـای ئاسـایی بەهـای خۆیـان دەبێـت، بـە مەرجێك پێچەوانـە نەبێـت لەگـەڵ سیسـتەمی دەسـەڵاتی نـوێ.

خالد. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا(١٩٧- ١٩٨).

٢١
لە ڕووی سیاسی و یاساییەوە.....

کاریگەرییە نەرێنییەکانی نەبوونی دەستوور بۆ هەرێمی کوردستان[(١)]

پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان:

لـە سـاڵی ٢٠٠٩ پـرۆژەی دەسـتووری هەرێمـی کوردسـتان- عێـراق پێشـکەش بـە پەرلەمـانی کوردسـتان کـرا بـۆ دەنگـدان لـە سـەری، ئـەم پـرۆژە دەسـتووره لـە ١٢٢ مـاده پێـك دەهـات کـە بـە سـەر شـەش دەروازەدا دابـەش کرابـوو. ئـەم دەسـتووره دەسـتوورێکی تێروتەسـەل بـوو هەمـوو بڕگـە و مـادەکانی لـە بەرژەوەنـدی خەڵکـی کوردسـتاندا بـوو، بـە ڕەچاوکـردنی هەمـوو مافـە سـیاسی و یاسـایی و دەسـتوورییەکان، بەبـێ پشـتگوێ خسـتنی هیـچ مافێـکی کەمـە نەتەوایـەتی و ئایینییـەکانی هەرێمـی کوردسـتان. لـە بـەرواری ٢٤\١٦\ ٢٠٠٩ ئـەم پـرۆژەی دەسـتووره لـە لایـەن پەرلەمـانی کوردسـتانەوه پەسـەند کـرا بـە دەنگـی ٩٧٪ی ئەندامـانی پەرلەمـان. دواتـر پێشـکەش بـە سـەرۆکایەتی هەرێـم کـرا بـۆ پەسـەندکردن و چوونـە واری جێبەجێکردنـەوە، بـەڵام بـە بیانـووی ئـەوەی کـە دەسـەڵاتەکانی سـەرۆکی هەرێـم لـەم دەسـتوورەدا زۆرن، هەنـدێ لایـەنی سیاسـی هەرێمـی کوردسـتان کەوتنـە ڕەخنەگرتـن و تانەلێـدان لـە نـاو جەمـاوەر

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٥٣٠ لە ٢٠١٨\٦\١٣ بڵاو بوویتەوە.

و ڕاگەیاندنەکانـدا بـۆ ئـەوەی دەسـەڵاتەکانی سـەرۆکی هەرێـم لابرێـن و بکرێنـە دەسـەڵاتی تەشریفـاتی، هاوشـێوەی سیسـتەمی پەرلەمـانی لـە عێـراق و هەندێـك وڵاتانـی دیکـەی جیهـان.

ئـەم دەسـتوورە بـۆ هەرێمـی کوردسـتان دەسـتکەوتێکی زۆر گـەورە بـوو، بـەڵام زۆر بەداخـەوە هەندێـك لایـەنی سیاسـی داوایـان لـە سـەرۆکایەتی هەرێـم کـرد تـا پەسـەند نەکرێـت و بگەڕێتـەوە بـۆ پەرلەمـان، لـە ئەنجامـدا لـە سـەر داوای ئـەم لایەنانـە سـەرۆکی هەرێـم لـە نیـاز پاکییـەوە ئـەم پـرۆژە دەستوورەی پەسـەند نەکـرد و گەڕانـدەوە بـۆ پەرلەمـان، کـە ئەمـە بـوو بـە سـەرچاوەی دروسـتبوونی زۆر کێشـەی گـەورە لـە کوردسـتان. واتـە بـە نەبـوونی دەسـتووری هەرێمـی کوردسـتان، ڕێـگا لـە بـەردەم ئـەم لایەنانـە واڵا بـوو بـۆ دروسـتکردنی کێشـە و ناکـۆکی گـەورە بەرامبـەر دەسـەڵاتی هەرێمـی کوردسـتان لـە نـاو پەرلەمـان و جەمـاوەردا و قوڵکردنـەوەی ناکۆکییـەکان بـە تایبـەتی لـە (سلێمانی و هەڵەبجـە و گەرمیـان و ڕاپەڕیـن و دەوروبەریـان) لـە نێـوان لایەنـە کوردستانییەکان تـا ئـەو ڕادەیـەی چەندیـن قوربـانی و سـووتاندنی بـارەگا و دامـودەزگا حکومییـەکانی لێکەوتـەوە و بـوو بەهـۆی داخسـتنی پەرلەمـان بـۆ ماوەیـەکی درێـژ.

مـن بـە دوور نازانـم کـە دەسـتێکی دەرەکی لـە پشـت ئـەم هەوڵەیاندا نەبێـت بـۆ ئـەوەی شکسـت بەدەسـتکەوتە بـاڵاکانی کوردسـتان بێنـن بـۆ لەگوڕنـانی ئـاواتی سـەربەخۆیی، چونکـە دوژمنەکانمـان هەمیشـە دەزانـن کـە ئامانجـی سـەرەکیمان بریتییـە لـە گرتنەبـەری ڕێوشـوێن و هەنگاونان بـەرەو سـەربەخۆیی کوردسـتان، کـە واتـە ئـەم هەوڵەیـان بـوو بەهـۆی

قۆلکردنـەوەی ناکۆکییـەکان لـە نێـوان لایەنـە سیاسـییەکانی کوردسـتان و لەگۆڕنـانی یەکدەنگـی و یەکڕیـزی گەلەکەمـان، بـە تایبـەتی لـە کاتی ئەنجامـدانی ڕیفرانـدۆم. هەروەهـا بـوو بەهـۆی ئـەوەی دوژمنـە هەرێمی و ناوخۆییـەکان دەرفـەت وەرگـرن بـۆ شکسـت پێهێنـانی پرۆسـەی ڕیفرانـدۆم و سـەربەخۆیی، یاخـود هیـچ نەبێـت دواخسـتنی بـۆ ئـەوەی دەرفـەتی زیاتـر بۆیـان بڕەخسـێ بـۆ لەناوبـردنی ئـەم ئامانجەگەورەیـە، تـا لـە ئەنجامـدا ڕووداوەکانی ١٦ی ئۆکتۆبـەری ٢٠١٧ی لێکەوتـەوە.

کاریگەرییە نەرێنییەکانی نەبوونی دەستووری هەرێم[1]:

نەبـوونی دەسـتوور بـۆ هەرێمـی کوردسـتان بۆشـایی دەسـتووری لـە نێـوان پەیوەندییـە یاسـایی و دەسـتوورییەکانی هەرێمـی کوردسـتان و حکومـەتی فیدراڵیـدا دروسـت دەکات. ناچـار بـۆ پڕکردنـەوەی ئـەم بۆشـاییە یاسـاییە، پەنـا دەبرێتـە بـەر دەسـتووری عێـراق تـا بـە سـەر واقعـی هەرێمـی کوردسـتاندا جێبەجـێ بکرێـت، چونکـە لـە دەسـتووری عێراقـدا بـە هیـچ شـێوەیەك بـاسی ئەنجامـدانی گشـتپرسی بـۆ سـەربەخۆیی کوردسـتان نەکـراوە، هەمیشـە بـاس لـە یەکپارچەیـی خـاکی عێـراق کردووتـەوە. بۆیـە لـە کاتی ئەنجامـدانی گشـتپرسی بـۆ سـەربەخۆی کوردسـتان هەمیشـە حکومـەتی عێـراق و هەنـدێ لـە وڵاتـە هەرێمـی و نێودەوڵەتییـەکان بـاس لـە یەکپارچەیـی خـاکی عێـراق دەکەنـەوە.

هـەر چەنـدە بەپێـی مـادەی یـەکی دەسـتووری عێـراق و کۆتایـی دیباجـەی ئـەم دەسـتوورە، واتـە دەسـتووری فیدراڵـی لـە کاتی ئەنجامدانی

(١) ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٦١٤٨ لە ٢٠٢١\٦\٩ بڵاو بوویتەوە.

گشتپرسی لە ڕووی دەروونییەوە هیچ زەمانەتێك بۆ یەكپارچەیی خاكی عێراق نەمابوو، لەبەر ئەوەی حكومەتی عێراق بە دەیان پێشێلكاری لەم دەستووردا ئەنجام داوە، چونكە لە كۆتایی مادەی یەكەمدا دەڵێت: (...ئەم دەستوورە زامنی یەكپارچەی خاكی عێراقە). هەروەها لە كۆتایی دیباجەی هەمان دەستووردا دەڵێت: (... پابەندبوون بەم دەستوورە یەكێتی ئارەزوومەندانەی گەل و خاك و سەروەری عێراق دەپارێزێت). بەپێی ڕای زۆرینەی فوقەهای یاسایی دیباجە بەشێكە لە دەستوور وەك مادەكانی دەستوور، هەڵسوكەوتی لەگەڵدا دەكرێت، هەروەها هەندێك لە زاناكانی دیكە دەڵێن هێزی یاسایی دیباجەكانی دەستوور و جاڕنامەكانی ماف لە سەرەوەی دەقەكانی دەستووردایە[1]. كە واتە بەپێی ئەم دیباجەیەش كاتێ كە پێشێلی دەستوور كرا و حكومەتی فیدراڵی پێوە پابەند نەبوو ئەوا لە ڕووی دەروونی و مەعنەوییەوە هیچ مانایەك بۆ یەكێتی ئارەزوومەندانەی گەل و خاك و سەروەری ئەم وڵاتە نامێنێت، چونكە بەپێی یاسای گشتی نێودەوڵەتی یەكگرتنی پێكهاتەكان لە چوارچێوەی دەوڵەتی فیدراڵیدا یەكگرتنێكی ئارەزوومەندانەیە، بەڵام ئەوەش لە بیرمان نەچێت ئەگەر پێشێلی ئەم دەستوورەش بكرێت لە ڕووی یاساییەوە ئەم دەستوورە هەر كارایە.

لەبەر ئەوەی لە مادەی ٧ی پرۆژەی دەستوری هەرێمی كوردستاندا دەڵێت: (گەلی كوردستان عێراق مافی دیاریكردنی

---

(١) د. محمد احمد ابراهيم المسلماني. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٧٦. وە د. محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا (٥٦-٥٧).

چارەنــووسی خــۆی هەیــە و بــە ویســتی ئازادانــەی خــۆی ئــەوەی هەڵبـژاردووە کـە کوردسـتان هەرێمێـکی فیدراڵـی بێـت لـە چوارچێـوەی عێراقـدا مـادام عێـراق پابەنـد بـێ بـە سیسـتەمی فیدراڵـی، دیموکـراتی، پەرلەمـانی، فرەلایـەنی و مافـەکانی تـاك و کـۆی مرۆڤـەوە،....). کـە واتـە ئەگـەر ئـەم دەسـتوورە لـە هەرێـم کارابـا بەپێـی ئـەم مادەیـە هیـچ کەسـێك لـە عێـراق نەیدەتـوانی بڵێـت ئەنجامـدانی گشتپرسـی بـۆ سـەربەخۆی کوردسـتان کارێـکی نادەسـتوورییە، هەروەهـا لـە لایەکـی دیکـەوە بـە هێـچ شـێوەیەك دادگای بـاڵای فیدراڵـی نەیدەتـوانی بڕیـاری نادەسـتوریبوونی گشتپرسـی هەرێمـی کوردسـتان بـدات، کـە لـە بـەرواری ٢٠\ ١١\ ٢٠١٧ ڕاگەیانـد، چونکـە لـە مـادەی ١١٥ی دەسـتووری فیدراڵیـدا دەسـەڵات دەداتـە هەرێـم و پارێـزگاکانی نەبەسـتراو بـە هەرێمـەوە، هەروەهـا ئـەو دەسـەڵاتانەی هاوبەشـن لـە نێـوان هەرێـم و حکومـەتی فیدراڵـی یـان لـە دەسـتووردا بـاس نەکـراون، لـە پسـپۆری هەرێمـن، کـە دەقەکـەی بـەم شـێوەیە:

(هەر دەسـەڵاتێك کە لە دەسەڵاتەکانی حەسری فیدراڵی باس نەکرابێت لـە پسـپۆرییەکانی هەرێـم و ئـەو پارێزگایانەیـە کـە نەبەسـتراونەتەوە بـە هەرێـم، هەروەهـا دەسـەڵاتەکانی دیکـەی هاوبـەش لـە نێـوان حکومـەتی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا، کاتێ کە ناکۆکی لە نێوانیاندا هەبێت ئەولەویەت بـۆ یاسـای هەرێـم و ئـەو پارێزگایانەیـە کە نەبەسـتراونەتەوە بـە هەرێم). بـە هەمان شـێوە لە بڕگـەی ٢ مادەی ١٢١ی دەسـتووری فیدراڵیدا هاتووە، دەسـەڵاتی هەموارکردنی یاسـاکانی فیدراڵـی دەداتە هەرێمـەکان لەو کاتەی ناکـۆکی لـە نێـوان یاسـاکانی فیدراڵـی و هەرێمەکانـدا هەبێـت، بێجگـە لـە

پسپۆری حەسری کە لە دەسەڵاتی فیدراڵیدان.

ئەو بڕیارەی دادگای باڵای فیدراڵی کە لە ڕۆژی ٢٠١٧\١١\٢٠ دەرکرد سەبارەت بە نادەستووریبوونی ڕیفراندۆم و هەڵوەشاندنەوەی لێکەوتەکانی، من زیاتر بە بڕیارێکی سیاسی دەزانم تا یاسایی و هیچ کاتێك بە بڕیاری یاسایی نازانم لەبەر دوو هۆکار:

یەکەم: بەپێی یاسای گشتی نێودەوڵەتی لە ڕیزبەندی یاساکاندا یاسا نێودەوڵەتییەکان لە سەرەوەی دەستوور و یاسا نێوخۆییەکانن، بۆیە سەربەخۆیی گەلان وەك ئەنجامدانی ڕاپرسی بۆ سەربەخۆیی کوردستان هاوتایە لەگەڵ بنەماکانی نەتەوە یەکگرتووەکان و جاڕنامەکانی جیهانی بۆ مافی مرۆڤ و هیچ ناکۆکییەك لە نێوان ئەم بنەمایانە و ئەنجامدانی ڕاپرسی بۆ سەربەخۆیی کوردستان نییە، هەروەها زۆربەی زاناکان لە سەر ئەو ڕایەن کە هێزی یاسایی جاڕنامەکانی ماف لەسەرەوەی هێزی یاسایی دەقەکانی دەستووردایە(١)، بۆ نمونە بە تایبەتی مادەی یەکەمی هەردوو جاڕنامەی جیهانی بۆ مافی شارستانی و سیاسی و بۆ مافی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری ساڵی ١٩٦٦ کە بە (العهدين الدولين) ناسراوە.

دووەم: لە هیچ مادەیەکی دەستووری عێراقدا نییە کە ئاماژە بەوە کرابێت کە قەدەغە کرابێت پێکهاتەیەك لە پێکهاتە ئایینی یان نەتەوەییەکانی عێراق ڕاپرسی بۆ سەربەخۆی خۆیان بکات.

هەروەها بوونی دەستوور بۆ هەرێمی کوردستان ڕێگا لە دەیان

---

(١) د. محمد محمد عبده امام. هەمان سەرچاوەی پێشوو. لا ٥٦.

کێشە و گیروگرفت دەگرێت و هیچ کەس و لایەنێك نە لە دەسەڵات و نە لە ئۆپۆزسیون ناتوانێت بە سەر ئەو مافانەدا باز بدات کە لە دەستووردا جێگیر کراون، بە پێچەوانەوە ڕووبەڕووی دادگا دەبنەوە، بە تایبەتی ئەوانەی کار لە ئاسایشی نەتەوەی کوردستان دەکەن. وەك ئەو لایەن و گرووپانەی دەست لەگەڵ دوژمن تێکەڵ دەکەن و کاریگەری نەرێنی ناوخۆیی و هەرێمی لە سەر ئاسایشی نەتەوەکەمان دروست دەکەن.

چەند سەرنجێك لە سەر بڕیاری دادگای باڵای فیدراڵی عێراق سەبارەت بڕیاری نادەستووریبوونی ڕیفراندۆم:

لە ڕۆژی ٢٠ \١١ \٢٠١٧ دادگای باڵای فیدراڵی عێراق چەند بڕیارێکی دەرکرد، وەك حوکمەکانی ٨٩ و ٩١ و ٩٢ و ٩٣ \اتحادی \٢٠١٧، ئەوەی مەبەستمانە باس بکەین، بڕیاری نادەستووریبوونی ڕیفراندۆمە، کە بڕیارەکانی ئەم دادگایە بڕیاری کۆتاین و ناکرێت تانەیان لێبدرێت، چونکە باڵاترین دەستەی دادوەرییە لە وڵاتدا. ئێمە کە لە ڕووی یاساییەوە سەیری ئەم حوکمانە دەکەین ئەم سەرنجانەی خوارەوە دەخەینە ڕوو:

یەکەم: لەم حوکمانەدا فەرمانی هەرێمی ژمارە ١٠٦ی ١٩ \٦ \٢٠١٧ ی بە نادەستووری دانا کە لەم فەرمانەدا سەرۆکی هەرێم ڕۆژی ٢٥\ ٩ \ ٢٠١٧ی بە ڕۆژی ئەنجامدانی ڕیفراندۆم بۆ سەربەخۆیی کوردستان دیاریکرابوو، لە هەرێمی کوردستان و ئەو ناوچانەی ڕیفراندۆمی لێ ئەنجام دەدرێت. دادگای فیدراڵی بۆ دەرکردنی ئەم حوکمانە پشتی بە مادەی یەك و ١٠٩ی دەستووری بەستووە،

کـە لـە کۆتایـی مـادەی یەکەمـی دەسـتووردا دەڵێـت: (...ئـەم دەسـتووورە زامنـی یەکپارچـەی خـاکی عێـراق دەکات). هەروەهـا لـە مـادەی ١٠٩دا دەڵێـت: (دەسـەڵاتی فیدراڵـی پارێـزگاری لـە یەکێتـی عێـراق و سـەلامەتی و سـەربەخۆیی و سـەروەری و سیسـتەمی دیموکـراتی فیدراڵـی دەکات). تەنهـا بـە ئەنجامـدانی ڕیفرانـدۆم، هیچـی لـە سـەروەری و یەکپارچـەی خـاکی عێـراق کـەم نەکـردووە.

ئەگەر لە ڕووی یاسـاییەوە سـەیری بابەتەکە بکەیـن، دیاریکردنی ڕۆژی ئەنجامـدانی ڕیفراندۆم، بڕیـاری سـەربەخۆیی و جیابوونەوە و دابەشـکردنی عێراق نییە، بەڵکو تەنهـا دیاریکـردنی ڕۆژی ئەنجامدانی ڕیفراندۆمـە، ئەنجامـدانی ڕیفراندۆمیـش مافـی ڕەوای هـەر گەل و نەتەوەیەکـە، لە هەمان کاتیشـدا مافـی هەر دەسـەڵاتێکە ڕای گەل و نەتـەوەی خـۆی لە ڕێگـەی ڕاپرسـییەوە دەربارەی هەر پرسـێکی ناوخۆیـی و چارەنووسـاز دیاری بکات. چونکە لە هیچ شـوێنێکی ئەم دەستوورەدا ئەنجامدانی ڕیفراندۆم بۆ سـەربەخۆیی کوردستان یان هەر نەتـەوە و ئایینێکـی دیکەی ئەم وڵاتـە قەدەغە نەکـراوە. ئەنجامدانی ڕیفرانـدۆم بـۆ دیاریکـردنی چارەنووسی هـەر گەل یـان نەتەوەیەك، مافێـکی ڕەوای گەلانە و هاوتایە لەگـەڵ یاسـا نێودەوڵەتییەکانی مافی مـرۆڤ، هەروەها هاوتایـە لەگەڵ بنەمـاکانی جاڕنامـەکانی جیهانی بۆ مافـی مرۆڤ بـە تایبـەتی وەك مـادەی یەکەمی هـەردوو جاڕنامەی جیهانی مافی شارسـتانی و سیاسـی و جاڕنامەی جیهانی مافـی ئابووری و کۆمەڵایـەتی و کولتووری، کـە هەردووکیان لە سـاڵی ١٩٦٦ دەرچوون،

مادەی یەکەم برگەی یــەك لە هەردوو جاڕنامەدا دووبــارە بوویتەوە[1].

دووەم: لــە خاڵێکــی دیکــەی حوکمــەکانی دادگای بــاڵای فیدراڵیــدا بڕیــاری هەڵوەشــاندنەوەی هەمــوو لێکەوتــە و دەرەنجامــەکانی ئــەم ڕیفراندۆمــەی داوە، ســەبارەت ئــەم بڕگــەی بڕیارەکــە لــە دوای ئەنجامــدانی ڕیفرانــدۆم، هیــچ لێکەوتەیــەکی لــێ نەکەوتووتــەوە تــا دەرەنجامــەکانی هەڵوەشــێنێتەوە، چونکــە نــە بڕیــاری ســەربەخۆیی دراوە و نــە هەرێــم جیابوویتــەوە لــە عێــراق.

لــە لایەکــی دیکــەوە ئــەم حوکمــەی دادگای فیدراڵــی دەرگای گفتوگۆکردنیشــی داخســتووە، کــە لە ســەر بنەمــای ئەنجامی ئەم ڕیفراندۆمە بە ئاشــتی و لێکتێگەیشــتن، گفتوگۆ و دانوســتاندن لەگەڵ حکومــەتی عێراق بکرێت، لــە بارەی چۆنیەتی جیابوونــەوە و ڕاگەیاندنی ســەربەخۆیی. چونکــە بەپێی یاســای گشــتی نێودەوڵەتــی دەکرێت شــێوازی جیابوونەوەی هەرێم لەگــەڵ حکومەتی عێراق بــە گفتوگۆ و ئاشــتیانە بێت و دانوســتاندن لەســەر شــێوازی جیابوونەوە بکرێت و ڕێککەوتــن لە ســەر هەموو خاڵــە بنەڕەتییەکان بکرێت وەك لەســەر دیاریکردنی ســنوور و لە ســەر ئەرشــیف و دۆکیومێنتەکان بە هەموو جۆرەکانییەوە و لە ســەر قــەرزی نێودەوڵەتی و موڵك و ماڵی گشــتی و تایبەت بــە هەمــوو جۆرەکانییــەوە و ....تاد. هەمــوو پێکهاتەکانی

(١) مادەی یەکەم برگەی یەکەمی هەردوو جاڕنامەی جیهانی مافی شارستانی و سیاسي و جاڕنامەی جیهانی مافی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتوری ساڵی ١٩٦٦، کە دەقەکەی بەم شێوەیە: (هەموو گەلێك مافي دیاریکردنی چارەنووسي خۆی هەیە، بەپێی ئەم مافە ئازادە لە دیاریکردنی شێوازی سیاسي (مرکز السیاسە) هەروەها ئازادە هەوڵ بدات بۆ گەشە سەندنی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کولتووری).

نەتـــەوەی عەرەب بە ســـونە و شـــیعەوە پێیـــان کوفرێکی سیاســـیە کە کوردســـتان لە عێراق جیا ببێتەوە و هەمیشـــە بە بیری تەســـکی عەرەبی شـــۆڤینی بیردەکەنـــەوە، ئەوان پێیان باشـــە کوردســـتان بەشـــێك بێت لە نیشـــتیمانی عـــەرەبی، هـــەر چەندە لە دەســـتووری ئێســـتای عێراق چارەســـەری ئەمەی کردووە.

بەپێی بنەماکانی یاســـای گشـــتی نێودەوڵەتی دەکرێت کوردســـتان لـــە دوای ئەنجامـــدانی ڕیفرانـــدۆم، تاکلایەنـــە بڕیـــاری جیابوونەوە و ســـەربەخۆیی لـــە عێراق بـــدات، ئەم مافـــە لەجاڕنامـــەکانی جیهانی بۆ مافی مرۆڤ دیاریکـــراوە. بەڵگەی کردەیی بۆ ســـەلماندنی ئەم ڕاســـتییە بریتییـــە لەنموونەی بڕیـــاری پەرلەمانی کوســـوڤۆ، کـــە تاکلایەنە لە ٨ی شـــوباتی ٢٠٠٨ بڕیـــاری جیابوونەوە و ســـەربەخۆبوونی خۆی لەســـڕبیا ڕاگەیانـــد، بە دەنگـــی ١٠٩ ئەندام لە کـــۆی ١٢٠ ئەندامـــی پەرلەمان کـــە ١١ ئەندامـــی ســـڕبیا نەچوونـــە ژوورەوە. بۆ پشتڕاســـتکردنەوەی یاســـاییبوونی جیابوونەوەی کوســـوڤۆ بە شـــێوازی تاکلایەنە، بریتییە لە بڕیـــاری ڕاوێـــژکاری دادگای دادی نێودەوڵەتی[1] کە لـــە ٢٢ی تەموزی ٢٠١٠ ســـەبارەت ئەم وڵاتەدا. ئەم شـــێوازەی ڕاگەیاندنی ســـەربەخۆیی بـــە تاکلایەنە بوویتە ڕێســـایەکی نێودەوڵەتی[2]، واتە ئـــەم بڕیارەی دادگا بەڵگەیـــە کە ڕاگەیانـــدنی یەکلایەنەی ســـەربەخۆی گەلان پێشـــێلکاری نییـــە لـــە یاســـا نێودەوڵەتییـــەکان، هەروەهـــا باڵاترە لە پرەنســـیپی

(١) محكمـه العـدل الدوليه: International Court of Justice)، کە دەسـتەیەکی دادوەری سـەربە نەتـەوە یەکگرتووەکانـە، بـارەگای لـە هۆڵەندایـە و لـە سـاڵی ١٩٤٥ دامـەزراوە، کـە شـوێنی دادگای دادی هەمیشـەیي گرتـەوە کـە سـەربە کۆمەڵـەی گـەلان بوو.

(٢) https //ar. M. Wikipedia. Org. .

سـەلامەتی هەرێمی. چونکە هەمیشـە وڵاتانی هەرێمی ئەم پرەنسـیپە لێمان دەکەنـە بەهانە، لە ناوەنـدە نێودەوڵەتییەکاندا بـۆ ڕێگریکردن لـە سـەربەخۆبوونی کوردسـتان. دادگای دادی نێودەوڵەتی شـێوازی جیابوونەوەی تاکلایەنە بە پرەنسـیپی عیلاجی (Remedial Secession) ناونرا، بـە تایبەتی بۆ ئەو کاتانـەی پێکەوە ژیانی دوو لایـەنی دیاریکراو پێکەوە ئەسـتەم بێت[١].

(١) مسعود بارزانی. بۆ مێژوو. چاپي دووەم. هەولێر. ٢٠٢٠. ل١٨٣.

٢٢
شێوازی هەموارکردنی دەستووری ساڵی ٢٠٠٥ی عێراق،
وەك نمونەیەك بۆ گەرەنتی مافی هەرێمەکان[١]

دەستوور لە ڕووی هەموارکردنەوەوە دابەش دەکرێت بۆ دوو جۆر، دەستووری نەرم و دەستووری بەستەڵەك. دەسەڵاتی یاسادانان کە ئەرکی چاودێریکردن و یاسادانانە لە هەر وڵاتێکدا، دەتوانێت دەستووری نەرم هەموار بکات یان کۆتایی پێ بێنێت بە هەمان ئەو ڕێگایانەی یاسا ئاساییەکان پێ دەردەکرێن. دەسەڵاتی یاسادانان ناتوانێت دەستووری بەستەڵەك هەموار بکات یان کۆتایی پێ بێنێت، بەڵکو هەموارکردنی دەستووری بەستەڵەك بە ڕێوشوێنی تایبەت و مەرجی قورس ئەنجام دەردرێت، کە لە ناو خودی هەمان دەستووردا دیاری کراوە، کە واتە هەموارکردنی دەستوور بە چەندین قۆناغدا تێدەپەڕێت، سەرەتا دەبێت لێژنەیەکی هەموارکردنی دەستوور دامەزرێت، کە نوێنەرایەتی هەموو پێکهاتەکانی وڵات و لایەنە سیاسیەکان بکات. بە زۆری ئەم لێژنەیە پێکدێت لە پسپۆرانی یاسای دەستووری و سیاسەتمەدار و پسپۆرەکان لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا، بە تایبەتی لە بواری ئەو خاڵانەی کە پێویستن بۆ هەموارکردن. ئەم لێژنەیەش بە ڕێکار و شێوازی تایبەت دادەمەزرێت. ئەم لێژنانە

---

(١) ئەم بابەتە بەناونیشانی (هەموار کردنی دەستووری عێراق سەرەتای کودەتایە بەسەر دەستووردا) لە ڕۆژنامەی خەبات ژمارە ٥٨٦٢ لە ٢٠١٩\١١\١٣دا بڵاوو بوویتەوە.

لـە هـەر وڵاتێـك بەپێـی ئـەو ڕێوشـوێنانە دیـاری دەکرێـن کـە لـە دەسـتوورەکەیاندا دیـاری کـراوە.

سـەبارەت بـە هەموارکـردنی دەسـتووری عێـراق، سـەرەتا دەسـتووری عێـراق دەسـتوورێکی بەسـتەڵەکە، هەروەهـا دەسـتووری هەمـوو ئـەو وڵاتانـەی پەیـڕەوی سیسـتەمی فیدراڵی دەکـەن، دەبێت دەسـتوورەکەیان بەسـتەڵەك بێـت[1]. چونکـە بـە زۆری وڵاتـە فیدراڵییـەکان لـە نەتـەوە و ئاییـن و پێکهاتـەی جیـاواز پێکدێـن، تـا هـەر پێکهاتـە یـان نەتـەوە یـان ئاییـن یـان بیروبـاوەڕی جیـاواز کـە زۆرینـەن لـە وڵاتـدا، یاخـود زۆرینـەن لـە پەرلەمانـدا نەتوانێـت بـە ویسـتی خـۆی دەسـتووری فیدراڵـی هەموار بـکات و کاریگـەری نێگەتیڤـی لـە سـەر مـافی پێکهاتەکانـی دیکـەی وڵات هەبێـت، بۆیـە دەسـتووری فیدراڵـی عێراقیـش دەسـتوورێکی بەسـتەڵەکە و ڕێـکار و شـێوازی هەموارکردنیـشی زۆر سـەختە و شـێوازی تایبـەت بـە خـۆی هەیـە.

دەستووری بەستەڵەکیش دەبێتە دوو بەش:

ا- بەستەڵەکی ڕەها:

بریتییـە لـەو حاڵەتانـەی مەرجێـکی ڕەهـای دانابێـت کـە نابێـت ئـەم مادەیـە هەمـوار بکرێـت لـە هیـچ کاتێکـدا، بـە زۆری ئـەم شـێوازە لـەو مادانــەدا ڕوودەدات کـە تایبەتـن بـە سیسـتەمی دەسـەڵات، وەك لـە مـادەی ١٧٥ی دەسـتووری کوێـت کـە دەڵێـت: (ئـەو بڕیارانـەی تایبەتـن

(١) لقـمان عمـر حسـین. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا ٢٠٤. وە د. ازهـار هاشـم احمـد. هەمـان سـەرچاوەی پێشـوو. لا ١٥٢.

بــە سیســتەمی پاشــایەتی لــە کویّــت و بنەمــاکانی ئــازادی و یەکســانی کــە لــەم دەســتوورەدا هاتــووە، نابیّــت پیّشــنیاری هەموارکــردن بــۆی بکریّــت...).

ب- بەستەڵەکی ڕێژەیی:

دەکریّــت هەندیّــك مــادەی دەســتوور هەمواربکریّــن، بــەڵام بەپیّــی ئــەو مــەرج و ڕیّوشــویّنانەی پیّشــتر لــە دەســتووردا دیــاری کــراوە، واتــە نابیّــت هاوشــیّوەی دەســتووری نــەرم دەســەڵاتی یاســادانان وەك یاســا ئاســاییەکان هەمــوار بــکات.

ڕێکارەکانی هەموارکردنی دەستووری عێراق:

ڕیّــکارەکانی هەموارکــردنی دەســتووری ســاڵی ٢٠٠٥ی عیّــراق لــە هــەردوو مــادەی ١٤٢ و ١٢٦دا دیــاری کــراون، لــە مــادەی ١٤٢ی دەســتووردا بواریّــك دراوە بــە گــەلی عیّــراق کــە بتوانیّــت لــە مــاوەی چــوار مانــگ لــە دوای پەســەندکردنی دەســتوور و چــوونی بــۆ واری جیّبەجیّکردنــەوە تــا گــەلی عیّــراق بتوانیّــت لــەم ماوەیــەدا هــەر مادەیــەك پیّویســت بــە هەموارکــردن بــکات هەمــوار بکریّــت، دواتــر هەمــوو مــادە هەموارکــراوەکان پیّکــەوە بدریّتــە پەرلەمــان بــۆ پەســەندکردن بــۆ ئــەوەی مــافی هیــچ تاکیّــکی ئــەم وڵاتــە پیّشــیّل نەکریّــت. دەقــی مــادەی ١٤٢ بــەم شــیّوەیەیە: (یەکــەم: ئەنجومــەنی نویّنــەران لــە ســەرەتای کاریــدا لیّژنەیــەکی تایبــەت لــە ئەندامــانی پیّکدەهیّنیّــت کــە نویّنەرایــەتی پیّکهاتــە ســەرەکییەکانی کۆمەڵگــەی عیّراقــی بــکات، ئــەرکی بریتییــە لــە پیّشکەشــکردنی ڕاپۆرتیّــك بــۆ ئەنجومــەنی نویّنــەران لــە ماوەیەکــدا کــە لــە چــوار مانــگ تیّپــەڕ نــەکات،

تێیدا ڕاسپاردەی پێویست لەخۆ بگرێت سەبارەت بە هەموارکردنی پێویست کە دەکرێت لە دەستوور ئەنجام بدرێت، لێژنەکەش لە دوای ئەنجامدانی ئەرکەکەی هەڵدەوەشێتەوە. دووەم: هەموارکردنە پێشنیارکراوەکان بە یەك جار دەخرێتە بەردەمی ئەنجومەنی نوێنەران بۆ دەنگدان لە سەری، هەروەها ئەو پێشنیارانەی بۆ هەموارکردن خراونەتە ڕوو بە پەسەندکراو دەژمێردرێن بە ڕەزامەندی زۆرینەی ڕەهای ئەندامانی ئەنجومەن. سێیەم: ئەو مادانەی بەپێی برگەی دووەمی ئەم مادەیە لە لایەن ئەنجومەنی نوێنەرانەوە هەموارکراوە دەخرێتەڕوو بۆ گەل بە مەبەستی ئەنجامدانی ڕاپرسی گشتی لە سەری، لە ماوەیەکدا کە لە دوو مانگ تێپەڕ نەکات لەبەرواری پەسەندکردنی لە لایەن ئەنجومەنی نوێنەرانەوە. چوارەم: ڕاپرسییەکە لە سەر مادە هەموارکراوەکان بە سەرکەوتوو دادەنرێت ئەگەر زۆرینەی دەنگدەران ڕەزامەندی لە سەر نیشان بدەن، هەروەها ٣\١٢ی دەنگدەران لە سێ پارێزگا یان زیاتر ڕەتی نەکەنەوە. پێنجەم: بڕگەکانی ئەم مادەیە مادەی ١٢٦ ناگرێتەوە کە پەیوەندی هەیە بە هەموارکردنی دەستوور تا کاتی کۆتاییهێنان بە ئەنجامدانی هەموارکردن کە لەم مادەیەدا ئاماژەی پێ کراوە). کە واتە هەر هەوڵێکی هەموارکردنی دەستوور لە لایەن پێکهاتەکانی دیکەی عێراق بدرێت، بەپێی ئەم مادە دەستوورییە بەبێ ڕەزامەندی گەلی کورد سەرکەوتوو نابێت، چونکە ئەگەر ٣\١٢ی هاوولاتییانی سێ پارێزگای کوردستان یان زیاتر دەنگیان لە دژی ئەم هەموارکردنەدا ئەوا بڕیارەکەیان هەڵدەوەشێتەوە و دەستوور هەموار ناکرێت.

لـە مـادەی ١٢٦ی دەسـتووردا ڕێـکارەکانی هەموارکـردنی دەسـتوور دیاریکـراوە کـە لـە بڕگـەی چوارەمـی ئـەم مادەیـەدا کـە لـە سـەرەوە باسـمان کـرد بـە هیـچ شـێوەیەك بەبـێ ڕەزامەنـدی پەرلەمـانی کوردسـتان و گـەلی کـورد ئـەم دەسـتوورە هەمـوار ناکرێـت و لـە بڕگـەکانی یەکـەم و دووەم و سێیەمیشـدا شـێوازەکانی دیکـەی خسـتووتەڕوو کـە دەڵێـت: (یەکـەم: سـەرۆك کۆمـار و ئەنجومـەنی وەزیـران پێکـەوە یـان پێنـج یـەکی ئەندامـانی ئەنجومـەنی نوێنـەران مـافی پێشـنیارکردنی هەموارکـردنی دەسـتووریان هەیـە. دووەم: نابێـت ئـەو بنەمـا بنەڕەتیانـەی لـە بەنـدی یەکـەم و مـاف و ئازادیانـەی بەنـدی دووەم کـە لـەم دەسـتوورەدا هاتـوون هەمـوار بکرێـن مەگـەر پـاش دوو خـولی هەڵبژاردنیـتر و بـە ڕەزامەنـدی ٣\١٢ی ئەندامـانی ئەنجومـەنی نوێنـەران لـە سـەری و ڕازیبوونی گـەل لـە ڕێگـەی ڕاپـرسی گشـتییەوە و پەسـەندکردنی سـەروك کۆمـار لـە مـاوەی حـەوت ڕۆژدا. سێیەم: نابێـت ئـەو مادانـەی دیکـە کـە لـە خاڵـی دووەمـی ئـەم مادەیـەدا ئاماژەیـان پـێ نەکـراوە هەمـوار بکرێـن مەگـەر پـاش ڕازیبـوونی ٣\١٢ی ئەندامـانی ئەنجومـەنی نوێنـەران لـە سـەری و ڕازیبـوونی گـەل لـە ڕێـگای ڕاپـرسی گشـتییەوە و پەسـەندکردنی سـەرۆك کۆمـار لـە مـاوەی حـەوت ڕۆژدا).

ئەگـەر دوو لـە سـەر سـێی سـێ پارێـزگا لـە دژی ئـەم هەموارکردنـە دەنگـی لـە سـەردا ئـەوا ئـەم هەموارکردنـە سـەرناگرێت. ئەگـەر لـە ڕاپـرسی سـەرکەوتوو بـوو پاشـان دەدرێتـە سـەروك کۆمـار بـۆ پەسـندکردن، بـەڵام ئەگـەر سـەرۆك کۆمـار بـۆ مـاوەی ٧ ڕۆژ ئیمـزای لـە سـەر نەکـرد ئـەوا هەموارکردنەکـە بـە پەسـەندکراوی دەژمێردرێـت.

واتـە ئەگـەر بەپێـی بنەمـا دەسـتووری و یاسـاییەکان بێـت پێکهاتەکانـی دیکـەی عێـراق ناتوانـن دەسـەڵاتەکانی هەرێمـی کوردسـتان لـە دەسـتوور کـەم بکەنـەوە، بـەڵام ئـەوەی مەترسـیدارە لێـرەدا ئەوەیـە تـا ئێسـتا پێشـێلکردنی دەسـتوور بـۆ دەسـەڵاتدارانی عێـراق شـتێکی ئاسـایی بـووە.

لـە کاتی نووسـینەوەی دەسـتووری فیدراڵـی عێـراق لـە ساڵی ٢٠٠٥، لـەو کات پێگـەی کـورد لـە بەغـدا زۆر بەهێـز بـوو، بـە هـاوکاری و ئامادەبـوونی هـەردوو بەڕێـزان مسعود بـارزانی و مـام جـەلال و چەندیـن کەسـایەتی دیکـەی سیاسـی و یاسـایی، کـە دەسـتووری فیدراڵییـان نـووسی، دەسـەڵاتی زۆری بـۆ هەرێـم لـەم دەسـتوورەدا جێگیـر کـراون، بـە تایبـەتی لـە مـادەی ١١٦ تـا ١٢٣ بـاس لـە دەسـەڵاتەکانی هەرێـم دەکات. نمونەیەکـی دیکـە لـە مـادەی ١١٥دا هاتـووە: (هـەر شـتێك تایبـەت نەکرابێـت بـە دەسـەڵاتەکانی فیدراڵـی لـە دەسـەڵاتەکانی هەرێـم و ئـەو پارێزگایانـەدا دەبێـت کـە نەبەسـتراونەتەوە بـە هەرێـم و، ئەگـەر ناکـۆکی لـەو دەسـەڵاتانەدا هەبـوو کـە هاوبەشـن لە نێـوان پسـپۆرییەکانی هـەردوو حکومـەتی هەرێـم و فیدراڵـی، ئەولەویـەت بـۆ یاسـای هەرێـم و پارێـزگاکانی نەبەسـتراوە بـە هەرێمـەوە دەبێـت). واتـە لـە ڕووی زانسـتی دەسـتوورییەوە بەپێـی ئـەم مادەیـە دەسـەڵاتەکانی حکومـەتی فیدراڵـی دەبێتـە (اسـتثناء) واتـە دیاریکـراو دەبـن و دەسـەڵاتەکانی حکومـەتی هەرێـم گشـتی دەبـن واتـە دەسـەڵاتی زۆری دەبێـت.

لـە دوای خیانەتەکـەی ١٦ی ئۆکتۆبـەری سـاڵی ٢٠١٧ و دەستبەسـەرداگرتنی کەرکـوك و ناوچـە کوردسـتانییە داگیرکـراوەکان لـە لایـەن حەشـدی شـەعبی و سـوپای عێراقـەوە، حکومـەتی عێـراق تـوشی

غرورێـکی سیاسـی گـەورە بـوو، بـە شـێوەیەکی پـلان بـۆ داڕێـژراو کەوتنـە دژایەتیکـردنی هەرێمـی کوردسـتان و هەوڵـدان بـۆ سـڕینەوەی ناسـنامەی هەرێمـی کوردسـتان لـە دەوڵەتـی فیدراڵـی عێراقـدا و گواسـتنەوەی هەمـوو دەسـەڵاتەکان بـۆ حکومـەتی ناوەنـدی، ئـەم کارەش لـە ڕووی یاساییەوە بەبـێ هەموارکـردنی دەسـتووری فیدراڵـی ناکرێـت، بۆیـە هـەر لەسـەرەتای مانگـی تشرینـی دووەمـی ٢٠١٧ بەرپـرس و دەسـەڵاتدارە سیاسـییە عێراقییـەکان کەوتنـە هـەوڵ و کۆششـەوە بـۆ هەموارکـردنی دەسـتووری عێـراق و چەسـپاندنی هـزری عروبـە و شـیعەگەری لـەم دەسـتوورەدا، بـەڵام لەبـەر ئـەوەی دەسـتووری عێـراق دەسـتوورێکی هەمیشـەیی و بەسـتەڵەکە و هـەر لـە نـاو مـادەکانی ئـەم دەسـتوورەدا کـۆت و بەنـدی بەهێـزی دانـراوە کـە هیـچ پێکهاتەیـەك لـە هەرسـێ پێکهاتـە سـەرەکییەکانی عێـراق (کـورد، سـونە، شـیعە) بەبـێ پێکهاتـەی تـر نەتوانێـت ئـەم دەسـتوورە بـە ویسـتی خـۆی هەمـوار بـکات تـا ڕەنگدانـەوە و بیروبۆچوونـەکانی خـۆی لـەم دەسـتوورەدا جێگیـر بـکات بەبـێ لـە بەرچاوگرتنـی مـاف و ئازادییـەکانی پێکهاتەکانـی دیکـەی عێـراق و گواسـتنەوە و قۆرخکـردنی دەسـەڵاتەکان لـە بەرژەوەنـدی خۆیـان. بـۆ نمونـە سـەبارەت بـە هەرێمـی کوردسـتان لـە بڕگـەی ٤ی مـادەی ١٢٦ی دەسـتووردا دەڵێـت: (...چـوارەم: نابێـت هیـچ هەموارکردنێـك لـەو مادانـەی دەسـتووردا ئەنجـام بدرێـت کـە دەبێتـە هـۆی کەمکردنـەوەی ئـەو دەسـەڵاتانەی هەرێمـەکان کـە ناکەونـە سـنووری دەسـەڵاتە تایبەتـەکانی حکومـەتی فیدراڵییـەوە تەنیـا بـە ڕەزامەنـدی دەسـەڵاتی یاسـادانانی هەرێمـی پەیوەندیـدار و ڕەزامەنـدی زۆرینـەی دانیشـتوانی لـە ڕێـگای ڕاپـرسی گشـتیەوە...). واتـە لـەم بڕگەیـەدا دەڵێـت نابێـت

هیــچ هەموارکردنێــك لــە مــادەکانی دەســتووردا بکرێــت بــە شــێوەیەك لــە دەســەڵاتی هەرێمــەکان کــەم بکاتــەوە تــا بــە ڕەزامەنــدی پەرلەمــانی کوردســتان نەبێــت و هەروەهــا بــە ڕەزامەنــدی هاووڵاتییــانی کوردســتان نەبێــت لــە ڕێگــەی ڕاپرســییەکی ئــازاددا، بەپێــی ئــەم بڕگــەی دەســتوور بــە هیــچ شــێوەیەك هــەردوو پێکهاتــەکانی شــیعە و ســونەی عێــراق کــە زۆرینــەی ئەنجومــەنی نوێنــەران پێکدێنــن ناتوانــن دەســتووری عێــراق هەمــوار بکــەن بەبــێ ڕەزامەنــدی گــەلی کــورد و پەرلەمــانی هەرێمــی کوردســتان بــۆ کەمکردنــەوەی دەســەڵاتەکانی هەرێــم، یــان لابــردنی سیســتەمی فیدراڵــی لــە وڵاتــدا یــان هــەر بڕیارێکــی دیکــە لــە دژی کوردســتان.

لـەم دوو مـادەی دەسـتووردا دەردەکەوێت کـە شـێوازی هەموارکردنی دەســتوور بــە قۆناغــی ســەختدا تێپــەڕ دەبێــت و هیــچ لایــەن و پێکهاتەیــەکی دیاریکــراوی عێــراق بــە تەنیــا ناتوانێــت لــە بەرژەوەنــدی خۆیـدا دەسـتوور هەمـوار بـکات، بـەڵام گریـمان ئەگـەر هەرسێ پێکهاتە سـەرەکییەکانی عێـراق ڕەزامەنـد بـوون لـە سـەر هەموارکـردنی مادەیـەك یــان چەنــد مادەیــەکی دیاریکــراو، پێویســتە شــێوازی هەموارکردنەکــە بــە هەمــوو ئــەم قۆنــاغ و ڕێکارانــەدا تێپــەڕ بێــت کــە لــە مــادەکانی ١٢٦و ١٤٢دا بــە بڕگــەی چوارەمیشــەوە کــە پێشــتر باســمان کــرد لــەو کاتــەدا دەکرێــت هەمــوار بکرێــت، لێــرەدا بۆمــان دەردەکەوێــت کــە ئــەم دەســتوورە بەســتەڵەکە، بــەڵام بەســتەڵەکی ڕەهــا نییــە. لــە بڕگــەی پێنجەمــی مــادەی ١٢٦دا دەڵێــت: (ا- هەموارکردنەکــە بــە پەســەندکراو دادەنرێــت لــە لایــەن ســەرۆك کۆمــارەوە پــاش تێپەڕبــوونی ئــەم ماوەیــە

لـە بڕگـەی (دووەم)و(سـێیەم)ی ئـەم مادەیـە ئامـاژەی پـێ کـراوە لـە کاتی پەسـەندنەکردنیدا. ب- هەموارکردنەکـە لـە بـەرواری بڵاوکردنـەوەی لــە ڕۆژنامــەی فەرمیــدا کاری پــێ دەکرێــت). کــە واتــە لــە پــاش بڵاوبوونـەوەی مـادە هەموارکـراوەکان لـە ڕۆژنامـەی فەرمیدا(وقائیعـی عێراقــی)دا پاشــان دەچێتــە بــواری جێبەجێکردنــەوە.

سەرچاوەکان:

- ابراهيـم عبدالعزيـز شـيحا. مبـادىء الانضمـة السياسـية. الـدول، الحكومـات، الـدار الجامعيـه. بيـروت. ١٩٨٢.
- احســان حميــد المفرجــى. النضريــة العامــة فــى القانــون الدســتورى واالنضــام الدســتورى فــى العــراق. مكتبــة القانونيــة بغــداد ومكتبــة العاتــك بيــروت.
- احمــد رســلان. النضــم السياســية والقانــون الدســتورى. القســم الاول. دار النهضــة العربيــة. القاهــرة. ١٩٩٧.
- السـيد احمـد مرجـان. الوسـيط فـى القانـون الدسـتورى. الطبعة الاولى. ٢٠٠٥.
- ازهـار هاشـم احمـد. تنضيـم العلاقـة بيـن السـلطة المركزيـه و سـلطات الاقاليـم فـى االنضـام الفدرالـى. الطبعـة الاولى. ٢٠١٤. القاهـرة .
- اســماعيل ابراهيــم البــدوى. نضــام الحكــم الاســلامى مقارنــا بالنضــم السياســية المعــاصرة. الطبعــة الاولى. ٢٠١٦. الاســكندرية.
- السـيد احمـد مرجـان. العامـة للقانـون الدسـتورى. دار النهضـة العربيـة. ٢٠٠٣.
- الســيد صــبرى. مبادىءالقانــون الدســتورى. الطبعــة الرابعــه. ١٩٤٩.
- اندريــه هوريــو. القانــون الدســتورى والمؤسســات السياســية.

ترجمة علی مقلد و شفیق حداد و عبدالمحسن سعد. الاهلیه للنشر والتوزیع. بیروت. ١٩٧٤.

- پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان ٢٠٠٩.
- جابر جاد نصار. الوسیط فی القانون الدستوری. دار النهضة العربیة. ١٩٩٦.
- جواد مستەفا. بنەماکانی یاسای دەستووری. خانەی موکریانی بۆ چاپ وبڵاوکردنەوە. چاپی یەکەم. هەولێر. ٢٠١٥.
- حافض علوان حمادی الدلیمی. النضم السیاسیة فی الاوربا الغربیه والولایات المتحده الامریکیه. وائل للنشر والتوزیع. عمان بدون سنه نشر.
- حسان شفیق العانی. الانضمة السیاسیة والدستوریةالمقارنة. الطبعة الثالثه. ٢٠٠٩. شرکه العاتك لصناعة الکتب. القاهرة.
- حمید حنون خالد. القانون الدستوری وتطور االنضام السیاسی فی العراق. الطبعة الاولی. ٢٠١١. مکتبة السنهوری. بغداد.
- حمید عطیه عامر مصطفی. دعائم االنضام الحکم فی االنضام القانونی الوضعی والاسلامی ، دراسه مقارنه. الطبعة الاولی ٢٠١٩. الاسکندریة .
- خالد قبانی. اللامرکزیه و مسائله تطبیقها فی لبنان. الطبعة الاولی. منشورات بحر المتوسط و عویدات. بیروت. پاریس. ١٩٨١.
- داود الباز. بناء الدولة (المفهوم الارکان الشکل) فی الشریعة

الاسلامى ه والنضم الوضعية. القاهرة. ١٩٩٦.

- رونالد. ل. واتس. الانضمة الفدرالية. ترجمة غالى برهومه و مها برهومه و مها بسطامى. طبعة خاصة. منتدى الاتحادات الفدرالية. اوتاوا. كندا. ٢٠٠٦.
- رمزى گه الشاعر. النضم السياسية، الدولة والانضمة السياسية المعاصرة. ١٩٩٤.
- زهير شكر. الوسيط فى القانون الدستورى. الجزء الاول. القانون الدستورى والمؤسسات السياسية والدول الكبرى. المؤسسة الجامعيه للدراسات والنشر والتوزيع. بيروت. الطبعة الثالثه. ١٩٩٤.
- سامى جمال الدين. النضم السياسية والقانون الدستورى. منشأة المعارف. الاسكندرية . ٢٠٠٥.
- سەرهنگ حەمید بەرزنجی. گشتگیری لە تیوری دەستور. چاپی دووەم. ٢٠٠١٩. لەبڵاوکراوەکانی کتێبخانەی تەبایی.
- سعد عسفور. المبادىء السياسية فى القانون الدستورى والنضم السياسية. منشأة المعارف بالاسكندرية.
- سليمان الطماوى. النضم السياسية والقانون الدستورى. الطبعة ١٩٨٨.
- شافعى محمد بشير. القانون الدستورى والنضم السياسية السودانيه. المبادىء الدستورية العامة الدولة واشكالها.
- طعيمه الجرف. نضريه الدولة والاسس العامة للتنضيم السياسى. طبعة القاهرة. ١٩٦٤.

- گۆران ئـازاد حمـە گەمحـان. دەسـەڵاتی دادوەری لـە دەوڵەتـی فیدراڵیـدا. چاپـی یەکـەم. سـلیمانی. ٢٠٠٨.
- عبدالكريـم علـوان. النضـم السياسـية و القانـون الدسـتورى. الطبعـة الاولى الاصـدار الثالـث. دار الثقافـة والنـشر والتوزيـع.٢٠٠٦.
- عثمان خليـل عثمان . القانـون الدسـتورى والمبادىء الدسـتورية العامـة، واالنضـام الدسـتورى المـصرى. مكتبـة الاعتـماد بمـصر للطباعـة . الطبعـة الثالثـه. ١٩٥١-١٩٥٢.
- علـى يوسـف الشـكرى. الوسـيط فـى الانضمـة السياسـية المقارنـة. الطبعـة الاولى، ٢٠١٢. عـمان.
- عمـر احمـد قـدور. شـكل الدولـة واثـره فـى تنضيـم مرفـق الامـن. دار الحيـال. بيـروت. الطبعـة الاولى. ١٩٩٤.
- عمـرو حسـبو. القوانيـن الاساسـيه المكملـه للدسـتور. دار النهضـة. ٢٠٠١.
- كگـران زغيـر نعمـه. النضريـه العامـة فـى القانـون الدسـتورى و االنضـام الدسـتورى فـى العـراق. مكتبـة العاتـك لصناعـة الكتـب. القاهـرة .
- لقـمان عمـر حسـين. مبـدأ المشـاركة فـى الدولـة الفدراليـة. الطبعـة الاولى. اربيـل. ٢٠٠٨.
- ماجـد راغـب الحلـو. القانـون الدسـتورى. دار الجامعـة الجديـدة. ٢٠٠٣.
- محسـن خليـل. القانـون الدسـتورى والنضـم السياسـية. منشـأة

المعارف. الاسكندرية .

- محسن خليل. النضم السياسية والقانون الدستورى. الجزء الثانى. الطبعة الثانيه. دار النهضة العربية . ١٩٦٦-١٩٦٧.
- محمد احمد المسلمانى. القانون الدستورى والنضم السياسية. الطبعة الاولى. ٢٠١٥. الاسكندرية .
- محمد السنارى . القانون الدستورى والنضريه الدولة والحكومة. دراسه مقارنه.
- محمد عبد المعز نصر. فى النضريات والنضم السياسية. دار النهضة العربية للطباعة والنشر. بيروت. ١٩٧٣.
- محمد عمر مولود. الفدرالية وامكانية تطبيقها كنضام السياسى. الطبعة الاولى. بيروت. ٢٠٠٩.
- محمد كاضم المشهدانى. القانون الدستورى (الدولة، الحكومة، الدستور) الطبعة الاولى. عصمى للنشر والتوزيع. ٢٠٠٠.
- محمد كامل ليله.النضم السياسية الدولة والحكومات. القاهرة. ١٩٦٧-١٩٦٨.
- محمد محمد عبده امام. المبادىء الدستورية العامةفى ضوء الشريعة الاسلامى ه. الطبعة الاولى ٢٠١٣. مكتبة الوفاء القانونية. الاسكندرية .
- محمد هماوند. الفدرالية والحكم الذاتى واللامركزيه الاداريه الاقليميه. دراسه نضريه مقارنه. الطبعة الثانيه. مؤسسة الموكريانى للطباعة والنشر كوردستان. اربيل. ٢٠٠١.

- مسعود بارزانی. بۆ مێژوو. چاپی دووەم. هەولێر. ٢٠٢٠.
- مصطفــى عفيغــى. دســتور المــصرى. دار الجامعــة الجديــدة. ٢٠١٢.
- منـذر الشـاوى. القانـون الدسـتورى (النضريـه الدولة) منشـورات مركـز البحـوث القانونية. بغـداد. ١٩٨١.
- موريـس دوفرجيـه. المؤسسـات السياسـية والقانـون الدسـتورى الانضمـة الكـبرى. الطبعـة الثانيـه. ٢٠١٤. بيـروت.
- نزيـه رعـد. القانـون الدسـتورى العـام المبـادىء العامـة والنضـم السياسـية. الطبعـة الاولى. ٢٠١١. لبنـان.
- نــورى طالبانــى. اصــول مفهــوم االنضــام الفدرالــى. الطبعــة الثانيــه. مؤسســة الموكريانــى للطباعــة والنــشر. اربيــل. ٢٠٠٥.
- يحــى الجمــل. الانضمــة السياســية المعــاصرة. دار النهضــة العربيــة. القاهــرة. ١٩٦٩.

ناسنامەی دەستە

پرۆژەی دەســتەی ئینســـكلۆپیدیای پارتی دیموكراتی كوردســتان، لــە پێنــاو ناســاندن، كۆكردنــەوە، بــە دیكۆمێنتكــردن و بڵاوكردنــەوەی مێــژووی پــڕ لـــە ســـەروەریی كار و خەباتـــی پارتـــی دیموكراتـــی كوردســـتان، لەســەر پێشـــنیازی رێــزدار مەســـرور بارزانی، لە ســاڵی ٢٠١٤ دامەزراوە.

ئەم بەرهەمەی بەردەســتی بەڕێزتان بەشێكە لە هەوڵ و ئامانجەكانی ئەم پرۆژەیە.